

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

HADİS BİLİM DALI

KUR'ÂN HATMİ İLE İLGİLİ RİVÂYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yüksek Lisans Tezi

Koray KARAKAYA

ANKARA, 2020

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

HADİS BİLİM DALI

KUR'ÂN HATMİ İLE İLGİLİ RİVÂYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yüksek Lisans Tezi

Koray KARAKAYA

Tez Danışmanı

Dr. Öğr. Üyesi Suat KOCA

ANKARA, 2020

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Dr. Öğr. Üyesi Suat KOCA danışmanlığında hazırladığım “KUR’ÂN HATMÎ İLE İLGİLİ RİVÂYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ” adlı yüksek lisans tezimdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim. (...../...../2020)

Koray Karakaya

İmzası

.....

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	III
ÖNSÖZ.....	IV
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi	1
2. Araştırmanın Planı ve Metodu	2
3. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları	3
4. Araştırmanın Konusu İle İlgili Yayın ve Çalışmalar	3
BİRİNCİ BÖLÜM.....	8
KAVRAMSAL, TARİHSEL VE YAZINSAL ÇERÇEVE.....	8
1.Kavramsal Çerçeve	8
1.1. <i>Hatim</i>	8
1.2. <i>Arza</i> ve <i>Mu‘âraza</i>	10
1.3. <i>Mukâbele</i>	11
1.4. <i>Tahzîb/Hizb</i>	12
1.5. <i>Cem‘</i>	14
1.6. <i>Haml</i>	15
1.7. <i>Cüz‘</i>	15
1.8. Hatim ve Kırâat Kelimelerinin Rivâyetlerde Kullanım Biçimleri.....	17
2. Tarihsel Çerçeve.....	19
3. Yazınsal Çerçeve.....	25
3.1. Konulu hadis literatüründe hatim kavramının yer aldığı <i>kitâb</i> ve <i>bâblar</i>	25
3.1.1. Mâlik b. Enes (ö. 179/795): <i>Muvatta‘</i>	26
3.1.2. Abdurrezzâk San‘ânî (ö. 211/826-27): <i>Musannef</i>	26
3.1.3. İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849): <i>Musannef</i>	28
3.1.4. Dârimî (ö. 255/869): <i>Musnedu‘l-Câmi‘</i>	29
3.1.5. Buhârî (ö. 256/870): <i>Câmi‘u’s-Sahîh</i>	30
3.1.6. Muslim (ö. 261/875): <i>Musnedu‘l-s-Sahîh</i>	30
3.1.7. İbn Mâce (ö. 273/887): <i>Sunen</i>	31
3.1.8. Ebû Dâvûd (ö. 275/889): <i>Sunen</i>	31
3.1.9. Tirmizî (ö. 279/892): <i>Câmi‘</i>	32

3.1.10. Nesâî (ö. 303/915): <i>Sunenu's-Sagîr ve Sunenu'l-Kebîr</i>	32
3.1.11. İbn Hibbân (ö. 354/965): <i>Musnedu's-Sahîh</i>	33
3.1.12. Hâkim Nîsâbü'rî (ö. 405/1014): <i>Mustedrek</i>	34
3.1.13. Beyhakî (ö. 458/1066): <i>Sunenu's-Sagîr - Sunenu'l-Kebîr</i>	34
İKİNCİ BÖLÜM	37
KUR'ÂN HATMÎ İLE İLGİLİ RİVÂYETLERİN MUHTEVÂSİ.....	37
1. Kur'ân Hatmi İle İlgili Rivâyetlere Genel Bakış	37
2. Rivâyetlerde Hatim Süresi	38
3. Sürekli Kur'ân Hatmine Teşvik Eden Rivâyetler	47
4. Rivâyetlerde Kur'ân Hatminin Fazileti ve Onun İçin Vakit Tayin Edilmesi.....	49
5. Rivâyetlerde Hatim Günü ve Ona Tanıklık Edilmesi İçin Toplanması.....	51
6. Rivâyetlerde Hatim Duası	53
7. Rivâyetlerde Terâvîh Namazında Hatim Duasının Yapılması.....	56
8. Hatim Sırasında Tekbir Getirilmesi	60
9. <i>Mushaf</i> 'tan veya Ezbere Kur'ân Okunması ve Hatmedilmesiyle İlgili Rivâyetler.....	62
10. Hatimle İlgili <i>Mevzû</i> Rivâyetler	65
11. Hatimle İlgili Bâzı Sûrelerin Fazîletine Dâir Rivâyetler.....	67
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	73
ERKEN DÖNEMDE VE GÜNÜMÜZDE HATİM UYGULAMALARI.....	73
1. Rivâyetler Çerçevesinde Erken Dönemde Kur'ân Hatmine Genel Bakış.....	73
2. Hz. Peygamber ve Kur'ân Hatmi	74
3. Sahâbî ve Kur'ân Hatmi.....	77
4. Tâbiûn, Tebeu't-tâbiîn ve Kur'ân Hatmi	82
5. Muhaddisler ve Kur'ân Hatmi	90
6. Mezhep İmamlarının Hatimle İlgili Görüşleri ve Uygulamaları	92
6. 1. Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit (ö. 150/767).....	92
6. 2. Mâlik b. Enes (ö. 179/795).....	93
6. 3. Muhammed b. İdris Şâfi'î (ö. 204/820).....	93
6. 4. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855).....	94
7. Günümüzde Kur'ân Hatmi	94
KAYNAKÇA	101

KISALTMALAR

AÜSBE	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
a.s	: Aleyhi's-Selâm
b.	: İbn
bkz.	: Bakınız
b.y.	: Basım yeri yok
c.	: Cilt
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm
r.a	: Radiyallahu anhu/anhâ
s.	: Sayfa
s.a.s	: Sallallâhu Aleyhi Vesellem
ss.	: Sayfalar
tah.	: Tahkik eden
y.y.	: Yayıncı bilinmiyor

ÖNSÖZ

İslam tarihinin ilk dönemlerinden günümüze kadar temel dinî bir pratik olarak Kur'ân okumaya ve hatmine özel bir önem atfedilmiştir. İlahî bir hitab olarak Kur'ân, ayetleriyle bir yandan inananların din ve dünya görüşlerini tanzim ederken, aynı zamanda ayetlerinin okunması için müminleri teşvik etmiş, onları ilâhî kelâm üzerinde tefekkür etmeye davet etmiştir. Kur'ân'ın ilk muhatabı ve mübelliği olarak Hz. Peygamber (s.a.s.) de vahyin mesajını kendi hayatında pratize ederek ideal dinî yaşantıya rehberlik ederken, ilk nüzulünden itibaren Kur'ân âyetlerini ezberlemiş ve Kur'ân'ı çokça okumaya özen göstermiştir. O, risâlet görevinin bir parçası olarak ilahî kelâmın ashâbına aktarılmasında titiz davrandığı gibi, Kur'ân'ın okunması ve ezberlenmesi konusunda onlara telkinlerde bulunmuştur. Erken dönemde Kur'ân'ın hem ferdî, hem de topluca ve karşılıklı olarak okunduğu bilinmektedir. Cebrâîl'in (a.s) Hz. Peygamber'le (s.a.s) her yıl Ramazan ayında o tarihe kadar inen âyetleri karşılıklı okuyarak mukâbele ettikleri nakledilmiştir. Bu uygulama, Kur'ân'ın baştan sona kadar okunmasının tarihsel kökenine işaret ettiği gibi, hatim uygulamasının da kaynağı olarak kabul edilmiştir. Hz. Peygamber Kur'ân'ın okunmasına teşvik etmekle kalmamış, bu taabbudî eylemin asıl amacının âyetlerin anlaşılmasına yönelik olduğunu da birçok vesileyle dile getirmiştir. Bu husus Kur'ân hatmiyle ilgili rivâyetlerde açık bir şekilde ortaya konulmuştur. Öyle ki, Hz. Peygamber bu konuda aşırı giden bazı sahâbîleri uyarmak zorunda kalmış, onlara hatim için belirli süreler tayin ederek tavsiyelerde bulunmuştur.

Bu araştırma, rivâyetler çerçevesinde Kur'ân'ın başından sonuna kadar okunması eylemini ifâde den *hatim* kavramını ele almaktadır. Araştırma sürecinde konunun belirlenmesi ve geliştirilmesinde verdiği kıymetli katkı ve destekten dolayı danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Suat KOCA'ya hususi şükranlarımı sunarım. Ayrıca tez jürisindeki hocalarım Prof. Dr. Enbiya YILDIRIM, Prof. Dr. Bünyamin ERUL ve Doç. Dr. Ferhat

GÖKÇE'ye katkıları için müteşekkirim. Son olarak desteğini her zaman yanımda hissettiğim eşim hafız Öğr. Gör. Ayşe KARAKAYA'ya da teşekkür ederim.

Gayret bizden, tevîk Allah'tandır.

Koray Karakaya

Ankara, 2020

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

Müslümanların bireysel ve toplumsal hayatlarında genelde Kur'ân tilâvetinin, özelde de Kur'ân'ın tamamının okunması sûretiyle gerçekleştirilen hatim eyleminin özel bir yeri vardır. Hatim konusuyla ilgili kabul ve pratikler ağırlıklı olarak rivâyetlere dayanmaktadır. Rivâyetlerde Kur'ân hatminin faziletli bir amel olduğuna ve erken dönemde bu fiile önem vermekle isimleri öne çıkan kişilerin yaklaşımlarına da yer verilmiştir. Dinî pratikteki önemine ve hadis kaynaklarındaki mevcudiyetine rağmen, hatim olgusu bugüne kadar kapsamlı araştırmalara konu edilmemiştir. Bu araştırma, literatürdeki söz edilen boşluğa dikkat çekerken, aynı zamanda hadis literatüründe hatimle ilgili rivâyetlere odaklanmakta ve bunları ana hatlarıyla tahlil etmeyi amaçlamaktadır. Bu çerçevede erken dönemde hatim olgusu, mâhiyeti ve muhaddislerin bu konuya yönelik uygulamaları ele alınmaktadır. Ayrıca terâcim ve fıkıh tabakât eserlerinde fakihlerin bu konuya yaklaşımlarına ana hatlarıyla değinilmekte ve şu türden sorulara yanıtlar aranmaktadır:

- Hz. Peygamber (s.a.s) zamanında ve sonraki nesillerde Kur'ân hatmine yönelik tasavvur ve yaklaşımlar nasıldı?

- Hatim kavramı yıllar geçtikçe her hangi bir mana değişikliğine uğramış mıdır? Herhangi bir sûrenin okunması da hatim olarak kabul ediliyor muydu?

- Amelî sünnete göre Kur'ân'ın kaç günde hatmedilmesi tavsiye edilmiştir?

- Hatimle ilgili rivâyetler genellikle hangi *kitâb* ve *bâbl*larda yer almaktadır?

- Günümüzde pek çok müşahade ettiğimiz Kur'ân hatmi için toplanılması, tekbir getirilmesi ve sonunda dua edilmesinin dînî dayanağı var mıdır?

- Kur'ân hatminin yöntemi ve usulü var mıdır? *Hatim*, *arza*, *muâraza*, *mukâbele*, *tahzîb*, *cüz*, *haml*, *cem* gibi kavramlar neyi ifâde etmektedir?

• Vefat eden kişiye *Yâsin* sûresi gibi bazı sûrelerin okunması ve hatim yapılmasının dayanağı var mıdır?

Sonuç olarak, ilgili rivâyetler çerçevesinde erken dönemde hatim olgusu ve mâhiyeti, bu kavramın niteliği ve niceliği, muhaddislerin ve fakîhlerin bu konuya yönelik uygulamaları ele alınmıştır.

2. Araştırmanın Planı ve Metodu

Araştırmamız bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Girişte araştırmanın konusu, amacı, önemi, kapsamı, sınırlılığı ve bu alanda yapılan çalışmalar ele alınmıştır. Araştırmanın birinci bölümünde kavramsal, tarihsel ve yazınsal çerçeve başlıkları altında hatim kavramı ve hatimle ilgili *hatim*, *arza/muâraza*, *mukâbele*, *tahzîb*, *cem'*, *haml* ve *cûz'* gibi kavramlar üzerinde leksikografik ve semantik bir çerçeve çizilmiştir. Hatimle ilgili literatüre odaklanan yazınsal çerçevede ise muhteva bakımından daha geniş çeşitliliğe sahip olduğu tespit edilen konulu hadis literatüründe yer alan *kitâblar* ve *bâblara* yer verilmiştir. Söz konusu *bölümler* ve *bâblar*, musanniflerin hatim konusundaki düşüncelerini yansıtmaları bakımından önemlidir. Bunlar ayrıca bir eserde hatimle ilgili rivayetlerin hangi *kitâb* ve *bâblarda* bulunduğunu göstermesi açısından da pratik bir işleve sahiptir. Konulu olmayan ve genellikle ravi merkezli olarak düzenlenmiş olan hadis eserlerindeki hatimle ilgili rivayetler ise, araştırmamızın diğer bölümlerinde kullanılmıştır. İkinci bölümde Kur'ân hatmi ile ilgili rivâyetler detaylı olarak ele alınmıştır. Bu çerçevede hatim sûresi, hatim yapmanın fazileti, hatmin tamamlanması için faziletli sayılan zaman dilimleri, hatim günü tayin edilmesi ve hatim için toplanılması, hatimden sonra dua edilmesi, terâvîh ve vitir namazlarında hatim duası yapılması, *mushaf*'tan bakarak veya ezberden hatim yapılmasının fazileti, hatimle ilgili mevzû rivâyetler ve hatimle eşdeğer olarak kabul edilen bazı sûrelerin fazileti gibi konular yer almaktadır. Üçüncü bölümde ise erken dönemde hatimle ilgili uygulamaların rivâyetlere yansımalarına yer verilmiştir. Bu kapsamda Hz. Peygamber'in (s.a.s) Kur'ân hatmiyle

ilgili uygulaması, sahâbîler, tâbiûn ve tebeu't-tâbiûnin hatim meselesine bakışları, ayrıca bu konuda öne çıkan bazı hadîs ve mezhep imâmalarının yaklaşımlarına temas edilmiştir. Diğer taraftan hatim uygulaması aktüel bir değere sahip olduğu için, bu bölümde Türkiye’de ve bazı İslam ülkelerinde hatimle ilgili dini geleneklere de kısmen yer verilmiştir.

3. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

Araştırmamız Kur’ân hatmi konusuna, münhasıran sünnî kaynaklarda yer alan rivâyetler bağlamında değinmektedir. Diğer taraftan tespitimize göre hatim konusuyla ilgili temel Şia kaynaklarındaki rivâyetler büyük ölçüde sünnî kaynaklardakiyle örtüşmektedir.¹

Çalışmamızda hatimle ilgili rivâyetler bir araya getirilmiş ve bunların sunduğu içerik ana hatlarıyla tasvir edilmiştir. İlgili malzeme konu ve muhteva açısından tahlil edildiğinden, rivâyetlerin sıhhat değeriyle ilgili klasik hadis ilminin yaklaşımı büyük ölçüde dikkate alınmamıştır. Bununla birlikte gerek görüldüğünde bazı rivâyetlerin isnadlarıyla ilgili hususlara dikkat çekilmiş ve sözkonusu rivâyetler zaman zaman cerh ve ta’dîl ilmi açısından değerlendirmeye tâbi tutulmuştur. Elbette rivâyetlerin daha iyi anlaşılması ve kavranması amacıyla şerh literatürüne de müracaat edilmiştir. Bu arada, genel olarak Kur’ân’ın kırâatine ve hıfzına teşvik eden diğer rivâyetlerin bu çalışmanın ilgisi dâhilinde olmadığı da belirtilmelidir.

4. Araştırmanın Konusu İle İlgili Yayın ve Çalışmalar

Tespit edebildiğimiz kadarıyla hatim konusuyla ilgili Türkiye’de sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmaların ağırlıklı olarak Kur’ân hıfzı ve ezberlenmesine yoğunlaştığı görülmektedir.² Arap dünyasında ise basılmış ve aynı zamanda bazılarında

¹ Mesela bkz. Ebû Ca’fer Muhammed b. Ya’kûb b. İshâk Küleynî Râzî, *Kâfî fî ‘ilmi’ d-dîn*, tah. Ali Ekber Gifârî, (Tahran: Dâru’l-Kutubi’l-İslamiye, 1365), c.2, ss.617-618.

²Bkz. Ayşe Karakaya, “Ankara’da Faaliyet Gösteren Kur’ân Kurslarındaki Hıfz Eğitimi” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, 2017), ss.8-9.

internet üzerinden ulaşılabilmesi mümkün olan bir takım çalışmalar, özellikle makale ve kitaplar bulunmaktadır. Türkiye’de ve bazı Arap ülkelerinde kaleme alınan sözkonusu bazı çalışmaları kronolojik olarak şöyle sıralayabiliriz;

- **Tayyar Altıkulaç, “Hatim İndirme”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 10/108-109 (Mayıs-Haziran, 1971): 169-176.**

Bu kısa makalede Kur’ân okumaya teşvik eden rivâyetler, Hz. Peygamber’in sahâbîlerden bazısına üç günden az sürede hatim yapılmamasına yönelik tavsiyeleri ve bu konuda sahabî Abdullah b. Amr’dan nakledilen rivâyetler kısaca ele alınmıştır. Ayrıca bir haftada okunacak hatmin sûrelere göre bölünmesine ve âyetlerin anlaşılması için tertîl üzere okunmasının önemine değinilmiştir. Yine hatmi tamamlarken kısa sûrelerden sonra tekbîr getirilmesi, tekbirin muhtelif lafızları ve hatim duası gibi meseleler ele alınmıştır.

- **Abdurrahman Çetin, “Hatim İndirme Hükümleri I-II-III”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (1992)**

Aynı başlık altında üç makalede hatimle ilgili meseleleri değerlendiren yazar birinci makalede kısaca hatmin sözlük ve terim tarifini yaptıktan sonra hatim süresini, hatim sırasında farklı lafızlarla tekbîr getirilmesi ve hatim duasını ele almıştır. İkinci makalede hatim yapılırken dikkat edilmesi gereken kurallar ve tavsiyelere değinmiştir. Üçüncü makalede ise hatimle ilgili diğer meseleler adlı alt başlıkta bazı sûrelerin okunmasıyla hatmin tamamlanması, Türkiye’de mukâbele uygulaması, hatimle terâvîh, ücret karşılığında hatim yapmak, Kur’ân’ı ilk defa hatmeden çocuklar için tören düzenlenmesi gibi bazı konulara temas edilmiştir. Konu başlıkları açısından araştırmamıza benzeyen yönleri olmasına rağmen bu çalışmada sınırlı sayıda rivâyete yer verilmiş ve özellikle erken dönem uygulamalarına neredeyse hiç değinilmemiştir. Bu üç makale hatimle ilgili Türkçe’deki en geniş çalışmadır.

- **Mehmet Ünal, “Kur’ân’ı İçselleştirme Biçimi Olarak Sahâbenin Tilâveti” , *Kur’ân ve Sahâbe*, ed. Hasan Keskin- Abdullah Demir (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2016): 101-119.**

Tebliğ olarak sunulan bu çalışmada yazar tilâvet kavramını kısaca inceledikten sonra Hz. Peygamber’in sahâbîleri Kur’ân okumaya teşvik etmesi ve bunun faziletiyle ilgili hususlara değinmiştir. Akabinde onların Kur’ân okuma biçimleri ve yöntemleri, âyetleri okuma sırasında yaşadıkları duygusal tepkiler ele alınmıştır. Özellikle sahâbîlerin Kur’ân’ı *tahzîb* ederek hatim yaptıklarına dâir husus bir başlık altında kısaca incelenmiştir. Bu tebliğde ağırlıklı olarak Kur’ân’ın okunması üzerinde durulmuştur.

Bazı Arap ülkelerinde kaleme alınan ve ulaşabildiğimiz kitap ve makaleler ise şu şekildedir;

- **Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd, “Cüz’ü’n fî merviyâtî du‘âî hatmi’l-Kur’ân”, *Eczaü’l-hadîsiye*, nşr. Ebû Alî Silefî (Riyad: Dâru’l-Âsime, 1996)**

Bu çalışmanın birinci bölümde yazar, hatim duasıyla ilgili rivâyetleri genel olarak incelemiş, isnad kritiği yaparak rivâyetlerin sıhhatini ve bunların delil olarak kullanılıp kullanılamayacağı tartışmıştır. İkinci bölümde ise mezhep imâmlarının namazda veya namaz haricinde hatimden sonra dua edilmesiyle ilgili görüşleri ele alınmıştır. Sonuç olarak yazar hatim duası meselesinde tespitlerle görüşleri ve tercihlerini ortaya koymuştur.

- **Sâlih b. Ahmed b. Muhammed Gazzâlî, “Hukmu duâî hatmi’l- Kur’ân ve mâ yelhaku bihî min mesâile ve furû’”, *Ummu’l-Kur’â Dergisi*, 17/25 (Medine,y.y.,1425)**

Bu çalışmada yazar hatim duasının meşrûiyetini, bu konuda sahâbi, tâbiûn ve bazı fakîhlerin görüşlerini ele almıştır. Netice olarak yazar hatim duasının namazda câiz olmadığını belirtmiş ve namaz haricinde dua edilebileceği sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca duanın mahiyetiyle ilgili detaylara yer vermiştir.

- **Şerîf Hâtîm b. Ârif Avnî, *Duâu 'l-hatmi fi't-terâvîh*, (Riyad: Dâru's-Somaî, 2010)**

Yazar bu eserde hatim duasıyla ilgili görüşlerin yanısıra özellikle terâvîh namazında hatim duasının yapılıp yapılamayacağı ile ilgili âlimlerin görüşlerini, konuyla ilgili delilleri ve tercihleri genel anlamda ele almıştır. Ayrıca bu kitapta terâvîh namazında hatim duasının yapılması noktasında ehli Mekke'nin uygulamasının delil olarak kabul edilip edilemeyeceği ve Ahmed b. Hanbel'in bu mesele hakkındaki görüşü tartışılmıştır.

- **İbrâhîm b. Muhammed Subayhî, *Duâu 'l-hatmi fi sâlâti't-terâvîh* (Riyad: Y.y., 1431)**

Bu eserde müellif hatim duasının hem namaz içerisinde hem de namaz dışında mutlak sûretle yapılabileceği görüşünü savunmuştur. Bu çalışmada özellikle yukarıda değindiğimiz Ebû Zeyd'in kaleme aldığı araştırma değerlendirilmiştir. Ayrıca sadece nâsla yetindiği ve fıkıh usûlu kâidelerini göz ardı ettiği öne sürülerek sözkonusu yazar ve çalışması tenkit edilmiştir.

- **Muhammed Şâfi'î Miftâh, “Hatmu'l-Kur'ân ve'd-Duâu akibehû fi sâlâti't-terâvîh”, (Pdf, Kahire: Y.y.,ts.)**

Yazar bu kısa makalede Ramazan ayında hatim duası yapılmasının hükmünü ve bu ayda hatim miktarıyla ilgili fakîhlerin kısaca görüşlerini ele almıştır. Ayrıca hatim duası ve zamanı konusunda ulemânın yaklaşımları ve bu konuda bazı muâsır fetvaları değerlendirmiştir.

- **Osman Mehdî Sâdık Hâc Bilâl, “Tekbîr ‘inde hatmi'l-Kur'ân”, *Uluslararası Afrika Üniversitesi İslam Hukuku Dergisi* 13 (Sudan,y.y., 2009): 223-240.**

Bu makalede Kur'ân hatminin fazileti, hatim âdâbı, hatim yapılırken tekbîr getirilmesinin sebebi, hükmü ve mahiyeti incelenmiştir. Yazar ehli Mekke'nin bu konudaki uygulamasının yanında tekbîr lafızlarına ve hangi sûreden itibaren tekbîre başlanacağına dâir görüşlere de yer vermiştir.

Yukarıda özetini sunduğumuz söz konusu eser ve araştırmalarda hatim meselesi ağırlıklı olarak fikhî açıdan değerlendirilmiş, özellikle belirli alan ve konulara yoğunlaştığı görülmüştür. Yine sözkonusu araştırmalarda genel olarak hatim duası, terâvîh namazı özelinde hatim duası ve hükümleri, hatim yapılırken tekbîr getirilmesi, vitir namazında hatim duasının yapılması gibi konulara odaklanılmıştır. Erken dönemde hatimle ilgili uygulamalara yüzeysel olarak çok kısaca değinilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL, TARİHSEL VE YAZINSAL ÇERÇEVE

1.Kavramsal Çerçeve

1.1. *Hatim*

Kur'ân ile özdeşleşmiş bir terim olarak *hatim*, Kur'ân'ı yüzünden veya ezbere bir ya da birkaç defada belirli sürede başından sonuna kadar okuma anlamına gelir.³ Bu kelime sözlükte genel olarak iki anlamı ifâde etmektedir: Birincisi mühürlemek, kapatmak, sağlam bir şekilde örtmek, menetmek gibi anlamlar taşır.⁴ Bu itibarla anlam olarak *t-b-a* (طبع) kelimesi ile müteradiftir⁵ ki, Arapça lûgat türü eser, hadis ve tefsirlerde *t-b-a* ve *h-t-m* (ختم و طبع) sözcükleri her zaman birbirlerinin anlamlarını ifâde etmek için birlikte ele alınmıştır.⁶ İkinci anlam olarak sona ulaşmak, bitirmek, sonlandırmak gibi mânâlara delâlet eder. *H-t-m* kökü türevlerinden olan *hitâm* ve *hatm* eskiden zarf veya kitabı mühürlemek amacıyla kullanılan malzemeyi ifade ettiği gibi bir şeyin sonu, âkıbeti ve mühür gibi anlamlara da gelir.⁷

H-t-m kelimesi ve türevleri Kur'ân'da sekiz âyette geçmektedir.⁸ Bu kelime Kur'ân'da terim anlamıyla kullanılmamıştır. Zemahşerî (ö. 538/1144), tamamlanıp bitirilen her iş bağlamında Kur'ân'ın hatmedilmesinin mecâz olduğunu ifade etmiştir.⁹ Fiil olarak mühürlemek ve menetmek gibi anlamlarda Kur'ân'da beş âyette¹⁰, isim olarak

³ Burhânuddîn Nâsır b. Alî Mutarrizî Hârizmî, “htm”, *Mugrib fî tertibi'l-mu'rib* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, ts.), 1: 243; Abdurrahman Çetin, “Hatim”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), c. 16, ss.468-469.

⁴ Muhammed b. Ahmed Ezherî, “htm”, *Tehzîbu'l-luga*, tah. Muhammed 'Avad Mu'rib (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2001), c.7, ss.137-138; Ebu'l-Hasan b. Sîde Mursî, “htm”, *Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, tah. Abdülhâdi Hendâvî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000), c.5, s.155; Ebu'l-Fazl Cemâluddîn b. Manzûr, “htm”, *Lisânu'l-Arab*, 3.baskı (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), c.12, s.163.

⁵ Ezherî, “tba”, *Tehzîbu'l-luga*, c.2, s.110.

⁶ Ebu'l-Hasen Nûruddîn Sindî, *Hâşiyetu's-Sindî 'alâ suneni İbn Mâce* (Beyrut: Dâru'l-cîl, ts.), c.1, s.346.

⁷ Halîl b. Ahmed, “htm”, *Ayn*, tah. Mehdî Mahzûmî ve İbrâhîm Samerrâî (B.y., Dâru Mektebeti'l-Hilâl, ts.), c.4, ss.241-242.

⁸ Mahmut Çanga, *Kur'ân'ı Kerim lûgatı* (İstanbul: Timaş yayınları, 1999), ss.162-163.

⁹ Ebu'l-Kâsım Zemahşerî, *Keşşâf* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1407), c.1, s.48.

¹⁰ Bakara 2/7; En'âm 6/46; Câsiye 45/23; Şûrâ 42/24; Yâsîn 36/65.

mühürlenmiş, bir şeyin âkıbeti ve sonuncusu gibi manalarda ise üç âyette¹¹ geçmektedir. Bu âyetlerin üçü geçmiş zaman kipinde, diğer ikisi ise geniş zaman kipinde kullanılmıştır. İlk üç âyetlerden biri şu şekildedir: “Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir” (Bakara 2/7) âyetinde *h-t-m* kelimesi Allah’ın hidâyetinin ve nurunun onlara sirâyet etmesinin engellenmesi için kalpleri ve kulaklarının âdeti bir mühürle kapatıldığı anlamında kullanılmıştır. Aynı kelimenin geniş zaman kipinde Hz. Peygamber için Kur’ân’da kullanılması da dikkat çekicidir: “Allah dilerse senin kalbini de mühürler.” (Şûrâ: 42/24). *H-t-m* kökünden türemiş *mahtûm*, ‘mühürlenmiş’ anlamında kullanılmıştır (Mutaffifîn: 83/25). Bazı âyetlerde geçen *hitâm* (خَتَام), *hâtem* (خَاتَم) sözcükleri, bir şeyin sonu, âkıbeti, bitişi gibi manalara gelmektedir (Mutaffifîn: 83/26; Ahzâb: 33/40).

Rivâyetlerde ise bu kelime her iki anlamda da muhtelif sigalarla kullanılmıştır. Ancak ağırlıklı olarak bitirmek, sona ermek, sonlandırmak gibi anlamlar daha çok öne çıkmaktadır. Bazı örnekleri şu şekilde sıralayabiliriz:

“أَنَا خَاتَمُ النَّبِيِّينَ”, “Ben peygamberlerin sonuncusuyum.”¹²

“الْأَعْمَالُ بِالْخَوَاتِيمِ”, “Ameller sonlarına göre değerlendirilir.”¹³

“إِنَّ الرَّجُلَ لَيَعْمَلُ الرَّمْنَ الطَّوِيلَ بِعَمَلِ أَهْلِ الْجَنَّةِ، ثُمَّ يُخْتَمُ لَهُ عَمَلُهُ بِعَمَلِ أَهْلِ النَّارِ”

Kişi vardır ki, uzun süre cennet ehlinin amelini işler, sonra da ameli cehennem ehlinin ameliyle hitam bulur ve sona erer.¹⁴

“كَانَ أَنَسٌ إِذَا خَتَمَ الْقُرْآنَ، جَمَعَ وَلَدَهُ وَأَهْلَ بَيْتِهِ فَدَعَا لَهُمْ”

“Enes Kur’ân’ı hatmedince (bitirince) aile ve akrabasını toplayıp onlara dua ederdi.”¹⁵

¹¹ Mutaffifîn 83/25, 26; Ahzâb: 33/40.

¹² Buhârî, “Menâkıb”, 18 (no:3535).

¹³ İbrâhîm Harbî, *Garîbu’l-hadîs*, tah. Süleyman İbrâhîm Muhammed Âyid (Mekke: Ummu’l-Kurâ, 1405), c.2, s.557.

¹⁴ Muslim, “Kader”, 1 (no:2651).

¹⁵ Dârimî, *Musnedu’l-câmi*, “Fedâilu’l-Kur’ân”, 33 (no:3517), tah. Hüseyin Selim Esed Dârânî (Riyad: Dâru’l-Mugni, 2000).

Aşağıdaki örnekte görüleceği üzere bazı rivâyetlerde bu kelime Kur’ân’daki gibi mühürlemek ve kapatmak anlamında da kullanılmıştır.

لَيَنْتَهِيَنَّ أَقْوَامٌ عَنْ وَدْعِهِمُ الْجُمُعَاتِ، أَوْ لَيَخْتِمَنَّ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ، ثُمَّ لَيَكُونَنَّ مِنَ الْغَافِلِينَ

“Bazı kişiler Cuma namazlarını terk etmekten ya vazgeçerler ya da Allah onların kalplerini mühürler de gafillerden olurlar.”¹⁶

Bu kelime bazı rivâyetlerde katı madde ölçeceği olan *sâ‘* anlamında da kullanılmıştır. Sahtesinin yapılmaması için üst kenarına mühür vurulduğundan bu ölçüğe *mahtûm* denilmiştir.¹⁷

1.2. Arza ve Mu‘âraza

Arza kavramı, vahiy inmeye başladıktan sonra her yıl Ramazan ayında Cebrâil ile Hz. Peygamber’in o yıl içerisinde inen âyetleri karşılıklı olarak birbirlerine arz etmelerini ifade eder. Bu uygulamayla her yıl inen âyetler Ramazan ayında baştan sona kadar okunarak pekiştirilmiştir. Arza ve türevi olan *mu‘âraza* sözcüğü göstermek, ortaya çıkarmak, sunmak, ezberden okuyarak sunmak, karşılaştırmak, okutulanı okumak ve karşı koymak gibi manalara gelmektedir.¹⁸ Kur’ân’da sunmak ve göstermek anlamında şu şekilde kullanılmıştır.

“وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ”

“Allah, Âdem’e bütün isimleri öğretti. Sonra onları meleklerle gösterdi.” (Bakara: 2/31).

Bazı rivâyetlerde bu kavram Hz. Peygamber’e nispet edilerek şöyle kullanılmıştır:

“Cebrâil her sene Kur’ân’ı bana bir defa arz ederdi. Bu yıl iki defa arz etmiştir ki, bu ecelim gelmesine işarettir.”¹⁹

¹⁶ Muslim, “Cum‘a”, 12 (no:865).

¹⁷ Bkz. Cengiz Kallek, “Sâ‘”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), c.35 ss.317-319; Hârizmî, “htm”, *Mugrib fi tertibi l-mu‘rib*, c.1, s.243.

¹⁸ Halil, “Arz”, ‘Ayn, 1: 271; Abdülbaki Turan, “Arza”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), c.3, s.446.

¹⁹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.6, s.154 (no:30292-30293); Buhârî, “Menâkıb”, 25 (no:3624); Muslim, “Fedâil”, 12 (no:2308).

Hadis kaynaklarımızda *arza* bazı bâb başlıklarına da konu olmuş ve Buhârî'nin *Câmi 'u's-sahîh* adlı eserinde “Cebrâil'in Hz. Peygamber'e Kur'ân'ı arz etmesi” başlıklı bâbta iki rivâyet nakledilmiştir.²⁰ Burada hem sunmak anlamına gelen *arz* kelimesi hem de Arapça'da *mufâele* bâbından olan *muâraza* kelimesi kullanılmıştır. *Muâraza* iki kişinin etkileşim halinde karşılıklı olarak yaptığı bir fiile delalet ettiği gibi, ellerinde bulunan bir şeyi karşılaştırma eylemini de ifâde eder.

Nesâî *Sunenu'l-kebîr* adlı eserinde “Cebrâil'in Kur'ân'ı arzı”²¹ adlı bâbta üç rivâyet nakletmiştir. Bunlardan birinde diğerlerinden farklı olarak karşılıklı etüd ve ders yapmak anlamına gelen *mudârese*²² kelimesi kullanılmıştır. *Arzanın* mâhiyeti ve keyfiyeti tam olarak bilinmemekle birlikte, vahiy inmeye başladığından beri her yıl Ramazan ayının gecelerinde²³ yapıldığına dâir bazı rivâyetler bulunmaktadır.

1.3. Mukâbele

Bu kavram aslında *mu'âraza* ile aynı anlamı taşımakta ve yukarıda işaret ettiğimiz üzere, özellikle Ramazan aylarında Cebrâil'in Hz. Peygamber'le karşılıklı olarak Kur'ân'ı karşılaştırarak okumalarına göndermede bulunmaktadır. Terim olarak Ramazan ayında Kur'ân'ın meclislerde ve camilerde bir kişinin *mushaftan* veya ezbere okuması ve diğerlerinin de onu takip etmesi sûretiyle Kur'ân'ı hatmetme eylemini ifâde eder. Kabul etmek, râzı ve kefil olmak anlamına gelen *k-b-l* kökünden türemiş olan bu kelime, Arapça'da *mufâele* babından olup sözlükte iki şeyi karşılaştırmak, birbirine arz etmek ve sunmak, birbirine karşı gelmek, yüz yüze olmak anlamında kullanılmıştır.²⁴ Bu uygulama

²⁰ Buhârî, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 7 (no:4997-4998).

²¹ Nesâî, *Sunenu'l-kebîr*, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 7 (no:7938-7940); Sıyâm, 2 (no:2416), tah. Hasan Abdulmun'im Şelebî (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2001).

²² Nesâî, *Sunenu'l-kebîr*, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 7 (no:7939); Buhârî, Bedu'l-Vahy, 1 (no:6).

²³ Ahmed b. Hanbel, *Musned*, tah. Şu'ayb Arnaût, Âdil Murşid ve diğerleri (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2001), c.4, s.375 (no:2616); Buhârî, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 7 (no:4997); Bedu'l-Halk, 6 (no:3220); Nesâî, *Sunenu'l-kebîr*, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 7 (no:7939); İbn Hacer, *Fethu'l-bâri şerhu sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1959), c.9, s.43; Ziya Şen, “Arza ve Mahiyeti”, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLII (2015), ss.43-60.

²⁴ İbn Manzûr, “kbl-Mukâbele”, c.11, ss.537-546.

Ramazan aylarında Osmanlı döneminden günümüze kadar uygulanagelmıştır. Ülkemizde bir dini gelenek ve kültüre dönüşen *mukâbele* önceden olduğu gibi hem evlerde ve meclislerde hem de mescid ve camilerde özellikle Kur’ân hafızları tarafından Ramazan aylarında okunmaya devam etmektedir.²⁵

1.4. *Tahzîb/Hizb*

Bu kavram Kur’ân’ı bölümleyerek belirli bir sürede okumak sûretiyle hatim yapmak anlamını ifâde eder.²⁶ Bölümlere ayırma fiiline *tahzîb* her bir bölüme de *hizb* denmiştir. *H-z-b* kökünden türemiş olan *tahzîb* sözcüğü sözlükte bölmek, ayırmak ve parçalamak anlamına, *hizb* kelimesi de grup, bölük ve kısım gibi manalara gelir.²⁷ Bu konuyla ilgili bazı rivâyetlere göre erken dönemde Kur’ân sûrelerinin bölümlere ayrılarak okunduğuna dâir bilgilere ulaşmak mümkündür. Sahâbî Evs b. Huzeyfe’den nakledilen bir rivâyet onun dilinden şöyle aktarılmıştır:

Sakîf oğullarının Mâlik kolundan olan ve Hz. Peygamber’e gelerek müslüman olduğunu ilan eden bir heyetle beraberdim. Hz. Peygamber’in bir odasında konakladık. O evleri ile mescid arasında bizi de yokluyor ve yatsı namazını edâ ettikten sonra gelip bizimle sohbet ediyordu. Sohbeti sırasında Kureyş ve Mekkelilerden yakını ve şöyle derdi: ‘Mekke’de eşit değildik, bilakis hor görülüyorduk veya zayıftık. Medine’ye geldiğimizde ise bazen lehimize bazen de aleyhimize olan savaşlarla karşı karşıya kaldık.’ Hz. Peygamber (s.a.s) bir gece yatsı namazından sonra uzunca bir vakit gecikti. Geldiğinde Ey Allah’ın Resûlu gecikmenizin sebebi nedir diye sorduğumuzda şöyle buyurdu: ‘Birden Kur’ân’dan bir bölüm aklıma geldi ve onu okumadan gelmek istemedim.’ Evs daha sonra sabahladığımızda sahâbîlere, Kur’ân’ı nasıl tahzîb ediyorsunuz (تَحْزِيبُونَ) diye sorunca onlar

²⁵ Nebi Bozkurt, “Mukâbele”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), c.31, s.100; Turan, “Arza”, c.3, s.446.

²⁶ Halîl, “Tahzîb”, *Mugrib fî tertibi’l-mu’rib*, c.1, s.199; Veli Kayhan, “Doğru Okuma Bağlamında Mushaf’a İşâret Konulması: İ’câm ve Sonrası”, *Bilimname*, 12/1 (2007), ss.101-136.

²⁷ Bkz. Süleyman Uludağ “Hizb”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), c.18, ss.182-183;

üç sûre, beş sûre, yedi sûre, dokuz sûre, onbir sûre, onüç sûre ve *Kâf* sûresinden (itibaren) *mufasssal*²⁸ sûreleri bitirinceye kadar, diye cevap verdiler.²⁹

Başka rivâyetlerde ise Hz. Peygamber (s.a.s) “Birden Kur’ân’dan hizbim/cüzüm aklıma geldi.”³⁰ Veya “Cinlerden bir grup karşıma çıktığından (onlarla meşgûl oldum) cüzümün bir kısmı kaldı ve onu okumadan mescidden çıkmak istemedim.”³¹ cevabını vermiştir.

Kaynaklarda, sahâbîlere Hz. Peygamber’in Kur’ân’ı nasıl böldüğü sorulduğunda Onun (Kur’ân’ı) üç, beş, yedi, dokuz, onbir, onüç ve *mufasssal* sûreler olmak üzere yediye böldüğü³² gibi ifadeler de yer almıştır. Kur’ân’ın *tahzîb* edilmesiyle ilgili rivâyetler incelendiğinde *Sakîf* heyetinin Hz. Peygamber’i ziyaret etmesinin hicri 9. yılda vukû bulduğu, dolayısıyla o zaman diliminden önce Kur’ân’ın sûrelere göre bölümlere ayrıldığı ve sahâbîlerin yedi günde Kur’ân’ı hatmettikleri söylenebilir. Ayrıca bu uygulamadan Kur’ân sûrelerinin *mushaftaki* tertibinin Hz. Peygamber (s.a.s) döneminde belirlendiği dile getirilmişse de özellikle *Kâf* sûresinden itibaren *Nâs* sûresine kadar bunun geçerli olduğu görüşü daha çok öne çıkmaktadır.³³ Ayrıca yukarıdaki rivâyetler çerçevesinde Hz. Peygamber’in de günlük okuduğu belirli bir cüzünün olduğu sonucuna ulaşılabilir. Ancak bu cüz/hizbin miktarı hakkında kesin bir bilgi yoktur.

Diğer taraftan Hz. Ömer’e nispet edilen bir rivâyette onun şöyle dediği nakledilmiştir: “Kim gece hizbini okuyamaz ve sabah güneş doğduktan öğle namazı vaktine kadar okursa onu gece okumuş gibidir.”³⁴ İbn Abdilber, *İstizkâr* adlı eserinde

²⁸ Hz. Peygamber’in namazda okuduğu sûreler kısa, orta ve uzun olmak üzere üç kategoriye ayrılmıştır. Bkz. *Hadislerle İslam* (Ankara: DİB yayınları, 2014) c.2, s.291; Abdulhamit Birişik, “Sûre”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), c.37, ss.538-539.

²⁹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, tah. Kemal Yusuf Hut (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1409), c.2, s.242 (no:8583); İbn Hanbel, *Musned*, c.26, s.88 (no: 19021).

³⁰ Ebû Dâvûd, “Ramazan”, 324 (no:1393); İbn Mâce, “Salât”, 178 (no:1345).

³¹ İbn Sa’d, *Tabakât*, tah. Muhammed Abdulkâdir ‘Atâ (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1990), c.6, s.49 (no:1675).

³² İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.2, s.242 (no:8583).

³³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî şerhu sahîhi’l-Buhârî*, c.9, s.43.

³⁴ Mâlik, *Muvatta’*, “Tahzîbu’l-Kur’ân”, 3, tah. Muhammed Fuâd Abdalbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, ts.), c.1, s.200; İbn Hanbel, *Musned*, c.1, s.344.

zaman dilimi olarak başka rivâyetlerde bu sürenin sabah namazı vaktinden öğle namazı vaktine kadar olduğuna dikkat çekmiş ve şu açıklamayı yapmıştır: “Güneşin zevâlinden öğlen vaktine kadar olan süre dardır. Bunun sabah namazı vaktinden öğlen vaktine kadar olması daha doğrudur. Çünkü kişi gece okuduğu hizbini o dar vakite sığdıramaz. Bazısının (gece okuduğu) hizbi Kur’ân’ın yarısı, üçte biri ve dörtte biridir. Osmân, Temîm Dârî, Alkame ve başkaları Kur’ân’ın hepsini bir rekâtta okuyordu. Saîd b. Cubeyr ve bazıları da Kur’ân’ı bir gecede iki kere veya daha fazla hatmediyordu”.³⁵ Hadis şerh kaynaklarında buradaki *hizb*³⁶ kelimesinin de genellikle Kur’ân’dan bir cüz veya bölüm olduğu ve miktarının mükellef olan kişinin tâkâtine göre belirleneceği ifade edilmiştir.³⁷

1.5. Cem‘

Cem‘ sözcüğü *c-m-a‘* kelimesinin mastarıdır. Sözlükte, toplamak, birleştirmek, dağınık olan bir nesneyi bir araya getirmek, düzenlemek, bir işe azmetmek, ezberlemek ve hıfzetmek gibi anlamlara gelir.³⁸ Terim olarak, özellikle Kur’ân’a izafet edildiğinde, Hz. Peygamber ve sahâbiler döneminde Kur’ân’ın tümünün ezberlenmesi, hıfz edilmesi, bir araya getirilmesi ve bir mushafta toplanması anlamını ifade eder. Kur’ân’ın hem hafızalarda, hem de satırlarda kayıt altına alınarak hıfzedilmesine *cem‘u’l-Kur’ân* denmiştir.³⁹ Bu kelime fiil ve mastar olarak değişik sigalarla Kur’ân’da toplamak anlamında kullanılmıştır.⁴⁰ Bir âyetteki kullanımı şöyledir: (Şüphesiz onu toplamak (*cem‘*) ve okumak bize aittir.” (Kıyâmet 75/17).

³⁵ Cemâluddîn Yûsuf b. Abdilberr, *İstizkâr*, tah. Sâlim Muhammed ‘Atâ - Muhammed Alî Muavvad (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2000), c.2, s.475.

³⁶ Bkz. (<https://kuran.diyanet.gov.tr/kuran-sozlugu/detay/36-hizb>) (Erişim tarihi:12/06/2020). Daha geniş bilgi için bkz. (<http://static.dergipark.org.tr/article-download/imported/1020009458/1020007711.pdf?>).

³⁷ Ebu’l-Velîd Bâcî, *Muntakâ* (Kâhire: Mektebetu’s-Sa‘âde, 1332), c.1, s.346.

³⁸ İbn Manzûr, “Cem‘”, c.8, ss.53-60.

³⁹ Bkz. (<https://kuran.diyanet.gov.tr/kuran-sozlugu/detay/33-cemul-kuran>) (Erişim tarihi:11/06/2020).

⁴⁰ Çanga, *Kur’ân’ı Kerim Lugatı*, ss.126-127.

Hatimle ilgili bazı rivâyetlerde “Kur’ân’ı *cem* ‘ ettim ve okudum” ifadesine sıkça rastlamaktayız.⁴¹ Rivâyetlerde Kur’ân’ı *cem* ‘ eden sahâbîlere yer verilmekte ve şerhlerde *cem* ‘ kelimesinin çoğu zaman ezberlemek anlamına geldiği ifade edilmektedir.⁴²

1.6. *HamI*

Taşımak, yüklenmek, kaldırmak, üstlenmek, bindirmek ve zor işe talip olmak gibi manâları ihtiva eden bu sözcük, *h-m-l* kelimesinden türemiş bir mastardır. Arapça’da başka ögelerle kullanıldığında meyve vermek, hücum etmek, hamle yapmak, yüklemek gibi daha geniş anlamları da bünyesinde barındırmaktadır.⁴³ Bu kelime farklı sigalarla birçok âyet ve hadiste geçmektedir. Kur’ân’da taşımak anlamında şöyle kullanılmıştır: “Arş taşıyanlar ile onun çevresinde bulunanlar Rablerini hamd ile tesbih ederler...” (Mü’min 40/7). Yüklenmek ve üstlenmek anlamını ifade eden bir ayette de bu kelime şöyle geçmektedir: “Biz emaneti, göklere, yere ve dağlara arz ettik de onlar bunun (sorumluluğunu) üstlenmekten çekindiler, korktular. Onu insan üstlendi.” (Ahzâb 33/72).

Rivâyetlerde ise *hâmilu’l-Kur’ân* kavramına yer verilmektedir. Bu, Kur’ân’ı yüklenen taşıyan ve ezberleyen gibi anlamları ifade eder. Bir rivâyette “Kim Kur’ân hâmiline saygı duyup değer verirse Allah’a saygı duymuştur”⁴⁴ ifadesi yer almaktadır. Diğer taraftan Kur’ân ile kullanıldığında bu kelime *hâfız* kelimesiyle aynı anlamı ifade etmektedir.⁴⁵

1.7. *Cüz*’

Kur’ân’ın belirli sürede okunması ve hatim yapılmasının kolaylaştırılması için bölümlere ayrılmasına delalet eden bu kelime *c-z-e* kelimesinden türemiştir. Sözlük olarak parça, kısım, bölüm ve pay anlamına gelir. Farklı fiil türevleri itibariyle yetinmek,

⁴¹ Abdurrezzâk, *Musannef*, c.3, ss.355 (no:5956); İbn Mâce, “Salât”, 178 (no:1346).

⁴² Ebu’l-Hasen Nûruddîn Sindî, *Hâşiyetu’s-Sindî ‘alâ suneni İbn Mâce*, c.1,s.406.

⁴³ Çanga, *Kur’ân’ı Kerim Lugatı*, ss.155-156.

⁴⁴ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.6, s.150 (no:30258). Ebû Dâvûd, “Edeb”, 36 (no:4843).

⁴⁵ İbn Manzûr, “hml”, c.4, s. 228.

pay biçmek ve yeterli olmak gibi manaları da ifade eder.⁴⁶ Bir âyetle bu kelime şöyle kullanılmıştır: “onlar; kimi kullarını O’nun bir parçası saydılar. İnsan apaçık bir nankördür.” (Zuhruf 43/15). Bir rivâyette de aynı kullanım şu şekildedir: “Salih iyi rüyâ nübüvvetin kırkaltı parçasından bir parçadır”.⁴⁷ Kur’ân’ın bölümlere ayrılmasının aslında Hz. Peygamber (s.a.s) döneminde başladığına yukarıda değinmiştik. İslam tarihinde zaman geçtikçe Ku’rân otuz eşit bölüm halinde düzenlenmiş ve her bir bölüme “cüz” denmiştir. Her bir “cüz” yirmi sayfadan oluşmaktadır. Cüzlerin her biri beşer sayfa olmak üzere kendi içerisinde dört *hizb*’e ayrılmıştır.⁴⁸ Zurkânî bu konuya şu tespitiyle açıklık getirmektedir “Hz. Osman *mushaf*ında bizim bildiğimiz gibi nokta ve hareke yoktu. Kur’ân cüzlere de bölünmemişti. Ancak zaman geçtikçe insanların *mushaf*larda çeşitli gerekçelerle, cüzler yapmak hoşlarına gitti, kimisi Kur’ân’ı otuz bölüme ayırdı. İlk etapta akla başka bir şey çağrıştırmazın diye her bir kısma “cüz” adını verdi. Tâ ki birisi “ben bir cüz okudum” deyince akla ilk gelen şey o kişinin Kur’ân’ın otuzda birini okuduğu oluyordu. Her cüz dört bölümden oluşuyordu. Her cüzü müstakil bir nüsha halinde yayınladılar. Bu tür nüshalar medrese öğrencilerinin ve başka kişilerin elinde de bulunabilmektedir. Bazıları cüzü iki hizbe ayırdı. Cüzü dört hizbe ayıranlar ise her bir parçaya “dörtte bir-*rub*” adını verdiler. Bazısı da her beş âyetin sonuna “beşte bir- *hams*” yazarak bu adı verdiği gibi her on âyetin sonuna da “*aşr*” adını verdi. Her on âyetten sonra beş âyetin sonuna “*hams*” ve onuncu âyetin sonuna da “*aşr*” lafzı yazılarak bu şekilde sonuna kadar yazılmaya devam etti. Bazısı da bunlara harfle işaret ettiler. Sadece “*hams*” için hâ (ح) harfi, “*aşr*” için de â (ع) harfini kullandılar. Bu konuda âlimlerin farklı görüşleri olsa da asıl gayenin Kur’an’ın okunmasına kolaylık sağlanmasıdır.”⁴⁹ Buna göre Kur’ân’ın cüzlere ayrılması içtihadî bir meseledir. Tam olarak ne zaman

⁴⁶ İbn Manzûr, “c-z-e”, c.1, ss. 611-613; Detaylı bilgi için Bkz. Mehmet Emin Maşalı, “Mushaf”, *DİA* (Ankara: TDV yayınları, 2006), c.31, ss.242-248.

⁴⁷ Buhârî, “Ta ‘bîr”, 91 (no:6988-6989).

⁴⁸ Maşalı, “Mushaf”, c.31, s.245.

⁴⁹ Muhammed Abdülazîm Zurkânî, *Menâhilu’l-‘irfân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 3. Baskı (Kâhire: Matbaatu ‘Îsâ Bâbî Halebî, ts.) ss.409-410.

başladığı konusunda da kesin bir bilgi yoktur. Bu uygulamanın öncelikli amacının Kur'ân okunması ve hatim yapılmasında kolaylık sağlanması olduğu görülmektedir.⁵⁰

1.8. Hatim ve Kırâat Kelimelerinin Rivâyetlerde Kullanım Biçimleri

Kur'ân hatmi ile ilgili rivâyetlerin tamamını genel hatlarıyla incelediğimizde hatim kelimesi Arapça fiil kipine göre bazen geçmiş zaman (mâzi-ختم), bazen geniş zaman (muzâri-يختم), bazen de masdar ve isim (ختم-ختم-مختوم) gibi sığalarla kullanıldığı görülmektedir. İleride değinileceği üzere semantik açıdan bakıldığında rivâyetlerde özellikle *kırâat* ve *hatim* kelimelerinin sıkça kullanıldığı, nasların siyak ve sibakına bakıldığında bazen birbirlerinin içerdikleri anlamları da ifâde ettikleri görülmektedir. Arapça'da *h-t-m* ve *k-r-e* kelimeleri anlam itibariyle tamamen birbirlerinden farklıdır. Yukarıda değindiğimiz üzere konumuzla ilgili rivâyetlerde *h-t-m* kelimesi bitirmek ve sona ermek anlamında kullanıldığı gibi, terim olarak Kur'ân'ın başından sonuna kadar bir veya birkaç defada okunarak tamamlanmasını da ifâde etmektedir. *K-r-e*⁵¹ kelimesi ise genel olarak okumak anlamına gelir ki, bu anlamda tilâvet kelimesi ile özdeştir. *H-t-m* ve *k-r-e* kelimeleri bazı rivâyetlerde birlikte kullanıldığı gibi bazen de metnin siyak ve sibâkına bakıldığında birbirlerinin ifâde ettiği anlamda da kullanılmıştır. Örneğin Basralı tâbiî Ebû Cemre b. İmrân'ın (ö. 127/745)⁵² İbn Abbâs'a "Ben belki Kur'ân'ı bir gecede bir ya da iki kere okurum."⁵³ Veya "Benim kırâatım hızlıdır, ben Kur'ân'ı üç gecede okurum."⁵⁴ dediği nakledilmiştir. Burada mâna itibariyle Kur'ân hatmi eyleminin kastedildiği açıktır. Yine diğer bir rivâyette *kırâat* kelimesi hatim anlamında kullanılmıştır. Rivâyette Abdullah b. Amr'ın "Bana Allah Resûlu (s.a.s) Kur'ân'ı üç

⁵⁰ Kayhan, "Doğru okuma bağlamında Mushaf'a işaret konulması: İ'cam ve sonrası", ss.118-125.

⁵¹ Daha geniş anlamları için bkz. Halîl, "Kre", 'Ayn, c.5, ss.204-205.

⁵² İbn Sa'd, *Tabakât*, c.7, s.176; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ* (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1985), c.5, s.243.

⁵³ Beyhakî, *Sunenu'l-kebîr*, tah. Muhammed Abdulkâdir 'Atâ, 3.Baskı (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), c.2, c.555 (no:4061).

⁵⁴ Beyhakî, *Sunenu'l-kebîr*, c.2, s.555 (no:4060).

günden az sürede okumamamı emretti.”⁵⁵ dediği nakledilmiştir. Burada anlam olarak üç günden az sürede Kur’ân hatminden sakındırıldığı görülmektedir. Aynı sahâbîden gelen başka bir rivâyette ise hatim kelimesinin kullanımı “Ey Allah’ın Resûlu ne kadar sürede Kur’ân’ı hatmedeyim?”⁵⁶ şeklindedir. Bu soruda hatim sözcüğü *kırâat* anlamını da ihtiva etmektedir. Başka bir örnek de Hz. Peygamber, Abdullah b. Amr’a “Kur’ân’ı her ay oku” diyerek ayda bir kere Kur’ân’ı hatmetmesini tavsiye etmiştir.⁵⁷ Ayrıca bir rivâyette “Kim Kur’ân’ı hatmederse” ifadesi, “kim Kur’ân’ın kırâatini bitirirse”⁵⁸ diye açıklanmıştır. Rivâyetlerde kullanılan *hatim* ve *kırâat* kavramları incelendiğinde şu sonucu çıkarmak mümkündür. Kur’ân ile kullanılan her *hatim* kelimesi *kırâatı* içerisinde barındırmakta, ancak her Kur’ân kırâatı hatim yapmak anlamına gelmemektedir. Ayrıca rivâyetlerde *kırâat* anlamında *tilâvet* kelimesinin de kullanılmadığı açıkça görülmektedir.

H-t-m kelimesinin bir rivâyette daha geniş anlamda kullanımı dikkat çekicidir. Bir kişinin bildiği bir veya iki sûreyi okumasının hatim anlamına gelebileceği ve bildiği sûre veya sûreleri okumasının hatim sayılabileceği görülmektedir. İbn Abbâs’tan nakledilen bir rivâyet şu şekildedir: “Kim Kur’ân okuyup onu hatmederse, Allah onun duasını er ya da geç kabul eder.” Bunun üzerine bir kişi, “Ey İbn Abbâs, eğer bir kimse bir ya da iki sûreden başka bilmiyorsa bu durum onun için de geçerli olur mu?” diye sorduğunda, o da şöyle cevap vermiştir: “Bunu bir kişi Allah Resûlu’ne sorduğunda, O, onun hatmi (قَالَ: خَتْمُهُ مِنْ حَيْثُ عَلِمَهُ) bildiği yere kadardır” demişti.”⁵⁹ Bu rivâyette aynı mükâfatın onu da kapsadığı hususu hatim kelimesiyle ifâde edilmiştir.

⁵⁵ Beyhakî, *Sunenu’l-kebîr*, c.2, s.399 (no:3530).

⁵⁶ Dârimî, *Musnedu’l-câmi’*, “Fedâilu’l-Kur’ân”, 23 (no:3529); Nesâî, *Sunenu’l-kebîr*, “Fedâilu’l-Kur’ân”, 48 (no:8011).

⁵⁷ İbn Hibbân, *Musnedu’s-sahîh*, “Kırâat”, 33 (no:756).

⁵⁸ Zeynuddîn Alî Münâvî, *Feyzu’l-kadîr şerhu’l-câmi’i’s-sagîr* (Kâhire: El-Mektebu’t-Ticâriyyetu’l-Kubrâ, 1356), c.6, s.171.

⁵⁹ Beyhakî, *Şu’abu’l-îmân*, c.3, s.432 (no:1918). Rivâyetin sadece meçhul bir râvi sayılan Hafs b. Ömer Hakîm’den nakledildiği, ferd ve zayıf bir rivâyet olduğu ifade edilmiştir. İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, tah. Mahmut İbrâhîm Zayid (Halep: Dâru’l-Va’y, 1396), c.1, ss.259-260 (no:256); Takîyyüddîn Ahmed Makrîzî, *Muhtasaru’l-kâmil fi’l-d-‘afâ’ ve ‘ileli’l-hadîs*, tah. Eymen Ârif Dîmeşkî (Kâhire: Mektebetu’s-Sunne, 1994), c.1, s.282 (no:509).

2. Tarihsel Çerçeve

Bu bölümde erken dönemde vahiy inmeye devam ederken Kur'ân'ın okunması, ezberlenmesi ve arz edilmesi gibi hususlarda Hz. Peygamber (s.a.s) ve sahâbîlerin uygulamaları, hâfız sahâbîler ve vahiy kâtipleri hakkında özet bilgilere yer verilmiştir. Bu dönemde hatim kavramına yönelik yaklaşımların keyfiyeti sorgulanmış ve bir tespit yapılmaya çalışılmıştır.

Hız. Peygamber'e Kur'ân âyetleri parça parça bölümler halinde yaklaşık yirmi üç yıl içerisinde indirilmiştir. Mekke'de Ramazan ayında başlayan bu süreç ferdî ve toplumsal olgu ve gerçekler dikkate alınarak Medine'de kemâle ermiştir. Vahiy tedricî olarak inmeye devam ederken Hz. Peygamber Kur'ân âyetlerinin ezberlenmesi, okunması ve sahâbîlere aktarılması noktasında çok titiz davranmıştır. Titizliği onu vahiy indiğinde hızlı ve çarçabuk okumaya sevk ettiğinde “onu (vahiyi) acele ederek almak için dilini kımıldatma. Şüphesiz onu toplamak ve okumak bize aittir.” (Kıyâmet 75/16-17) âyeti nâzil olmuş ve böylece âyetlerin muhâfaza edilmesi konusunda Hz. Peygamber huzur bulmuştur. Âyetlerin muhâfazası ve tespiti ilk önce hafızalarda gerçekleşmiştir. Ancak bununla yetinilmemiş Hz. Peygamber'in emriyle vahiy kâtipleri tarafından yazılı olarak da kayıt altına alınmıştır.⁶⁰ Diğer taraftan Kur'ân'ın ebediyyen korunma altına alındığı “Zikri (Kur'ân'ı) kesinlikle biz indirdik; elbette onu yine biz koruyacağız” (Hicr: 15/9) âyeti ve diğer âyetlerle sâbit olsa da Cebrâil'in Hz. Peygamber'le her Ramazan'da o vakte kadar inen âyetleri karşılaştırarak birbirlerine arz ettikleri nakledilmiştir. Yukarıda da değindiğimiz üzere Hz. Peygamber (s.a.s) döneminde *arza* diye bilinen bu uygulama her yıl Ramazan'da devam edegelmiş ve vefât ettiği yıl Kur'ân iki kere bu yöntemle de okunarak muhafaza edilmiştir.⁶¹ Hz. Peygamber'i kendilerine örnek alan sahâbîler de genellikle inen âyetleri ezberleyip okumaya ve tebliğ gereği başkalarına aktarmaya önem

⁶⁰ Nevevî, *Tibyân fî âdâbi hameleti'l-Kur'ân*, tah. Muhammed Haccâr (Lübnan: Dâru İbn Hazm, 1994), s.185.

⁶¹ Turan, “Arza”, c.3, s.446.

vermişlerdir. Sahâbîlerin Kur'ân'ı okuma ve Hz. Peygamber'in ağzından alıp ezberleme konusundaki hassasiyetlerini içeren bir rivâyete göre Hz. Peygamber, Ubey b. Kâ'b'a "Allah bana sana Kur'ân okumamı emretti."⁶² buyurmuştur. Bir rivâyette Abdullâh b. Mes'ûd "Allah Resûlu'nun ağzından yetmiş sûre dinledim."⁶³ demiş, başka bir rivâyette de "Allah Resûlu'ne yetmiş kusur sûre okudum"⁶⁴ ifadesini kullanmıştır.

Vahiy kâtiplerinden Zeyd b. Sâbit'in "*arza-i ahîre*" diye bilinen son *arzaya* şahitlik ettiği, buna göre âyetleri nâsih ve mensûhundan ayırarak *cem'* ettiği aktarılmıştır.⁶⁵ Yine Hz. Peygamber Medine'ye geldiğinde Zeyd'in onyedî sûre okuduğu ve tilâvetini Allah Resûlu'nun beğendiği nakledilmiştir.⁶⁶ Abdullah b. Mes'ûd'un da son *arza*'ya tanıklık ettiği aktarılmıştır.⁶⁷

Zehebî (ö. 748/1348), *Ma'rifetu'l-kurrâ* adlı eserinde Hz. Peygamber'e birebir Kur'ân'ın tamamını arz eden sahâbîlerin Osman b. Affân, Alî b. Ebî Tâlib, Ubey b. Kâ'b, Abdullâh b. Mes'ûd, Zeyd b. Sâbit, Ebû Mûsa Eş'arî, Ebû'd-Derdâ'nın olduğunu belirtmiş, ancak senedinin kendisine ulaşmadığı Muâz b. Cebel, Sâlim, Abdullah b. Ömer, 'Utbe b. Âmir gibi pek çok sahâbînin de bulunduğunu ve on kırâatın kaynağının bu sahâbîlere dayandığını ifade etmiştir. Ayrıca Ubey b. Kâ'b'a, Ebû Hureyre, İbn Abbâs, Abdullah b. Sâib'in Kur'ân'ı arz ettiğini de nakletmiştir.⁶⁸

Bu çerçevede Kur'ân'ın muhafaza edilmesinde vahiy kâtipleri de kritik bir rol üstlenmişlerdir. Sayıları hususunda farklı görüşler olsa da Kur'ân ilimleri kaynaklarında geçen beş ortak isimlerin Alî b. Ebî Tâlib, Osman b. Affân, Zeyd b. Sâbit, Ubey b. Kâ'b,

⁶² Buhârî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 98 (no:4960).

⁶³ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.6, s.132 (no: 30063), İbn Hanbel, *Musned*, c.6, s.225 (no: 3697).

⁶⁴ Buhârî, "Fedâilu'l-Kur'ân", 8 (no: 5000).

⁶⁵ Muhyissunne Ferrâ Begavî, *Şerhu's-sunne*, tah. Şu'ayb Arnaût- Muhammed Zuheyr Şavuş (Damascus-Beyrut: el- Mektebu'l-İslamî, 1983), c.4, ss.525-526.

⁶⁶ Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), c.1, s.27.

⁶⁷ İbn Hanbel, *Musned*, c.5, s.395 (no:3422).

⁶⁸ Zehebî, *Ma'rifetu'l-kurrâ 'i'l-kibâr 'ale't-tabakâti ve'l-a'sâr* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997), c.1, ss.9-20.

Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh olduğu nakledilmiştir.⁶⁹ Hz. Peygamber döneminde Kur'ân'ın tamamını ezbere bilen sahâbî sayısı konusunda da çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Sayıları tam olarak bilinmese de kaynaklarda genellikle şu isimlerin öne çıktığı görülmektedir. Muhâcir olan sahâbîler; Ebû Bekir, Ömer, Osman, Alî, Talha b. Ubeydullâh, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Abdullâh b. Mes'ûd, Huzeyfe, Ebû Huzeyfe'nin mevlası Sâlim, Ebû Hureyre, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbâs, Amr b. Âs, Abdullah b. Amr b. Âs, Muâviye, Abdullâh b. Zubeyr, Abdullah b. Sâib. Kadın sahâbîlerden de Hz. Âişe, Hafsa, Ummu Seleme, Ummu Varaka'nın isimleri tebâruz etmiştir. Ensârdan olan sahâbîler de şu kişilerdir; Zeyd b. Sâbit, Muâz b. Cebel, Ubey b. Kâ'b, Ebû'd- Derdâ', Mucemmi' b. Câriye, Enes b. Mâlik, Ebû Zeyd Ensâri.⁷⁰

Özellikle Hz. Peygamber hayatta iken Kur'ân'ı ezbere bilen sahâbîlerin Ensâr'dan oldukları vurgulanmış ve şu dört ismin öne çıktığı belirtilmiştir: Ubey b. Kâ'b, Muâz b. Cebel, Zeyd b. Sâbit ve Ebû Zeyd. Bir rivâyette, "Hz. Peygamber döneminde Kur'ân'ı ezberleyen (cem' eden) kişiler Ubey b. Kâ'b, Muâz b. Cebel, Zeyd b. Sâbit ve Ebû Zeyd"⁷¹ olduğu ifade edilirken, bazı rivâyetlerde de "...hepsi de ensârdandır."⁷² ifadesinin yer aldığı ve benzer rivâyetlerin çeşitli hadis kaynaklarında nakledildiği görülmektedir. Ancak bu rivâyetlerle ilgili Ulûmu'l-Kur'ân kaynaklarında ve hadis şerhlerinde bazı hususlara değinilmiştir. Şöyle ki, "Abdullah b. Amr'ın Kur'ân'ı cem' ettiği bazı rivâyetlerde nakledilmesine rağmen buradaki rivâyetlerde Kur'an'ı cem' eden sahâbîler arasında ismi geçmemektedir. Burada cem' (ezberleme) konusunun sadece bu kişilerle sınırlı olmadığına işaret edilmekte olup zâhirî anlama bakılarak yorumlanmamalıdır, ki muhtemel yorumlar şu şekildedir; Nüzûl ettiği gibi Kur'ân âyetlerinin tüm kırâat ve

⁶⁹ M.Suat Mertoğlu "Vahiy Kâtibi", *DÎA* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), c.42, ss.447-449.

⁷⁰ Muhammed Tâhir Abdulkâdir Hattât, *Târîhu'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Cidde: Matbaatu'l-Fetih, 1946), c.1, ss.59-60.

⁷¹ Tayâlisî, *Musned*, c.3, s.507 (no:2130), tah. Muhammed b. Abdulmuhsin Turkî (Mısır: Dâru Hicr,1999).

⁷² İbn Hanbel, *Musned*, c.21, s.114 (no:13441); Buhârî, "Menâkıbu'l-Ensâr", 17 (no:3810); "Fedâilu'l-Kur'ân", 8 (no: 5003).

vucûhâtını sadece onlar (o dört sahâbî) bilmekte idi. Nâsih ve mensûhu tam olarak ayırt edenler onlar idi. Hz. Peygamber'in ağzından Kur'ân'ın tamamını sadece onlar öğrenmiş, diğerleri ise bazısını onun ağzından bazısını da başka sahâbîlerden almıştır. Bu kişiler Kur'ân'ı *cem* ' etmekle temâyuz etmiş olsalarda onlarla birlikte başka hafızların da olduğu muhtemeldir ki sözkonusu rivâyetlerin râvîleri bunu bilmiyor olabilirler. Âyetlerin tedricî olarak inmeye başladığı vakitten tamamlandığı âna kadar hepsini parça parça kayıt altına alarak *cem* ' edenler bu sahâbîler idi. Diğerleri ise âyet ve sûreleri ezberlemiş veya bazısını kayıt altına almıştı.”⁷³ Yine bu konuda İbn Hacer *Fethu'l-bârî*'de “Kur'ân'ı ezberleyen sahâbî sayısı dört kişiden daha fazla idi. (Hicri 4.yılda vuku bulan)⁷⁴ *Bi'r-i maûne* gazvesinde öldürülenlere *kurrâ* deniyordu ve sayıları yetmiş idi”⁷⁵ açıklamasında bulunmuştur. Yine *Bi'r-i maûne* ve *Yemâme*'de öldürülen *kurrâ* sahâbîlerin sayısının yüz kırk olduğu ve böylece Kur'ân'ı ezbere bilen sahâbî sayısının o dönemde daha fazla olduğu ifade edilmiştir.⁷⁶ Ayrıca *Bi'r-i maûne*'de şehit edilenlerin sayısının yetmiş olduğu ve onlara *kurrâ* denildiği, geceleri Medine'nin bir yerinde Kur'ân'ı karşılıklı olarak *mudârese* ederek okuyup namaz kıldıkları ve gündüz odunculukla uğraşıp çalıştıkları rivâyet edilmiştir.⁷⁷ Kur'ân inmeye devam ederken bu sahâbîlere *kurrâ* denmesi de dikkat çekicidir. Sonuç itibariyle Kur'ân'ı ezbere bilen sahâbî sayısı tam olarak bilinmemekle birlikte pek çok sahâbînin Kur'ân'ı ezbere bildiği kaynaklarda bu şekilde dile getirilmiştir. Yukarıda *tahzîb* bölümünde de görüldüğü üzere bazı rivâyetlerde Hz. Peygamber'in okuduğu belirli bir cüzünün olduğu, sahâbîlerin de Kur'ân'ı yedi hizbe ayırarak her gün belirli miktarda Kur'ân'dan sûreler okudukları nakledilmekle kalmamış, aşağıda görüleceğe üzere vahiy inmeye devam ederken

⁷³ Ebû Şâme Makdisî, *Murşidu'l-vecîz ilâ 'ulûmin tete'alleku bi'l-kitâbi'l-'azîz*, tah. Tayyar Altıkulaç (Beyrut: Dâr Sâdır, 1975), c.1, ss.37-42.

⁷⁴ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm, *Sîretü'n-nebeviyye*, tah. Mustafa Sekkâ - İbrâhim Ebyârî - Abdülhafız Şelebî (Kâhire: Matbaatu 'İsâ Bâbî Halebî, 1375/1955), c.2, s.183.

⁷⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, c.9, s.48.

⁷⁶ Zurkânî, *Menâhilu'l-'irfân*, c.1, s.242.

⁷⁷ Ebû Abdillâh Muhammed Vâkîdî, *Megâzî*, tah. Marsden Jones, 3.Baskı (Beyrut: Dâru'l-e'alemi, 1409/1989), c.1, s.346.

rivâyetlerde bazı sahâbîlerin Hz. Peygamber'e Kur'ân'ı nasıl hatmedelim diye sorduklarında onlara tavsiyelerde bulunduğu dâir bilgilere yer verilmiştir. Ancak hadis kaynakları çerçevesinde yaptığımız tüm araştırmalara rağmen, Hz. Peygamber'e vahiy inmeye devam ederken Kur'ân hatminin nasıl yapıldığına dâir net bir bilgiye ulaşmak mümkün olmamıştır. Verilerin sınırlılığı nedeniyle, yeni verilere ulaşınca kadar, konuyla ilgili şu sorulara da tatmin edici kesin yanıtlar bulabilmek mümkün gözükmemektedir: Erken dönemde hatim olgusu tam olarak nitelik ve nicelik olarak neye tekabül etmekteydi? O zamanki hatim mefhumu bugünkü anladığımız manadaki hatim kavramıyla örtüşüyor muydu? Acaba Kur'ân daha inmeye devam ederken ve daha *cem'* (bir mushafta toplanmadan) edilmeden önce onun hatmedilmesi mümkün olabilir miydi?

Diğer taraftan Kur'ân'ın *tahzîb* edilmesiyle ilgili bazı rivâyetlerde yer alan bilgilere dayanarak bazı ipuçlarına ulaşılması mümkün gözükmemektedir. Buna göre hicri 9. yıldan önce sahâbîlerin Kur'ân'ı belirli kısımlara bölerek okundukları sahâbî Evs'den nakledilmiştir. Ayrıca bu uygulamanın ezberden yapıldığı kanaati de öne çıkmaktadır. Zira Kur'ân'ın ilk önce Hz. Peygamber (s.a.s) ve sahâbîlerin hafızasında muhâfaza edildiği tarihsel bir gerçektir. Öyleki o dönemde ezberleme yöntemi öncelenmekte ve en çok hafızaya itimat edilmekte idi.⁷⁸ Ayrıca o dönemde Kur'ân'ın bir mushafta *cem'* edilmediği gerçeği de bu ihtimali desteklemektedir. Diğer taraftan rivâyetlerde ismi hatim kavramı ile özdeşleşmiş olan ve hatimle ilgili rivâyetlerin çoğu kendisinden nakledilen Abdullah b. Amr b. Âs'ın yaşı ve genç olması dikkate alınarak, hatim kavramının özellikle Medine döneminin sonuna doğru yaygınlaşmaya başladığı söylenebilir. Zira siyer, megâzi ve hadis kaynaklarında onun hicretten yedi yıl önce doğduğu, hicretin yedinci yılında babasından önce müslüman olduğu ve Mekke'nin fethinden⁷⁹ önce

⁷⁸ Zurkânî, *Menâhilu'l-'irfân*, c.1, s.242.

⁷⁹ Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Abdilazîz Begavî, *Mu'cemu's-Sahâbe*, tah. Muhammed Emîn b. Cekenî (Kuveyt: Dâru'l-Beyân, 2000), c.3, s.495 (no:1467).

Medine'ye hicret ettiği nakledilmiştir.⁸⁰ Bu bağlamda Ebû Abdullah Zencânî (ö. 1360/1941) *Tarîhu'l-Kur'ân* adlı eserinde sahâbîlerin Kur'ân'ı ezberleme ve diğerlerine aktarma noktasındaki tutumlarına ve ona olan bağlılıklarına değindikten sonra şunları kaydetmiştir: “Sahâbîler Hz. Peygamber'den bir âyet veya sûre öğrendiklerinde onları çokça okuyup tekrar ederlerdi. Tamamen ezberlendiğinden emin olmak için de Hz. Peygamber'e arz edip indirildiği gibi ezberlendi mi, diye sorar ve onun onayını alırlardı. Bunlardan birisi de Zeyd b. Sâbit'tir. Oğlu Hârice onun şöyle dediğini nakletmiştir; ‘Hz. Peygamber Medine'ye geldi. On yedi sure okuyup kendisine arz ettim. O benim okuyuşumu beğendi.’ Ezber kuvvetlendirildikten sonra her hâfız ezberlediği âyet ve sûreleri Mekke ve Medine'de bulunan ama vahyin nüzûl sürecine tanık olmayan diğer kişilere ve çocuklara aktarıyorlar ve bir kaç gün geçmeden sahâbîler bu âyetleri hafızalarına kaydediyorlardı. Böylece *hâfız* ve *kurrâlar* Kur'ân'ı Hz. Peygamber'e arz edip onun yanında hatim yapıyorlardı.”⁸¹

Ayrıca her âyet indiğinde o vakte kadar inen tüm âyet ve sûrelerin okunmasına hatim denildiği Abdullah b. Amr'ın Hz. Peygamber'le olan diyalogundan da anlaşılmaktadır. Zehebî bu hususa şöyle dikkat çekmiştir: “Allah Resûlu onunla münâzara ederek süreyi üç geceye indirdi. Bu süreden daha az zamanda Kur'ân'ı okumasını da yasakladı. Bu Kur'ân'ın o zamana kadar inen âyetleri için geçerli idi. Çünkü bu münâzaradan sonra geri kalan diğer âyetler de nâzil oldu.”⁸² Münâvî (ö. 1031/1622) de bu konuya dikkat çekici bir açıklama getirerek şunları kaydetmiştir: Bazı rivâyetlerde “Kur'ân'ı bir ayda oku...” ifadesinin Kur'ân'ın tamamının okunmasının kastedildiği ve bu olayın, vahiy daha inmeye devam ederken Hz. Peygamber vefât etmeden bir süre önce

⁸⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, c. 4, s.197-203.

⁸¹ Ebû Abdullah Zencânî, *Tarîhu'l-Kur'ân* (Kâhire: Müessesetü Hendâvî, 2012), s.40.

⁸² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, c.3, s.84.

vukû bulmasıyla çelişmediği, burada okumakla mutlak manaya işaret edildiği vurgulanmıştır.”⁸³

Sonuç olarak ilgili rivâyetler ve şerhlerinden de anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber döneminde inen âyetlerin tamamının okunmasına hatim dendiği görülmektedir. O dönemde âyet ve sûreler tek bir mushafta toplanmadığından ve genellikle âyetlerin iner inmez sahâbîler tarafından ezberlendiği hususu da dikkate alınarak, bu eylemin ezberden yapıldığı daha çok öne çıkmaktadır. *Tahzîb* meselesinin de hicri 9. yıldan önce uygulanmaya başladığı ihtimal dâhilinde olup, sahâbîlerin genellikle Kur’ân’ı yedi günde hatmettikleri çıkarımı da yapılabilir.

3. Yazınsal Çerçeve

Yazınsal çerçeve başlığı altında, hatimle ilgili rivâyetlerin yer aldığı konulu hadis literatüründeki *kitâblar/bölümler* ve *bâblar/alt başlıklar* ele alınmakta ve rivâyetlerin içeriği hakkında özet bilgiler sunulmaktadır. Söz konusu *bölümler* ve *bâblar*, musanniflerin hatim konusundaki düşüncelerini yansıtmaları bakımından önemlidir. Bunlar ayrıca bir eserde hatimle ilgili rivâyetlerin hangi *kitâb* ve *bâblarda* bulunduğunu göstermesi açısından da pratik bir işleve sahiptir. Konulu olmayan ve genellikle ravi merkezli olarak düzenlenmiş olan hadis eserlerindeki hatimle ilgili rivâyetler ise, araştırmamızın ikinci ve üçüncü bölümlerinde kullanılmıştır.

3.1. Konulu hadis literatüründe hatim kavramının yer aldığı *kitâb* ve *bâblar*

Hadis kaynaklarında hatim kavramı genellikle “*Fedâilu’l-Kur’ân*, *Kırâat*, *Salât*, *Sıyâm* ve *Zuhd*” gibi bölümlerde nakledilmiştir. Ancak konulu hadis literatüründeki *kitâb* ve *bâblarda* hatim konusuna daha fazla yer verildiği tespit edilmiştir. Muhteva çeşitliliği bakımından da konulu hadis literatürü daha geniş rivâyet yelpazesine sahiptir. Bu kaynaklardaki rivâyetlerin, Kur’ân ne kadar sürede okunur? Kur’ân’ın ne kadar sürede

⁸³ Münâvî, *Feyzü’l-kadîr şerhu’l-câmi’i’s-sagîr*, c.2, s.60.

hatmedilmesi müstehaptır? Kur'ân'ın tertil üzere okunması, kişinin Kur'ân hatminden sonra yapacakları, Kur'ân'ın *tahzîb* edilerek hatmedilmesi gibi bâblar altında nakledildiği görülmektedir.⁸⁴ Araştırmamızın bu bölümünde özellikle hicri II ila V. asrı kapsayan konulu hadis literatüründeki *kitâb* ve *bâblar* kronolojik olarak detaylıca aşağıda ele alınacaktır. Tabiki araştırmada sadece bu kaynaklarda aktarılan rivâyetlerle yetinilmeyecek konu ile ilgili olduğu düşünülen diğer kaynaklardaki rivâyetler de ele alınacaktır.

3.1.1. Mâlik b. Enes (ö. 179/795): *Muvatta'*

Rivâyetlerin tasnifinde ilk defa *kitâb* ve *bâblar*ın birarada kullanımına bu eserle başlandığı ifade edilmiştir.⁸⁵ Ayrıca hadis ve fıkıhın bir araya getirildiği eserin “*Kitâbu'l-Kur'ân*” bölümünde “Kur'ân'ın tahzîbi/ bölümlere ayrılması”⁸⁶ adlı bâbta hatimle ilgili iki rivâyet nakledilmiştir. Hz. Ömer b. Hattâb'tan nakledilen birinci rivâyette, bir kişi Kur'ân cüzünü gece okuyamaz ve güneş doğduktan öğlen vaktine kadar okursa gece okumuş gibi kabul edilir, bilgisi yer almaktadır. İkinci rivâyette ise Zeyd b. Sâbit'e hatim süresinin yedi gün olması sorulduğunda bu sürenin iyi olduğunu, ancak Kur'ân âyetlerini tefekkür etmek için onbeş ya da on günde hatim yapılmasını yeğlediğini belirten görüşü aktarılmıştır.

3.1.2. Abdurrezzâk San'ânî (ö. 211/826-27): *Musannef*

Rivâyetlerin tasnif edilmesinde öne çıkan *musannef* türü kaynaklarda hatim konusuyla ilgili birçok rivâyet bulunmaktadır. *Musannefler*de konular tahâret bölümünden başlamak sûretiyle fıkıh konularına göre düzenlenmiştir. Eserde *merfû*, *mevkûf* ve *maktû* rivâyetlerle hüküm ifâde eden rivâyetler nakledildiği gibi rekâik, ahlak,

⁸⁴ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.2 s.241; Dârimî, *Musnedu'l-câmi'*, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 33; Buhârî, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 34; İbn Mâce, “Salât”, 178; Ebû Dâvûd, “Salât”, 178; Tirmizî, “Kırâat”, 13; Hâkim, *Mustedrek*, “Fedâilu'l-Kur'ân”, tah. Mustafa Abdulkâdir 'Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990), c.1, s.758.

⁸⁵ M. Yaşar Kandemir “el-Muvatta", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), c.31, ss.416-418.

⁸⁶ Mâlik, *Muvatta'*, “Tahzîbu'l-Kur'ân”, 3, c.1, s.200.

biyografî ve tarih içerikli konulara da değinilmiştir.⁸⁷ *Musannef*'in “*Fedâilu'l-Kur'ân*” bölümünde “Namaz edâ ederken secde âyetinin işitilmesi ve Kur'ân ne kadar sürede okunur”⁸⁸ adlı bâbta tilâvet secdesi ile ilgili dört rivâyetten sonra doğrudan hatimle ilgili onyedî hadis nakledilmiştir. Sekiz rivâyette, Abdullah b. Mes'ûd, Ubey b. Kâ'b, Muâz b. Cebel, Zeyd b. Sâbit, Osman b. Affân, Abdullah b. Amr b. Âs, Ebû Mûsâ Eş'arî gibi sahâbîlerin Kur'ân'ı nasıl okudukları, kaç günde hatmettikleri ve bununla ilgili uygulamaları ele alınmıştır. Diğer rivâyetlerde de Saîd b. Cübeyr, Sufyân Sevrî, İbn Sîrîn, İbrâhîm Nehâî ve Esved b. Yezîd gibi tâbiûn ve tebeu't-tâbiûnden bazılarının Kur'ân kırâati ve belirli sürede hatmine yönelik tutumları aktarılmıştır. Rivâyetlerde Kur'ân'ın sûrelere bölünerek okunması, kişinin her gün devamlı hale getirmek sûretiyle okuyacağı bir cüzünün olması ve buna özen gösterilmesi, Kur'ân hatminin üç günden az sürede yapılmaması ve genellikle Kur'ân hatminin yedi günde yapılması gibi konulara değinilmiştir. Ayrıca erken dönemde Kur'ân hatmine yönelik pratik hayattaki uygulamalara yer verilmiştir.

“*Kitâbu's-salât*” bölümünde de hatimle ilgili bazı rivâyetler bulunmaktadır. “Namazdan önce uyumak ve sonrasında geceleme”⁸⁹ adlı bâbta bir rivâyette Esved b. Yezîd'in iki gecede Kur'ân'ı hatmettiğine ve Ramazan'da akşam ile yatsı vakti arasında uyuduğuna dâir bilgiler nakledilmiştir. Aynı bölümde “Sûrelerin bir rekâtta okunması”⁹⁰ adlı bâbta Saîd b. Cübeyr'in Kâbe'de bir rekâtta Kur'ân'ı okuduğuna dâir bilgi yer almıştır. Yine aynı bölümde “Hz. Peygamber'in gece namazı ve vitr namazı”⁹¹ başlıklı bâbta Hz. Peygamber'in bir gecede Kur'ân'ın tümünü okumadığına dâir bir rivâyet ve

⁸⁷ Mirza Tokpınar, “el-Musannef”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), c.31, ss.235-237.

⁸⁸ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *Musannef*, tah. Habibu'r-Rahman 'Âzâmî (Hindistan: El-Mektebu'l-İslamî, 1403), c.3, s.351.

⁸⁹ Abdurrezzâk, *Musannef*, c.1, s.565 (no:2148).

⁹⁰ Abdurrezzâk, *Musannef*, c.2, s.148 (no:2850).

⁹¹ Abdurrezzâk, *Musannef*, c.3, s.39 (no:4714).

ayrıca “*Sıyâm*” bölümünde “Kadir gecesi”⁹² adlı bâbta ise İbrâhîm Nehaî’nin Ramazan ayında Kur’ân’ı üç gecede hatmettiğiyle ilgili bir rivâyet nakledilmiştir.

3.1.3. İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849): *Musannef*

Hatimle ilgili en çok rivâyet bu eserde bulunmaktadır. “*Fedâilu’l-Kur’ân*” bölümünde “Kişinin (Kur’ân’ı) hatmettiğinde yapacakları”⁹³ adlı bâbta altı rivâyet nakledilmiştir. Rivâyetlerde hatim yapılırken bir araya gelinmesi, Hz. Peygamber’e salât getirilmesi, dua yapılması, Allah’ın rahmetinin inmesi, hatim yapılan gecenin sabahına oruçla başlanması gibi konulara yer verilmiştir. Nâfile namaz, imâmet ve muhtelif bâblar bölümünde “Kur’ân kaç günlük sürede hatmedilir”⁹⁴ adlı bâbta onbeş rivâyet nakledilmiştir. Rivâyetlerde genellikle Kur’ân’ın azami süre olarak üç günde okunması, Abdullah b. Mes’ûd’un üç günde Kur’ân’ı hatmetmesi, Muâz b. Cebel’in üç günden az sürede Kur’ân’ın hatmedilmesini mekruh saydığı, Zeyd b. Sabit’in Kur’ân’ı on günde okumayı tercih ettiği ele alınmıştır. Ayrıca Urve b. Zubeyir, Esved, Mesrûk ve Alkame gibi bazı tâbiûnun Kur’ân hatmine yönelik tutumlarına değinilmiştir. Yine aynı bölümde “Kur’ân’ın bir gecede okunmasına ruhsat verenler ve Kur’ân’ın bir rekâtta okunması”⁹⁵ adlı bâbta bulunan sekiz rivâyette de Osman b. Affân ve sahâbî Temîm Dâri’nin Kur’ân’ı bir rekâtta okudukları, tâbiûndan Saîd b. Cubeyir’in de Kâbe’de Kur’ân’ı bir rekâtta okuduğu, Alkame’nin ise bir gecede Kur’ân’ı hatmettiğine dâir bilgilere yer verilmiştir.

Diğer taraftan “Bir rekâtta sûreleri birleştirerek ardarda okuyan kişi ve buna ruhsat verenler”⁹⁶ adlı bâbta Osman b. Affân ile Temîm Dâri’nin uygulamaları üç rivâyette nakledilmiştir. Yine aynı bölümde “Namazdan önce uyumaya ruhsat verenler”⁹⁷ adlı

⁹² Abdurrezzâk, *Musannef*, c.4, s.254 (no:7705).

⁹³ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.6, s.128.

⁹⁴ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.2, s.241.

⁹⁵ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.2, s.243.

⁹⁶ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.1, s.322.

⁹⁷ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.2, s.121 (no:7197).

bâbta ise tâbiî Alî Ezdî'nin akşam namazı ile yatsı namazı arasında uyuduğuna dâir bir rivâyet bulunmaktadır.

Yine “Kur’ân’ın tümünü okudum demeyi mekruh sayanlar”⁹⁸ başlıklı bâbta nakledilen üç rivâyette Kur’ân’ın tamamını okudum demeyi mekruh sayan ve âyetlerin anlaşılmasına vurgu yapan Abdullah b. Ömer (ö.73/693) ve öğrencisi Hayye b. Seleme’nin (ö. ?) tutumları ele alınmış ve sahâbî Huzeyfe’nin *Tevbe* sûresinin okunmasının önemine vurgu yapan sözü nakledilmiştir. Ayrıca “*Zuhd*” bölümünde “Ebu’l-Âliye”⁹⁹ ile ilgili başlıkta da onun Kur’ân hatmine yönelik uygulamasını içeren bir rivâyet bulunmaktadır.

Bu eserin bâb başlıklarında dikkat çekici bazı hususların olduğu görülmektedir. “Kur’ân’ın tümünü okudum demeyi mekruh sayanlar” veya “buna ruhsat verenler” gibi konuları ilk defa bu kaynakta görmekteyiz. Kanaatimizce müellifi böyle bir başlık koymaya iten sebebin Hz. Peygamber’in Kur’ân’ın azami olarak üç günde hatmedilmesine yönelik tavsiyeleri olmasına rağmen sahâbî ve tâbiûndan bazılarının Kur’ân’ı daha az sürede hatmettiklerinin olduğu söylenebilir.

3.1.4. Dârimî (ö. 255/869): *Musnedu’l-Câmi’*

Musnedu’l-câmi’, İbn Ebî Şeybe ve Abdurrezzâk’ın *Musannef* adlı eserlerinden sonra hatim rivâyetlerinin en yoğun olduğu eserdir. Muhteva çeşitliliği bakımından bu eserdeki rivâyetlerin daha kapsamlı ve detaylı olduğu da görülmektedir. Hatim konusu ile ilgili “*Fedâilu’l-Kur’ân*” bölümünde “Kur’ân’ın hatmedilmesi”¹⁰⁰ adlı bâbta on yedi rivâyet nakledilmiştir. Bu rivâyetlerde Kur’ân’ın hatmedilmesine şahitlik edilmesi, bunun için bir araya gelinerek dua edilmesi, meleklerin bu duaya eşlik etmesi, her hatimden sonra yeniden bir hatme başlanılmasının vurgulanması, hatmin ezbere ya da *mushaftan*

⁹⁸ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.6, s.135 (no:30092-30094).

⁹⁹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.7, s.207 (no:35383).

¹⁰⁰ Dârimî, *Musnedu’l-câmi’*, “*Fedâilu’l-Kur’ân*”, 33, c.4, s.2179.

yapılmasının fazîleti, hatim yaparken âyetlerin anlaşılmasının önemi gibi konular ele alınmıştır. “*Salât*” bölümünde “Kur’ân ne kadar sürede hatmedilir”¹⁰¹ adlı bâbta Kur’ân’ı üç günden az sürede okuyan kişinin onu anlamayacağını belirten bir rivâyet, yine aynı bölümde “Hz. Peygamber’in namazının sıfatı”¹⁰² adlı bâbta ise Hz. Peygamber’in bir gecede Kur’ân’ın tümünün okumadığına ve Ramazan orucu hariç başka bir ayın tamamını oruçlu geçirmediğine dâir bir rivâyet nakledilmiştir.

3.1.5. Buhârî (ö. 256/870): *Câmi ‘u’s-Sahîh*

Bu eserde hatim konusu “*Fedâilu’l-Kur’ân*” bölümünde “Kur’ân ne kadar sürede okunur”¹⁰³ adlı bâbta sadece Kur’ân’ın hatmedilmesi ile ilgili süreye dâir sahâbî Abdullah b. Amr’dan (r.a) nakledilen üç rivâyet nakledilmiştir. Birinci rivâyetin sonunda Buhârî “bazıları (hatim) süresinin üç ve beş gün olduğunu söylemiştir. Çoğunluk ise bu sürenin yedi gün olduğu görüşündedir.” ifadesine yer vermiştir. Bu bâbın başında “Kur’ân’dan kolayınıza geleni okuyun” (Muzzemmil 73/20) âyeti de zikredilmiştir. Üçüncü rivâyette ise Hz. Peygamber’in Abdullah b. Amr’a azami süre olarak yedi günde Kur’ân’ın tamamını okumasını ve bu süreyi aşmamasını emrettiği nakledilmiştir.

“*Sıyâm*” bölümünde de “bir gün oruç tutmak ve bir gün tutmamak”¹⁰⁴ adlı bâbta Abdullah b. Amr’ın oruç tutmasına ve Kur’ân okuması ilgili tutumuna bir rivâyette yer verilmiştir.

3.1.6. Muslim (ö. 261/875): *Musnedu’s-Sahîh*

Muslim’in *Musnedu’s-sahîh*’inin yaygın olarak kullanılan matbû nüshasında bâb başlıklarının İmâm Nevevî tarafından konulduğu bilinmektedir. Bu eserde hatim konusuna ayrı bir bâbta değinilmemiş ve konu dar çerçevede rivâyetlerin içerisinde ele

¹⁰¹ Dârimî, *Musnedu’l-câmi’*, “*Salât*”, 173 (no:1534).

¹⁰² Dârimî, *Musnedu’l-câmi’*, “*Salât*”, 165 (no:1516).

¹⁰³ Buhârî, “*Fedâilu’l-Kur’ân*”, 34 (5052-5054).

¹⁰⁴ Buhârî, “*Sıyâm*”, 57 (no:1978).

alınmıştır. “*Sıyâm*” bölümünde “Sürekli oruç tutmaktan zarar görecektir veya oruç sebebi ile bir hak zâyî edecek olan kimse ya da iki bayram ve teşrik günlerinde oruç tutmanın yasaklaması ve bir gün oruç tutup bir gün tutulmamasının faziletinin beyânı”¹⁰⁵ adlı bâbta Buhârî’de olduğu gibi sadece Abdullah b. Amr’dan (r.a) nakledilen ve onun hatim süresiyle ilgili Hz. Peygamber’le olan diyalogunu içeren iki rivâyet nakledilmiştir.

3.1.7. İbn Mâce (ö. 273/887): *Sunen*

İbn Mâce *Sunen*’inde hatim konusunu “*İkâmetu’s-Salât ve’s-Sunen*” başlıklı bölümde “Ne kadar sürede Kur’ân’ın hatmedilmesi mustehaptır”¹⁰⁶ adlı bâbta dört rivâyette nakletmiştir. Rivâyetlerde Kur’ân’ın bölümlere ayrılmasına, azami süre olarak yedi günde hatim yapılmasına ve bu konuda Hz. Peygamber’in Abdullah b. Amr’a tavsiyesine değinilmiş, üç günden az sürede âyetlerin okunması halinde anlaşılamayacağı ve Hz. Peygamber’in bir gecede Kur’ân’ın tamamını okumadığına dâir bilgilere yer verilmiştir. Konulu hadis kaynaklarında hatimle ilgili bâb başlıklarında *mustehap* ifâdesi ilk kez bu eserde kullanılmıştır.

3.1.8. Ebû Dâvûd (ö. 275/889): *Sunen*

Bu eserin *salât* bölümünde nâfile ibadetler ve sünnet namazların rekâtları ile ilgili “Kur’ân ne kadar sürede okunur”¹⁰⁷ adlı bâbta Abdullah b. Amr’ın Kur’ân hatmiyle ilgili tutumunu, bu konuda Hz. Peygamber’le olan diyalogu ve üç günden az sürede Kur’ân okuyan kişinin onu anlamadığını içeren hususlar dört rivâyette nakledilmiştir. Hemen akabinde “Kur’ân’ın bölümlere ayrılması”¹⁰⁸ adlı bâbta beş rivâyette sahâbîlerin Kur’ân’ı yedi bölüme ayırmak suretiyle yedi günde hatim yaptıkları, İbn Abbâs’ın Kur’ân’ın şiir

¹⁰⁵ Muslim, “*Sıyâm*”, 35 (no: 1159/ 182,184).

¹⁰⁶ İbn Mâce, “*Salât*”, 178 (no:1345-1348); Muhammed Fuâd Abdulbâkî, “*htn*”, *Mu’cemu’l-mufehres li-elfâzi’l Kur’âni’l-Kerîm* (Kâhire: Y.y., 1364/1945), c.2, s.8.

¹⁰⁷ Ebû Dâvûd, “*Salât*”, 323 (no:1388-1391).

¹⁰⁸ Ebû Dâvûd, “*Salât*”, 323 (no:1392-1396).

gibi hızlı okunmaması konusundaki tavsiyesi ve Hz. Peygamber'in her bir rekâta genellikle *mufassal* kısa sûrelerden iki sûre okuduğu gibi konulara değinilmiştir.

3.1.9. Tirmizî (ö. 279/892): *Câmi*‘

Tirmizî, *Câmi*‘inde hatimle ilgili rivâyetleri sadece “*Kırâat*” bölümünde nakletmiştir. Bu bölümün onüçüncü bâbında¹⁰⁹ dört rivâyette Kur’ân’ın ne kadar sürede hatmedilmesi, Abdullah b. Amr’ın (r.a) bu konudaki tutumu ve Hz. Peygamber’in ona tavsiyelerine değinilmiştir. Ayrıca kırk gün içerisinde en az bir kere hatim yapılması ve bazı âlimlere göre bu sürenin aşılmasının mekruh sayıldığı, Osman b. Affân’ın bir rekâta Kur’ân’ın tümünü okuduğu ve her hatim bitiminde yeniden bir hatme başlanması gibi konular ele alınmıştır.

3.1.10. Nesâî (ö. 303/915): *Sunenu’s-Sagîr ve Sunenu’l-Kebîr*

Nesâî, *Sunenu’s-sagîr* adlı eserinde “*Kitâbu’s-sıyâm*” bölümünde “Hz. Âişe’nin bir rivâyetindeki râvi lafızların ihtilafının beyanı”¹¹⁰ adlı bâbta Hz. Peygamber’in bir gecede Kur’ân’ın tamamını okumadığına dâir bir rivâyet aktarmıştır. Yine aynı bölümde “Bir gün oruç tutmak ve bir gün tutmamak, Abdullah b. Amr’dan nakledilen rivâyetlerdeki râvi lafızlarının ihtilafının beyanı”¹¹¹ adlı bâbta nakledilen iki rivâyette Abdullah b. Amr’ın (r.a) orucuyla Kur’ân okumaya yönelik tutumu ve Hz. Peygamber’in ona hatim süresi konusunda tavsiyelerine yer verilmiştir.

“Ayda on gün oruç tutmak ve Abdullah b. Amr’dan nakledilen rivâyetlerdeki râvi lafızlarının ihtilafının beyanı”¹¹² adlı bâbta da Abdullah b. Amr’ın Kur’ân’ı azami süre olarak üç günde okumasına dâir bir rivâyet geçmektedir. Diğer konulu hadis kaynaklarındaki bâb başlıklarından farklı olarak *Sunenu’s-sagîr*’deki bâblarda Hz. Âişe

¹⁰⁹ Tirmizî, “*Kırâat*”, 13 (no:2946-2949).

¹¹⁰ Nesâî, *Sunenu’s-sagîr*, “*Sıyâm*”, 35, c.4, s.151 (no:2182), tah. Abdulfettah Ebû Gudde (Halep: El-Mektebetu’l-İslamiyye, 1986).

¹¹¹ Nesâî, *Sunenu’s-sagîr*, “*Sıyâm*”, 35 (no:2390,2393).

¹¹² Nesâî, *Sunenu’s-sagîr*, “*Sıyâm*”, 35 (no:2400).

(r.a) ile Abdullah b. Amr'ın (r.a) bâb başlıklarında isimlerinin geçtiği ve onlardan hatimle ilgili muhtelif lafızlarla bazı rivâyetlerin nakledildiği görülmektedir.

Ayrıca *Sunenu'l-kebîr*'in “*Fedâilu'l-Kur'ân*” bölümünde “Kur'ân ne kadar sürede okunur”¹¹³ başlıklı bâbta sadece Abdullah b. Amr'ın orucu ve Kur'ân hatimiyle ilgili tutumlarını içeren altı rivâyet nakledilmiştir. Rivâyetlerde onun inen âyetleri ezberledikten sonra her gece hatmettiği ve bunun Hz. Peygamber'e iletilmesi üzerine veya kendisinin doğrudan ne kadar sürede hatim yapayım diye sorması üzerine en son üç günde hatim yapmasını tavsiye ettiği ve bu süreden az vakitte Kur'ân'ın anlaşılamayacağı gibi hususlar ele alınmıştır.

3.1.11. İbn Hibbân (ö. 354/965): *Musnedu's-Sahîh*

Musnedu's-sahîh'de hatim konusu ile ilgili rivâyetler “*Rekâik*” bölümünde *kırâat* başlıklı genel bâbta nakledilmiştir. “Kişinin Kur'ân'ın tamamını okumayı yedi günle sınırlandırması hakkında rivâyet”¹¹⁴ başlıklı bâbta bir rivâyetle, Abdullah b. Amr'ın Hz. Peygamber'le arasında geçen hatimle ilgili diyalogu ve hatim süresinin yedi günle sınırlandırılmasına değinilmiştir. Yine aynı bölümde “Kur'ân okuyan kişinin yedi günden az olmamak kaydıyla Kur'ân'ı hatmetmesi”¹¹⁵ adlı bâbta Abdullah b. Amr'ın Kur'ân'ı yedi günden az sürede okumaması ile ilgili bir rivâyet nakledilmiştir. Ayrıca Abdullah b. Amr'dan nakledilen ve üç günden az sürede hatim yapılmasının sakıncalı olduğunu belirten “Tedebbür ve anlamaya daha uygun olduğundan Kur'ân'ın üç günden daha az sürede hatmedilmesinden sakındırılması”¹¹⁶ adlı bâbta bir rivâyet bulunmaktadır. Yukarıdaki bâb başlıklarından da anlaşılacağı üzere özellikle Kur'ân hatmiyle ilgili süre üzerine odaklanılmış ve belli sürelerde hatim yapılması veya yapılmamasının yanısıra hatim yaparken âyetlerin anlaşılmasının önemi vurgulanmıştır. Ayrıca bâblarda bazı fikhî

¹¹³ Nesâî, *Sunenu's-kebîr*, “*Fedâilu'l-Kur'ân*”, 48 (no:8010-8015).

¹¹⁴ İbn Hibbân, *Musnedu's-sahîh*, tah. Şu'ayb Arnaût (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1993), c.3, s.33 (no:756).

¹¹⁵ İbn Hibbân, *Musnedu's-sahîh*, c.3, s.34 (no:757).

¹¹⁶ İbn Hibbân, *Musnedu's-sahîh*, c.3, s.35 (no:758).

hüküm ve çıkarımların yapıldığı da görülmektedir. İbn Hibbân'ın diğer muhaddislerden farklı olarak bu konuya hüküm verici üslubuyla yaklaşım sergilemesi de dikkat çekicidir.

3.1.12. Hâkim Nîsâbü'rî (ö. 405/1014): *Mustedrek*

Hâkim'in bu eserinde “*Fedâilu'l-Kur'ân*” bölümünde “Sûrelerin faziletleri ve muhtelif konular”¹¹⁷adlı bâbta Kur'ân hatmine teşvik edilmesine ve her hatimden sonra yeniden bir hatme başlamanın Allah'ın en sevdiği amellerden biri olduğuna değinen üç rivâyet nakledilmiştir. Sahâbî'nin bilinmesi başlıklı bölümde ise “Ubey b. Kâ'b'ın menâkıbı”¹¹⁸adlı bâbta bir rivâyette Ubey b. Kâ'b ve İbn Abbâs'ın hatim yaparken *Duhâ* sûresinden sonra tekbîr getirilmesini emrettiklerine dâir bazı bilgilere yer verilmiştir.

3.1.13. Beyhakî (ö. 458/1066): *Sunenu's-Sagîr - Sunenu'l-Kebîr*

Sunenu's- sagîr adlı eserde “*Fedâilu'l-Kur'ân*” bölümünde “Kur'ân'ın tertili ve güzel sesle okunması”¹¹⁹ başlıklı bâbta Abdullah b. Amr'ın hatimle ilgili tutumu ve Hz. Peygamber'in ona tavsiyesi, üç günde hatim yapılmasına yönelik Hz. Peygamber'in telkinleri ve üç günden az bir sürede hatmin yapılması hâlinde âyetlerin anlaşılmayacağına dâir üç rivâyet nakledilmiştir.

Beyhakî, *Sunenu'l- kebîr* adlı eserin “*Salât*” bölümünde “Kırâat'ın tertili” başlıklı bâbta iki rivâyet aktarmıştır. Muhteva olarak İbn Abbâs'ın bir gecede Kur'ân'ın hatmedilmesinden sakındırdığı ve sûreleri anlayarak tertil üzere okumanın gerekliliğine dâir bilgilere yer verilmiştir.¹²⁰ Diğer taraftan “Vitir namazının bir rekâtta eda edilmesi ve nâfile olarak bir rekât namazın kılınmasına cevaz verenler”¹²¹adlı bâbta sahâbî Temîm Dârî ve Ebû Mûsâ Eş'arî'nin bir rekâtta Kur'ân'ı hatmettiklerine dâir bir rivâyet

¹¹⁷ Hâkim, *Mustedrek*, c.1, ss.757-758 (no:2088-2090).

¹¹⁸ Hâkim, *Mustedrek*, c.3, s.344 (no:5325).

¹¹⁹ Beyhakî, *Sunenu's-sagîr*, tah. Abdulmutî' Emin Kalâci (Karaçi: İslam Bilimleri Üniversitesi,1989), c.1, s.351 (no:993-995).

¹²⁰ Beyhakî, *Sunenu'l-kebîr*, c.3, s.20.

¹²¹ Beyhakî, *Sunenu'l-kebîr*, c.3, s.37.

aktarılmıştır. Ayrıca “Geceyi kıyâmda geçirmek”¹²²adlı ve “Vitr namazını dokuz rekât olarak edâ etmek”¹²³adlı iki bâbta da Hz. Aîşe’den nakledilen ve Hz. Peygamber’in Kur’ân’ın tamamını bir gecede okumadığına değinen aynı rivâyet farklı lafızlarla nakledilmiştir. Ayrıca namazın sıfatları ile ilgili genel bâblar başlığı altında “Namaz edâ eden kişinin kırâatının keyfiyeti”¹²⁴ başlıklı bâbta bir rivâyette İbn Abbâs’ın Kur’ân tilâvetine yönelik tavrına değinilmiştir. Yine “Kur’ân’ın hatmedilmesi ile ilgili müstehap olan süre”¹²⁵ başlıklı bâbta ise İbn Mes’ûd, İbn Abbâs, Osman b. Affân ve Temîm Dârî gibi sahâbîlerin Kur’ân hatmiyle ilgili uygulamalarına ve Kur’ân’ın tefekkürle okunmasının ehemmiyetine değinen beş rivâyet nakledilmiştir.

Genel olarak konulu hadis literatüründe hatimle ilgili rivâyetlere göre Hz. Peygamber’in bir gecede Kur’ân’ın tamamını okumadığına dâir bilgilerin Hz. Aîşe’den nakledildiği ve Abdullah b. Amr b. Âs’ın ise hatimle ilgili rivâyetlere medâr olduğu görülmektedir. Diğer taraftan hatimle ilgili en çok rivâyet İbn Ebî Şeybe’nin *Musannef*’inde nakledilmiş olup, muhteva çeşitliliği bakımından en geniş içeriğe sahip rivâyetler de Dârimî’nin *Musnedu’l-câmi* ‘adlı eserinde aktarılmıştır.

Çalışmamızda en çok öne çıkan rivâyetlerin sayı bakımından dağılımı, nakledildiği eserlerin müelliflerinin vefât tarihlerine göre kronolojik olarak aşağıdaki tabloda verilmiştir;

¹²² Beyhakî, *Sunenu’l-kebîr*, c.2, s.703.

¹²³ Beyhakî, *Sunenu’l-kebîr*, c.3, s.43.

¹²⁴ Beyhakî, *Sunenu’l-kebîr*, c.2, c.79.

¹²⁵ Beyhakî, *Sunenu’l-kebîr*, c.2, ss.554-555.

Kitap Adı	Yazar Adı	Rivâyet Sayısı
<i>Muvatta'</i>	Mâlik b. Enes (ö.179/795)	2
<i>Musned</i>	Ebû Dâvûd Tayâlisî (ö.204/819)	3
<i>Musannef</i>	Abdurrezzâk San'ânî (ö.211/826-27)	22
<i>Musannef</i>	İbn Ebî Şeybe (ö.235/849)	36
<i>Musned</i>	Ahmed b. Hanbel (ö.241/855)	13
<i>Musnedu'l-Câmi'</i>	Dârimî (ö.255/869)	19
<i>Câmi 'u's-sahîh</i>	Buhârî (ö.256/870)	4
<i>Musnedu's-sahîh</i>	Muslim (ö.261/875)	2
<i>Sunen</i>	İbn Mâce (ö.273/887)	4
<i>Sunen</i>	Ebû Dâvûd (ö.275/889)	9
<i>Câmi'</i>	Tirmizî (ö.279/892)	4
<i>Sunenu's-sagîr</i>	Nesâî (ö.303/915)	4
<i>Sunenu'l-kebîr</i>	Nesâî (ö.303/915)	6
<i>Musnedu's-sahîh</i>	İbn Hibbân (ö.354/965)	3
<i>Mu'cemu'l-kebîr</i>	Taberânî (ö.360/971) (mükerrer olmayan)	1
<i>Mustedrek</i>	Hâkim Nîsâbûrî (ö.405/1014)	4
<i>Sunenus's-sagîr</i>	Beyhakî (ö.458/1066)	3
<i>Sunenu'l-kebîr</i>	Beyhakî(ö.458/1066)	10
Toplam:		149

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN HATMİ İLE İLGİLİ RİVÂYETLERİN MUHTEVÂSİ

1. Kur'ân Hatmi İle İlgili Rivâyetlere Genel Bakış

Rivâyetlerin şu konulara ağırlıklı olarak yoğunlaştığını görmekteyiz. Hatim için belirli bir vaktin tayin edilmesi, Kur'ân hatmine başlama ve bitirme sürecine şahit olunması, hatim için toplanılması, hatim duası ve süresi, hatmin sabah veya akşam tamamlanması, kış ve yaz aylarında belirli zaman dilimlerinde hatim yapılmasının tercih edilmesi, hatim yaparken tekbîr getirilmesi, her hatimden sonra yeniden bir hatme başlanması, hatmin fazileti, *mushaftan* veya ezberden hatim yapılması gibi meseleler rivâyetlerin başlıca konularını oluşturmaktadır.

Bu konuya sahâbîlerin uygulamaları çerçevesinde bakıldığında bazı hususlar dikkat çekmektedir. Aşağıda görüleceği üzere özellikle hatim gününün önemine vurgu yapan rivâyetlerde sahâbîlerden bazısının o gün ve saati kaçırmamak adına yakından takip ettiği, mescidde hatim yapılacağı ânı uzaktan izleyerek o zaman dilimine tanıklık etmek için çaba sarf etmekten geri durmadığı, bazısının da hatim günü aile efrâdını biraraya getirerek dua ettiği görülmektedir.

Rivâyetlerde en çok üzerinde durulan meselelerin başında kaç günde veya ne kadar sürede hatim yapılması konusu gelmektedir. Kaynaklarımızda hatimle ilgili en çok rivâyet bu konuya odaklanmış ve çoğunlukla da sahâbî Abdullah b. Amr b. Âs'dan nakledilmiştir. Bu konudaki en dikkat çekici ve belirleyici olan husus ise aşağıda da incelediğimiz üzere Hz. Âişe'den (r.a.) nakledilen ve Hz. Peygamber'in bir gecede Kur'ân'ı baştan sona kadar okumadığına değinen rivâyetlerdir. Diğer taraftan genellikle hatim süresiyle ilgili rivâyetlerde hatim yapılırken âyetlerin tedebbürle okunmasına ve anlaşılmasına dikkat çekilmiştir.

Diğer taraftan Ramazan aylarında Kur'ân okumaya ve hatim yapmaya daha çok önem verildiği de dikkat çekicidir. Zira Kur'ân Ramazan ayında inmeye başlamış ve

özellikle her Ramazan ayında Hz. Peygamber Cebrâil (a.s) ile birlikte inen ayetleri okumuştur ki buna *arza* denilmiştir. Rivâyetlerde bazı sahâbi, tâbiûn ve tebeu't-tâbiûnin Ramazan aylarında Kur'ân'ı daha fazla okuyarak hatim yaptıklarına dâir uygulamalara detaylıca yer verilmiştir.

Hatimle ilgili diğer bir husus ise belirli sayıda Kur'ân'ı hatmeden kişilerin amellerinin kategorize edilmesi meselesidir. Zayıf olduğu nakledilen bir rivâyette yedi gecede Kur'ân'ı hatmetmenin, mukarrabîn yani Allah'a yakın olan kişilerin amelinden sayıldığı, beş gecede hatim yapmanın sıddıkların fiîliyâtından, üç gecede hatim yapmanın ise nebîlerin sulûkiyâtından sayıldığı aktarılmıştır.¹²⁶ Ayrıca araştırmamız sırasında müracaat ettiğimiz bazı Kur'ân ilimleri (علوم القرآن) eserlerinin¹²⁷ neredeyse hepsinde hatim konusu “*Fedâilu'l-Kur'ân*” bölümlerinde genel hatlarıyla değerlendirilmiştir.

2. Rivâyetlerde Hatim Süresi

Kur'ân hatmi ile ilgili bâb başlıklarına en çok konu olan ve sayı bakımından en fazla nakledilen rivâyetler, hatmin kaç günde ve ne kadar sürede yapılacağı ile ilgilidir. Bu mesele neredeyse tüm hadis kaynaklarında ve bunların şerhlerinde değerlendirilmiştir. Bazı muhaddislerin sözkonusu bâblarda *k-r-e* veya *h-t-m* fiilleri ve türevleri ile birlikte miktar veya süreyi ifâde etmek için (في كم؟) ibâresini özellikle kullandıkları görülmektedir.

Hadis kaynaklarımızda hatim süresi veya ne kadar sürede hatim yapılmasıyla ilgili rivâyetlerin kâhir ekseriyeti, daha önce ifade edildiği gibi, Abdullah b. Amr'dan (r.a.) nakledilmiştir. Ondan gelen rivâyetlerin muhtevasını topluca kompoze ederek şöyle takdim edebiliriz:

¹²⁶ Muttaki, *Kenzu'l-ummâl*, tah. Bekri Hayati- Safvet Sakka (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1981), c.1, s.538 (no:2416-2417).

¹²⁷ Bkz. Kâsım b. Selâm, *Fedâilu'l-Kur'ân*, tah. Mervân 'Atiyye-Muslim Hirâbe-Vefâ Takiyyuddîn (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1995), c.1, s.107.

“Abdullah b. Amr, yıl boyunca oruç tutar ve her gece Kur’ân okurdu. Evlilik çağı geldiğinde babası onu asil bir ailenin kızı ile evlendirdi. Her zaman geçimi hususunda ona ve ailesine göz kulak olurdu. Bir gün gelinine oğlu Abdullah’ı sorduğunda şu cevabı aldı: Eşim Abdullah erkek sınıfı arasından öyle iyi bir kocadır, ancak ben ona geldiğimden beri ne yatağa girdi ne de yüzüme baktı. Bunun üzerine babası Amr, Abdullah’ı azarlayıp kınadı. Seni Kureyş’in asâletli bir kadınıyla evlendirdim ama sen onu çok ihmal ettin ve etmeye de devam ediyorsun, dedi. Ancak o, babasının dediklerine kulak vermedi, çünkü kendisini güçlü ve kudretli olduğunu hissediyor, buna vurgu yapıyordu. Bu hâl üzere tutumunu sürdüren Abdullah’ı babası Hz. Peygamber’e şikâyet etti ve onu Hz. Peygamber’in yanına getirdi. Hz. Peygamber Abdullah’a, “benim senin her zaman oruç tuttuğundan, her gece ve gündüz Kur’ân okumayı ahdettiğinden haberimin olmadığını mı zannediyorsun!” dedi. Ona nasıl oruç tuttuğunu sordu. Abdullah, her gün, dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, “Ancak ben bazen oruç tutar, bazen de tutmam, (geceleri hem) namaz kılarım ve (hem de bir kısmında) uyurum. Eşlerime de yaklaşıyorum. Kim benim sünnetimden yüz çevirirse benden değildir,” diyerek bu davranışından vazgeçmesi tavsiyesinde bulundu. Hz. Peygamber, ona her ayın üç gününü oruçlu geçirmesinin yeterli olacağını, zira bir iyiliğe on iyilik sevabı verildiğini, bunun da yıl boyunca oruç tutmuş gibi sevaba denk geldiğini, söyledi. Ancak Abdullah, “ey Allah’ın Resûlu! Ben daha fazlasına güç yetiririm,” dedi. Hz. Peygamber, “O zaman haftada üç gün oruç tut, bu oruçların en faziletlisi kardeşim Dâvûd’un (a.s) orucudur. Onun gibi oruç tut, zira o insanların en çok ibadet edeni idi. Çünkü her gün oruç tutan kimse oruç tutmamış gibidir,” dedi. Daha sonra Hz. Peygamber, Abdullah’a, “Ne kadar sürede Kur’ân okuyorsun” diye sorduğunda, “her gün ve gece” cevabını aldı. Bunun üzerine, “bunu yapma! istirahat et, uyu ve namaz kıl, eğer böyle yapmazsan gözlerin helak olur ve nefesine bıkkınlık gelir. Sonra her kırk günde bir kere Kur’ân’ı okuyup

hatmet, sana bunu emrediyorum”¹²⁸ dedi. Abdullah’ın “daha fazlasına güç yetiririm” demesi üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), “geceyi ayakta geçiren ve daha sonra bu davranışını bırakan kişilerden olma, Kur’ân’ı ayda bir kere oku ve hatmet, zira her amelin bir uygunsuz yönü olabileceği gibi her kulun da uygun olmayan davranış içeren bir yönü ve dönemleri de vardır. Kim benim sünnetime uyarsa kurtulur, kim de günaha yönelirse helak olur,” buyurdu. Abdullah’ın daha fazlasına güç yetiririm ısrarını sürdürmesi üzerine Hz. Peygamber ona sırasıyla, otuz günde, yirmi günde, onbeş günde, on günde Kur’ân’ı hatmet dedi. Ancak Abdullah ısrar etmeye devam etti ve Hz. Peygamber, “yedi gecede bir kere hatmet ve bu süreyi aşma,” dedi.¹²⁹ Abdullah yine “daha fazlasına güç yetiririm” dedi. Hz. Peygamber, “o halde beş günde bir kere hatmet” deyince, Abdullah, tekrar “ben daha fazlasına güç yetiririm” dedi. Ancak bu kez, “hayır”, cevabını aldı. Buna rağmen yine çok ısrar edince, Hz. Peygamber, “o zaman üç günde bir kere hatmet, zira bu süreden daha az zaman içerisinde Kur’ân okuyan kişi onu anlamaz,” diyerek sözlerine şöyle devam etti: “Eşinin senin üzerinde hakkı vardır. Misafirin senin üzerinde hakkı vardır. Arkadaşının senin üzerinde hakkı vardır. Bedeninin de senin üzerinde hakkı vardır. Çocuklarının da senin üzerinde hakkı vardır. Her hak sahibinin hakkını ver. Bilemezsin senin ömrün uzun olabilir ki, o zaman yaşlandığında bu ibadetleri edâ etmekte zorlanırsın, bıkarsın ve güç yetiremez hale gelirsın” Ancak tüm bunlara rağmen, Abdullah yine ısrar etti. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s) o zaman “sadece günde bir kere¹³⁰ hatmet” dedi. Yıllar sonra Abdullah pişmanlığını dile getirerek şöyle hayıflanmıştır: “Ah keşke Hz. Peygamber’in bana verdiği ruhsatı kabul etseydim, işte şimdi yaşlandım, zayıf düştüm! Peygamber’in tavsiye ettiği o üç günü kabul etmem bana ailem ve malımdan daha sevimli gelir. Ancak Hz. Peygamber’den bu hal üzere ayrıldım ve bu tutumuma

¹²⁸ Tirmizî, “Kırâat”, 13 (no:2947).

¹²⁹ Buhârî, “Fedâilu'l-Kur’ân”, 34 (no: 5053-5054).

¹³⁰ Günde bir kere ifadesi sadece bu rivâyette nakledilmiştir, bkz. Taberânî, *Mu’cemu’l-kebîr*, tah. Sâd b. Abdullah Humejd-Hâlid b. Abdurrahman Carîsî (B.y., y.y., ts.), c.13, s.563 (no:14459).

aykırı davranmam”, demiştir. Ancak ihtiyarlık döneminde Abdullah b. Amr, Kur’ân’ın yedide birini gündüz ailesinden bazısının yanında okumuş ve kolaylık olması açısından gece okuyacağı Kur’ân sûrelerini gündüz okuyup hazırlık yapmıştır.¹³¹

Bazı rivâyetlerde Abdullah b. Amr’ın Kur’ân’ı ezberlediği hususuna değinilmiş ve onun “Kur’ân’ı cem’ettim (ezberledim) ve hepsini bir gecede okudum”¹³² dediği nakledilmiştir. Sindî (ö. 1138/1726) bu rivâyetin şerhinde, Abdullah b. Amr’ın Kur’ân’ın tamamını namazda okuduğunu belirtmiştir. Ayrıca kaynaklarda bu rivâyetteki (جمع) kelimesinin ezber anlamına geldiği ve Abdullah b. Amr’ın da hâfız *kurrâ*’dan olduğuna işaret edilmiştir.¹³³ Yine ondan aktarılan başka rivâyetlerde süreyi azaltmak için durumu gözden geçirmek ve zımnen pazarlık anlamını içeren (ناقضني) ifâdesi¹³⁴ kullanılmış ve bu ifade ilk defa Ebû Dâvûd Tayâlisî’nin (ö. 204/819) *Musned*inde nakledilmiştir. Ayrıca bu ifadenin bozmak ve reddetmek anlamına gelen (ناقضني) fiilinin de olabileceğine dikkat çekilmiş, her iki fiilinde yapılan eylemin gözden geçirilerek düzeltilmesinin kastedildiği ifade edilmiştir.¹³⁵

İbn Hacer’e göre, Abdullah b. Amr ile ilgili rivâyetlerin muhtelif sığırlarla nakledilmesinde aslında bir çelişkinin söz konusu olmadığı, bu rivâyetlerin *cem*’ edilmesinin mümkün olduğu dile getirilmiştir. Ayrıca bahse konu sûrelerle ilgili herhangi bir tahrîm ya da vucûbiyet gerektiren bir durumun olmadığı rivâyetlerin siyak ve sibâkından anlaşıldığı, ancak Zâhirîlere göre Kur’ân’ın üç günden az sürede hatmedilmesinin haram kabul edilmesinin yadırgayıcı bir durum teşkil ettiği ifâde

¹³¹ Abdurrezzâk, *Musannef*, c.3, ss.355-356 (no:5956-5958); İbn Hanbel, *Musned*, c.11, s.8 (no:6477,6764, 6876, 6880); Dârimi, *Musnedu’l-câmi*, “Fedâilu’l-Kur’ân”, 33 (no:3529); Buhârî, “Fedâilu’l-Kur’ân”, 34 (no:5052-5054); Muslim, “Sıyâm”, 35 (no:1159); Ebû Dâvûd, “Salât”, 323 (no:1388-1391,1395); Nesâî, *Sunenu’s-sagîr*, “Sıyâm”, 35 (no:2390-2400); Nesâî, *Sunenu’l-kebîr*, “Fedâilu’l-Kurân”, 48 (no:8010-8012, 8014, 8015); İbn Mâce, “Salât”, 178 (no:1346).

¹³² İbn Mâce, “Salât”, 178 (no:1346); Nesâî, *Sunenu’l-kebîr*, “Fedâilu’l-Kurân”, 48 (8010).

¹³³ İbn Hacer, *Fethu’l-bâri*, “Fedâilu’l-Kur’ân”, c.9, s.52; Ebu’l-Hasen Nûruddîn Sindî, *Hâşiyetu’s-Sindî ‘alâ suneni İbn Mâce*, c.1, s.406.

¹³⁴ Tayâlisî, *Musned*, c.4, s.31 (no:2387); İbn Hanbel, *Musned*, c.11, s.52 (no:6506); Ebû Dâvûd, “Salât”, 323 (no:1389).

¹³⁵ Sindî, *Hâşiyetu’s-Sindî ‘alâ musnedi Ahmed*, tah. Nûruddîn Tâlib (Katar: Vakıflar ve İslam İşleri Bakanlığı, 2008), c.4, s.307 (no:2955).

edilmiştir.¹³⁶ Aşağıda farklı hatim sürelerini içeren rivâyetler en az süreden en çoğa doğru incelemeye çalıştık.

Taberânî'nin *Mu'cemu'l-kebîr* adlı eserinde naklettiği bir rivâyette Abdullah b. Amr'ın Hz. Peygamber'le arasında geçen görüşmede, “Ona sürenin az olduğunu söylemeye devam ettim, hatta bana bir gün ve gecede hatim yap, bunun üzerine çıkma dedi.”¹³⁷ ifadesi yer almıştır. Diğer taraftan Abdullah b. Amr'ı konu alan bazı rivâyetlerde hatim süresi azami üç gece veya günle sınırlandırılmış ve Kur'ân hatmi yaparken asıl amacın âyetlerin tane tane okunarak anlaşılmasına yönelik olduğuna dikkat çekilmiştir. Ayrıca ilim ehlinin genellikle Kur'ân'ı tertil üzere okumayı tercih ettikleri ifade edilmiştir.¹³⁸ Bu çerçevede üç günden az sürede Kur'ân okuyan kişinin âyetleri gereğince anlayamayacağı net bir şekilde dile getirilmiştir.¹³⁹ Başka bir rivâyette de üç günden az sürede Kur'ân'ı okuyup hatmeden kimse hızlı şiir okuyan bir kişiye, yirmi günde okuyan ise hızlı koşan bir ata benzetilmiştir.¹⁴⁰

Bir rivâyette sahâbî Sa'd b. Munzir'in Hz. Peygamber'e “üç günde Kur'ân'ı okuyayım mı?” diye sorduğunda, Allah Resûlu'nun güç yetirebilersen “evet”, diye karşılık verdiği nakledilmiştir.¹⁴¹ Bu rivâyetin şerhinde Alî Münâvî şu izâhâtta bulunmuştur: “Yapabilirsen, tertil üzere tefekkür ederek her gece ve gündüz Kur'ân'ın üçte birini oku, aksi halde bunun için daha fazla vakit ayır. İbn Mes'ud'a göre üç günden az sürede Kur'ân okuyan kişi şiir okuyan gibidir, ki Muâz'a (r.a) göre de bu mekruh sayılmıştır.”¹⁴² Beş günde hatimle ilgili olarak bir rivâyette Hz. Peygamber'in (s.a.s)

¹³⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, “Fedâilu'l-Kur'ân”, c.9, ss.96-97.

¹³⁷ Taberânî, *Mu'cemu'l-kebîr*, c.13, s.563 (no:14459).

¹³⁸ Ebu'l-Ulâ Muhammed Mubârekpûrî, *Tuhfetu'l-ehvazî* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l- 'İlmiyye, ts.), c.8, s.219.

¹³⁹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.2, s.241 (no:8573); Tayâlisî, *Musned*, c.4, s.33 (no:2389); İbn Hanbel, *Musned*, c.11, s.92 (no:6535); İbn Mâce, “Salât”, 178 (no:1347); Tirmizî, “Kırâat”, 13 (no:2946); Nesâî, *Sunenu'l-kebîr*, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 48 (no:8013); Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, tah. Abdulalî Abdulhamîd Hâmid (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 2003), c.3, s.480 (no:1981).

¹⁴⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.2, s.241 (no:8574); Abdurrezzâk, *Musannef*, c.3, s.353-356 (no:5946-5958); Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, c.3, s.481 (no:1983); Taberânî, *Mu'cemu'l-kebîr*, c.9, s.142 (no:8701-8705).

¹⁴¹ İbn Hanbel, *Musned*, c.39, s.447; Taberânî, *Mu'cemu'l-kebîr*, c.6, s.51 (no:5481).

¹⁴² Münâvî, *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-câmi 'i's-sagîr*, c.2, s.61.

Abdullah b. Amr'a "Kur'ân'ı beş günde hatmet"¹⁴³ diye emrettiği aktarılmıştır. Abdullah b. Amr'dan gelen bazı rivâyetlerde Hz. Peygamber'e Kur'ân ne kadar sürede okunur? diye sorduğunda (kırk, otuz, yirmi, onbeş, on) gün dedikten sonra en son "yedi geceden daha aşağı inmedi"¹⁴⁴ve "yedi günü aşma"¹⁴⁵ şeklinde ifadelere yer verilmiştir. Zehebî (ö.748/1348) hatim süresi konusundaki değerlendirmesinde Abdullah b. Amr b. Âs'ın (r.a) Kur'ân'ı hatmetmesi ile ilgili Hz. Peygamber'le olan diyalogunu içeren Nesâî'nin naklettiği rivâyeti aktardıktan sonra şunları kaydetmiştir:

Allah Resûlu onunla görüşerek süreyi üç geceye indirdi. Bu süreden az zamanda Kur'ân'ı okumasını da yasakladı. Bu, Kur'ân'ın o zamana kadar inen âyetleri için geçerli idi. Çünkü bu sözden sonra geri kalan âyetler de nâzil oldu. En düşük mertebe olarak bu yasak üç günden az sürede Kur'ân'ın tamamının okunmamasını öngörür. Bu süreden daha az zamanda Kur'ân okuyan kimse tefekkür edip anlayamaz. Eğer bir haftada tertil üzere tane tane okur ve buna devam ederse doğru davranış sergilemiş olur. Zira din kolaylıktır. Yemin olsun ki gece teheccüd namazında Kur'ân'ın yedide birini tane tane okuyup *Duhâ* ve *tahiyyetu'l-mescid* namazı gibi nâfile ibadetleri eda etmek, yatarken ve ayakta iken farz olan namazların ardından okunan ve sübûtu kesinleşen dualara devam etmek, faydalı ilimle ihlaslı bir şekilde meşgûl olmak, emri bi'l-ma'ruf yapmak, câhili eğitmek, fâsıkı uyarıp ona engel olmak, farz olan namazları cemaatle huşû içinde samimiyetle eda etmek, vâcipleri yerine getirmek, büyük günahlardan kaçınmak, çokça dua edip af dilemek, sadaka vermek, sıla-i rahimde bulunmak, tüm bunları ihlasla yapmak ne kadar büyük ve muazzam bir iştir ki, bu kitaplarını sağ tarafından alanların ve Allah'ın muttakî velîlerinin makamıdır. Bunların hepsinin yapılması önemlidir. Kul her gün hatimle meşgûl olursa hanîf dine aykırı davranmış olur. Bu zikrettiğimiz ibadetlerin çoğunu yerine getiremez ve okuduğunu da tefekkür edemez. O (Abdullah b. Amr) ibadete düşkün mübarek zât yaşlandığında şöyle dedi: "Keşke Allah Resûlu'nun ruhsatını kabul etseydim."¹⁴⁶

Zehebî bu sözlerin devamında Hz. Peygamber'in sünnetinin bu konuda yol gösterici olduğuna ve dinde ruhbanlık olmadığına dikkat çekmiştir.

¹⁴³ Tayâlisî, *Musned*, c.4, s.16 (no:2370); Taberânî, *Mu'cemu'l-kebîr*, c.13, s. 367 (no:14183).

¹⁴⁴ Abdurrezzâk, *Musannef*, c.3, ss.355-356 (no:5957); Ebû Dâvud, "Salât", 323 (no:1395); Taberânî, *Mu'cemu'l-kebîr*, c.13, s.487 (no:14358).

¹⁴⁵ İbn Hanbel, *Musned*, c.11, ss.463-469 (no:6876-6880); Buhârî, "Fedâilu'l-Kur'ân", 34 (no:5054); Ebû Dâvud, "Salât", 323 (no:1388).

¹⁴⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, c.3, ss.83-86.

Diğer taraftan tâbiî Vehb b. Münebbih'den (ö. 114/732) gelen bir rivâyette Hz. Peygamber'in Abdullah b. Amr'a "Kur'ân'ı kırk günde oku"¹⁴⁷ dediği nakledilmiştir. Tirmizî bu rivâyeti naklettikten sonra İshâk b. İbrâhîm'in "Bu hadisten dolayı bir kişinin kırk günü idrak edip bu sürede Kur'ân'ı okumamasını hoş karşılamayız." dediğini aktarmış ve bu hadisin *hasen* ve *garib* olduğunu not etmiştir.¹⁴⁸ Diğer taraftan kırk günde hatimle ilgili olarak hergün yaklaşık ikiyüz elli âyet okunacağı, bu sürenin aşılması halinde Kur'ân'a karşı unutkanlık ve rehâvetin sözkonusu olacağı ifade edilmiş, ancak bu sürenin zayıflar için geçerli olduğu, kişinin gücüne göre üç günde Kur'ân'ın tamamını okuyabileceğine de dikkat çekilmiştir.¹⁴⁹

Taberânî'nin *Mu'cemu'l-kebîr*'inde Abdullah b. Amr'dan nakledilen rivâyette, "Allah Resûlu bana şöyle dedi: Bana devamlı oruç tuttuğun, namaz kıldığın ve uyumadığın iletili. Her ay üç gün oruçlu geçir, Kur'ân'ı da iki ayda oku. Benim için süreyi azalttı ve ben de (sürenin) az olduğunu kendisine söylemeye devam ettim, tâ ki bana bir gün oruç tut ve bir gün tutma. Kur'ân'ı da yedi gecede oku, dedi."¹⁵⁰ ifadesi kullanılmıştır. Hz. Peygamber'in (s.a.s) Abdullah b. Amr'a, esas olarak Kur'ân'ı iki ayda okumasını emrettiği ve Kur'ân hatminin en az süre olarak iki ayda yapılmasına özen gösterilmesine vurgu yaptığı görülmektedir.

Zeyd b. Sâbit'e dayandırılan bir rivâyette, "Kur'ân'ın yedi günde okunması ile ilgili görüşünüz nedir?" diye sorulmuş, o da, "Bu güzel bir ameldir. Ancak Kur'ân'ı on beş ya da on günde hatmetmek bana göre daha uygundur. Eğer nedeni sorulacak olursa, bu sürede Kur'ân'ın âyetlerini tedebbür eder anlamı üzerinde dururum"¹⁵¹ dediği nakledilmiştir. Yine onun tercih ettiği sürelerin sırasıyla otuz gün, onbeş gün, on gün ve

¹⁴⁷ Tirmizî, "Kırâat", 13 (no:2947); Ebû Dâvûd, "Salât", 323 (no:1395).

¹⁴⁸ Tirmizî, "Kırâat", 13 (no:2946).

¹⁴⁹ Münâvî, *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-câmi'i's-sagîr*, c.2, s.61.

¹⁵⁰ Taberânî, *Mu'cemu'l-kebîr*, c.13, s.563 (no:14460).

¹⁵¹ Mâlik, *Muvatta'*, "Tahzîbu'l-Kur'ân", 3, c.1, s.200 (no:4).

en son yedi gün olduğu ve “akabinde dua ederim” dediği rivâyet edilmiştir.¹⁵² Hatim süresi ile ilgili rivâyetlerde bu sürenin altmış veya kırk günde bir kere, asgari olarak da bir gün veya üç günde bir kere olduğu dile getirilse de, aslında erken dönemdeki uygulamalara bakıldığında bu konuya belli bir sınırlamanın getirilmediği görülmektedir. Buna delil olarak dördüncü halîfe Osman b. Affan gibi bazı sahâbîlerin ve sonraki iki neslin pratik hayattaki uygulamaları gösterilmektedir. Rivâyetlere göre Kur’ân hatmi hususunda bir Müslüman için üzerinde durulması gereken asıl gaye, Kur’ân’ı mümkün olduğu kadarıyla hayatın merkezine almak ve âyetleri tefekkür edip anlayarak okumaktır.¹⁵³

Ebû'l-Velîd Bâci (ö.474/1081) üç ve yedi gün ile ilgili süre sınırlamasının sadece Abdullah b. Amr’a münhasır olduğunu ve burada başkası için herhangi bir yasaklamanın sözkonusu olmadığını savunmuştur. Ayrıca İmâm Mâlik’e bir kişinin her gece hatim yapması konusunda görüşü sorulduğunda “Bu ne güzel bir haldir. Çünkü Kur’ân her hayrın başıdır.”¹⁵⁴ dediği nakledilmiştir.

Gazzâlî (ö.505/1111) de konuyla ilgili değerlendirmelerde bulunmuş ve bazı sahâbîlerin uygulamaları ile tavsiyelerine göre hatim sürenin haftada bir kere ve en fazla üç günde bir kere olduğuna işaret etmiştir. Bu süreden daha az zamanda hatim yapılması halinde âyetlerin tam manasıyla anlaşılamayacağına dâir bir rivâyeti de örnek olarak vermiştir. O, sonuç olarak Kur’ân hatminin dört kategoride değerlendirildiğini ifade etmiş, birincisinin her gün bir kere ki, bu bazı âlimler tarafından mekruh görülmektedir, ikincisinin ayda bir kere, üçüncüsünün hafta da bir kere, dördüncüsünün ise haftada iki kere olduğunu dile getirmiştir. Diğer taraftan en makbul olanın gece ve gündüz birer hatim yapmak olduğunu söylemiş, ilk hatmin pazartesi günleri sabah namazının iki

¹⁵² İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.2, s.242 (no:8584).

¹⁵³ Ebu'l-Fadl Zeynuddîn Irâkî, *Tarhu't-tesrîb fî şerhi't-takrîb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, ts.), c.3, ss.102-104.

¹⁵⁴ Zerkeşî, *Burhan fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Kâhire: Dâru İhyai'l-Kutubi'l-Arabiye,1957), c.1, s.471.

rekâtında veya ondan sonra tamamlanmasını, ikinci hatmin ise Cuma gecesı akşam namazının iki rekâtında veya ondan sonra tamamlanmasını, böylece haftanın tüm gündüz ve gecelerini hatimle karşılayarak meleklerin duasına nâil olunabileceğini ifâde etmiştir. Son olarak ibadete çok düşkün olanların haftada en az iki kere, ilim, irfan ve zikir ile meşgûl olanların haftada bir kere, âyetlerin manalarına daha yakından vâkıf olmak ve tedebbür ederek Kur’ân okumak isteyenlerin de ayda bir kere hatim yapmalarının yeterli olacağını kaydetmiştir.¹⁵⁵

İmâm Nevevî’nin (ö. 676/1277) bu konudaki görüş ve sözlerine neredeyse bu meselenin ele alındığı her kaynakta yer verilmiştir. Nevevî, hatim konusunda şu değerlendirmede bulunmuştur: “Tercih olunan hatim süresi göreceli olup kişilere göre değişir. Tefekkür ederek okuyanlar, okuduğunu iyice anlayacak kadar miktarla yetinmelidir. Yine Müslümanlar arasında önemli toplumsal ve dini işlerle uğraşanlar, ilim öğretmekle meşgul olanlar görevlerine engel teşkil etmeyecek şekil ve ölçüde (Kur’ân) okumalıdır. Bunların dışındakiler ise usandırıcı ve çok hızlı okuma derecesine varmadan mümkün olduğu kadar tilâveti artırmalıdır.”¹⁵⁶

İbn Receb’e (ö.795/1393) göre hatmin üç günden az sürede yapılmasıyla ilgili nehyin aslında bu fiilin devamlı sûretle üç günden az sürede yapılmasıyla ilgilidir. Bazı özel gün ve gecelerin yanı sıra Mekke gibi mübârek yerlerde vakti daha çok ibadetle geçirmek amacıyla Kur’ân üç günden daha az sürede hatmedilebilir.¹⁵⁷

Münavî, rivâyetlerde farklı lafızlarla hatim sürelerinin sınırlandırılmasının, aslında Hz. Peygamber’in sahâbîlerin durumlarını gözetmesinden kaynaklandığını aktarmış ve hadislerdeki “oku” emrini şu şekilde değerlendirmiştir: “Bazı rivâyetlerde Kur’ân’ın bir ayda ya da başka belirli bir sürede ‘oku’ diyerek tavsiyede bulunulmasıyla kastedilenin, Kur’ân’ın tamamının okunmasıdır, ki bu olay, daha vahiy inmeye devam ederken ve Hz.

¹⁵⁵ Muhammed Gazzâlî, *İhyâu ulûmu’ d-dîn* (Beyrut: Dâru’l-Mâ’rife, ts.), c.1, s.276.

¹⁵⁶ Nevevî, *Ezkâr*, tah. Abdulkâdir Arnaût (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1994), s.102.

¹⁵⁷ İbn Receb, *Letâifu’l-meârif* (B.y., Dâru İbn Hazm, 2004), c.1, s.171.

Peygamber vefat etmeden bir süre önce vukû bulmasıyla çelişmez. Çünkü burada okumakla mutlak manaya işaret edilmiştir.”¹⁵⁸

Diğer taraftan Kur’ân’ın öğretileri ve ahkâmının pratik hayatta uygulanmasına öncelik verilmesi hususunda İbn Kuteybe’nin (ö. 276/889) şu sözleri de dikkat çekicidir:

Allah kullarına Kur’ân’ın tümünü ezberlemeyi, öğrenmek için de hepsinin okunmasını farz kılmadı. Zira O, muhkem âyetleri ile amel edilsin ve müteşâbih âyetlerine iman edilsin, emirleri yerine getirilsin ve sakındırdıklarından uzak durulsun, namaz için güç yetirilebilen sûreler ezberlenilsin ve kolay olanı namazda okunsun diye indirilmiştir. Hasan Basrî de, “Kur’ân amel edilmek ve uygulanmak üzere indirildi. Ancak insanlar Kur’ân tilâvetini amel edindiler” demiştir. Sahâbîlerin birçoğunun Kur’ân’dan bir kaç sûre, bazısının da yarısını ve çok azının ise hepsini ezberleyerek baştan sonuna kadar okuduğu aktarılmıştır. Şa’bî’nin Hulefâi Râşidîn’den sadece Osman’ın (r.a) Kur’ân’ın tamamını ezberlediğini söylediği ve Enes b. Mâlik’in ise, “bir kişinin *Bakara* sûresi ile *Âli-İmrân* sûresini okuması onların nezdinde büyük bir amel sayılırdı”, dediği nakledilmiştir.¹⁵⁹

Sonuç olarak, konuyla ilgili makul yaklaşım, Kur’ân’ın, nefse bıkkınlık vermeyecek bir düzen içinde, tedebbür ve tefekkür ederek ve diğer görevleri ihmal etmeyecek bir sürede ve şekilde okunması olarak tebarüz etmektedir. Araştırmanın üçüncü bölümünde de görüleceği üzere, erken dönem uygulamaları çerçevesinde bazı istisnâî durumlar hariç, özellikle Hz. Peygamber’in ve sahâbîlerin genel yaklaşımları bu meseleyi açıklığa kavuşturmaktadır.

3. Sürekli Kur’ân Hatmine Teşvik Eden Rivâyetler

Kur’ân’ın devamlı okunması ve her hatimden sonra yeniden bir hatme başlanması Allah’ın en çok sevdiği ameller arasında sayılmıştır. Hz. Peygamber’e, “Allah’ın en çok sevdiği amel hangisidir?” diye sorulduğunda, O “*el-hâl ve el-murtehil*” diye cevap vermiş, maksadın anlaşılması için bu kavramlara şu şekilde açıklık getirmiştir: “Her yolculuğa çıkıp konakladığında Kur’ân’ı başından sonuna kadar okuyan, bitirince de

¹⁵⁸ Münâvî, *Feyzü’l-kadîr şerhu’l-câmi’i’s-sagîr*, c.2, s.60.

¹⁵⁹ İbn Kuteybe, *Te’vîlu-muşkili’l-Kur’ân*, tah. İbrâhîm Şemsuddîn (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, ts.), c.1, ss.148-149.

tekrar başlayan kişidir.”¹⁶⁰ Bu konunun doğrudan hatimle ilgili olduğu, Hâkim’in *Mustedrek* adlı eserinde naklettiği bir rivâyetteki şu ayrıntıda açıkça görülmektedir; “الْحَالُ، الْمُزْتَجِلُ الَّذِي يَفْتَحُ الْقُرْآنَ وَيَخْتِمُهُ” “*el-hâl ve ’l-murtehil*, Kur’ân okumaya başlayıp onu hatim eden kişidir.”¹⁶¹

İbn Kesîr’in rivâyetine göre Kur’ân hatmedildikten sonra *Fâtiha* sûresi ile *Bakara* sûresinin ilk üç âyetinin okunmasıyla yeniden bir hatme başlandığı ifade edilmişse¹⁶²de, aslında burada Kur’ân’ı devamlı olarak okuyan kişinin tanımlandığı görülmektedir. İbn Kayyim, İbn Kesîr’in bu konudaki değerlendirmesini kabul etmemiş ve bu konuya şu şekilde yaklaşım sergilemiştir:

Bazısı bu hadisten her hatim bittikten sonra *Fâtiha* sûresi ile *Bakara* sûresinin ilk üç âyetinin okunmasının kastedildiğini ifade etmiştir. Ancak ne sahâbî ve tâbiûndan böyle bir uygulama nakledilmiş, ne de imâmların bu fiili mustehap gördüğüne dâir bir bilgi mevcuttur. Bu rivâyetlerde her gazve veya savaştan sonra bir diğerine yönelme veya bir iş tamamlandıktan sonra başka bir işe koyulma kastedilmiştir. Rivâyetlerde bazı *kurrânın* yaptığı gibi herhangi bir uygulama kesinlikle sözkonusu değildir.¹⁶³

Mubârekpûrî (1865-1935) rivâyetteki “Her konakladığında ve yolculuğa çıktığında Kur’ân’ı başından başlamak sûretiyle sonuna kadar okur” ifadesinin iki anlam içerdiğini belirtmiş, birincisinin her bir sûre veya cüzün bitirildiğinde bir diğerine geçildiği, ikincisinin ise her hatim bitirildiğinde başka bir hatme başlandığının kastedildiği¹⁶⁴ açıklamasında bulunmuştur.

Bu konuyla ilgili *Kutub-i tis’a*’daki rivâyetler sadece Dârimî ve Tirmizî tarafından nakledilmiştir. Tirmizî’deki rivâyet İbn Abbâs (ö.68/687-88) ve Zurâre b. Evfâ’dan (ö. 93-108/711-726), Dârimî’deki ise sadece Zurâre b. Evfâ’dan rivâyet edilmiştir. Bu iki

¹⁶⁰ Tirmizî, “Kırâat”, 13 (no:2948); Dârimî, *Musnedu’l-câmi*, “Fedâilu’l-Kur’ân”, 33 (no:3519); Hâkim, *Mustedrek*, c.1, s.757 (no:2088-2090).

¹⁶¹ Hâkim, *Mustedrek*, c.1, s.758 (no:2090).

¹⁶² Hanbelî, *Fethu’r-Rahman fi tefsiri’l-Kur’ân* (Katar: Vakıflar Bakanlığı, 2009), s.7, c.471.

¹⁶³ İbn Kayyim Cevziyye, *Îlâmu’l-Muvakk’in’an Rabbi’l-Âlemîn*, tah. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âl Selman (Dammam: Dâru İbni’l-Cevziyye, 1423), c.6, ss.344-345.

¹⁶⁴ Mubârekpûrî, *Tuhfetu’l-ehvazî*, c.8, s.220.

kaynaktaki rivâyetler cerh ve ta'dîl kriterleri bakımından zayıf kabul edilen ve müşterek râvi olan Sâlih b. Beşîr Murrî'den (ö. 172/788) nakledilmiştir.¹⁶⁵

4. Rivâyetlerde Kur'ân Hatminin Fazileti ve Onun İçin Vakit Tayin Edilmesi

Hadis kaynaklarımızda Kur'ân okumaya ve hatmetmeye teşvik eden pek çok rivâyet bulunmaktadır. Bu bağlamda rivâyetlerde özellikle meleklerin Kur'ân'ı okuyanları kuşatarak rahmet dilediği ve dualarına iştirak ettiği nakledilmiştir. Bu hususa bir rivâyette şöyle değinilmiştir: “Kim Kur'ân okur ve dua ederse onun duasına dört bin melek iştirak edip âmin der.”¹⁶⁶

Bazı rivâyetlerde hatimden sonra duaların kabul olduğu, hatmin yapıldığı gün ve gece günahların affolunduğu, hatim yapan kişilere cennette bir ağaç bahşedileceği hatta meleklerin onların iki gözlerinin arasından öptüğü gibi hususlara da yer verilmiştir. Rivâyetler şu şekildedir:

“Kur'ân hatmedildiği zaman dua kabul olur ve kişiye cennette bir ağaç bahşedilir.”¹⁶⁷

“Kim Kur'ân'ı gece veya gündüz okursa, melekler ona rahmet diler ve günahı bağışlanır.”¹⁶⁸

“Kim Kur'ân'ı hatmederse Melekler onu iki gözü arasından öper.”¹⁶⁹

“Kim Kur'ân'ı hatmederken vefat ederse cennete girer.”¹⁷⁰

Rivâyetlerde hatmin belirli zaman dilimlerine denk getirilmesiyle ilgili olarak sahâbî ve tâbiûndan bazılarının uygulamalarına da değinilmiştir. Mus'ab b. Sa'd b. Ebî Vakkâs'dan nakledilen bir rivâyet şöyledir: “Kur'ân'ın okunup bitirilmesi gecenin başına

¹⁶⁵ Bkz. Zehebî, *Tezhîbu't-tehzîb*, tah. Guneym Abbas Guneym (B.y., el-Faruku'l-Hadîse, 2004), c.4, ss.313-314; Nesâî, *Dua'fâ ve'l-metrûkîn*, tah. Mahmud İbrâhîm Zâhid (Halep: Dâru'l-Va'y, 1396), c.1, s.57 (no:300); İbn Ebî Hâtim, *Cerh ve't-tâ'dîl*, tah. Abdurrahman b. Yahya Muallamî Yemânî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1952), c.4, s.395 (no:6849).

¹⁶⁶ Dârimî, *Musnedu'l-câmi'*, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 33 (no:3524).

¹⁶⁷ Dârimî, *Musnedu'l-câmi'*, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 33 (no:3525); Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, c.3, s.434 (no:1920).

¹⁶⁸ Dârimî, *Musnedu'l-câmi'*, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 33 (no:3523).

¹⁶⁹ Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, c.3, s.423 (no:1910); Ebû Bekr Dîneverî, *Mucâlesetu ve cevâhiru'l- 'ilmi*, tah. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasan Âl Selman (Beyrut: Dâru İbn Hazm, ts.), c.2 s.259; c.8, s.71 (no:395,3380).

¹⁷⁰ Ma'mer b. Fâhir Kureşî İsfahânî, *Mucibâtu'l-cennet*, tah. Nâsır b. Ahmed b. Neccâr Dimyâtî (Kâhire: Mektebetu 'İbâdurrahmân, 2002), c.1, s.174 (no:250).

rastlarsa, melekler onu kuşatır (okuyup bitirene) ve sabaha erinceye kadar ona dua eder. Şâyet hatim gecenin sonuna rastlarsa, melekler ona rahmet diler ve akşama erinceye kadar dua ederler. Bu sebeple bazen birimizin (hatmine Kur'ân'dan az bir) miktar kaldığında onu (okumayı) akşama veya sabaha bırakırdı.”¹⁷¹ Enes b. Mâlik'in de gece hatmi bitireceği zaman onu sabaha bıraktığı ve hatmini sabah tamamladığı rivâyet edilmiştir.¹⁷² İbrâhîm Nehâî (ö.96/714) ve Süleyman A'meş (ö. 148/765) gibi tâbiûndan bazılarının hatmin gündüzün başında ve gecenin erken vaktinde tamamlanmasını tercih ettikleri de aktarılmıştır.¹⁷³ Hatim için belirli bir vakit tayin etme konusu, Kur'ân ilimleri alanında telif edilen eserlerin bazısında tek bir başlık altında ele alınmıştır. Zerkeşî (ö. 794/1392) *Burhân* adlı eserinde bu konuyu “Kış ve yaz aylarında Kur'ân'ın hatmedilmesiyle ilgili mesele” başlığı altında değerlendirmiştir. Bu bölümde Kur'ân hatminin kış aylarında gecenin başında, yaz aylarında ise gündüzün başında yapılmasının sünnet olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca Abdullah b. Mübârek'in bu uygulamayı icrâ ettiği ve Ahmed b. Hanbel'in de hoş karşıladığı aktarılmıştır.¹⁷⁴ Diğer taraftan Nevevî, Osman b. Affân gibi bazı sahâbîlerin uygulamalarına dayanarak, Cuma gecesi Kur'ân hatmine başlanıp Perşembe gecesinin bitirilmesinin *mustehap* sayıldığını ifâde etmiştir.¹⁷⁵ Tâbiûndan Ebu'l-Âliye'nin (ö. 90/709) günün sonuna doğru Kur'ân'ı hatmetmek istediğinde onu akşama te'hîr ettiği, onu gecenin sonuna doğru hatmetmek istediğinde ise sabaha bıraktığı nakledilmiştir.¹⁷⁶

Kâ'b Ahbâr'a (ö. 32/652-53 [?]) dayandırılan bir rivâyet ise şöyledir: “Kim Kur'ân'ı hatmederse Allah onu yüz bin hûri ile evlendirilir. Her bir hûrinin bayan ve erkek olmak üzere yüz bin hizmetçisi vardır. Kişinin mükâfatı Kur'ân'dan okuduğu miktara

¹⁷¹ Dârimî, *Musnedu'l-câmi'*, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 33 (no:3526); Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, c.3, s.423 (no:1911).

¹⁷² Dârimî, *Musnedu'l-câmi'*, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 33 (no:3516).

¹⁷³ Dârimî, *Musnedu'l-câmi'*, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 33 (no:3520).

¹⁷⁴ Zerkeşî, *Burhan*, s.472.

¹⁷⁵ Nevevî, *Ezkâr*, ss.102-103.

¹⁷⁶ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.7, s.207 (no:35383).

göre takdir edilir. Kim de cihâd ederken hatim yaparsa Allah onun mükâfatını yüz bin kat daha artırır. Cennet'te onlara bu sayı miktarınca saraylar, bahçeler ve yâkuttan odalar vardır. Bunlar Allah için kolaydır.”¹⁷⁷

Bu konuda sahâbî ve tâbiûn uygulamaları üçüncü bölümde detaylıca ele alınmıştır.

5. Rivâyetlerde Hatim Günü ve Ona Tanıklık Edilmesi İçin Toplanması

Hadis kaynaklarımızda hatmin yapıldığı güne, saate ve âna tanıklık etmenin önemine dâir rivâyetler yer almaktadır.¹⁷⁸ Dârimî'nin *Musnedu'l-câmi'* adlı eserinde nakledilen bir rivâyette, hatme şahitlik edilmesinin önemi şu şekilde ifade edilmiştir: “Kur'ân hatmine başlandığı zamanı idrak eden kimse, sanki Allah yolunda bir fethe şahitlik etmiş ve hatmin bittiği âna şahitlik eden kişi ise ganimetlerin bölüştürüldüğü zamana tanıklık etmiş gibidir.”¹⁷⁹ Sahâbîlerin bazısının bu alandaki uygulamaları ile ilgili olarak en çok İbn Abbâs, Enes b. Mâlik ve bazı tâbiûnun uygulamaları göze çarpmaktadır. Aşağıdaki rivâyette İbn Abbâs'ın mescidde okunan Kur'ân'ın hatim edileceği günü ya da ânı özellikle takip etmesi için gözcüler görevlendirdiği anlatılmaktadır: “Bir adam Medine mescidinde Kur'ân okuyordu ve İbn Abbâs da onu takip için bir gözcü görevlendirdi. Hatim günü ve zamanı geldiğinde (vaktin geldiği bildirildiğinde İbn Abbâs) kalkıp (hatim yapan) kişinin yanına yöneldi.”¹⁸⁰ Başka bir rivâyette ise İbn İbbas'ın (etrafındakilere hadî) “bizi Kur'ân hatmine tanıklık etmeye götürün”¹⁸¹ dediği nakledilmiştir.

¹⁷⁷ İbn Vehb Kureşî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, tah. Miklos Muranyi (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), c.3, ss.31-32 (no:49); İsfahânî, *Hilyetu'l-evliyâ*, c.6, ss.29-30.

¹⁷⁸ Kâsım b. Selâm, *Fedâilu'l-Kur'ân*, c.1, s.107.

¹⁷⁹ Dârimî, *Musnedu'l-câmi'*, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 33 (no:3514); Abdalbâkî, “htm”, *Mu'cemu'l-mufehres li-elfâzi'l Kur'âni'l-Kerîm*, c.2, s.9. Rivâyet, isnadında *munkuru'l-hadîs* olarak nitelenen Sâlih Murri'nin bulunmasından dolayı zayıf addedilmiştir. Nesâî, *Dua'fâ ve'l-metrûkîn*, c.1, s.57 (no:300); İbn Ebî Hâtim, *Cerh ve't-tâ'dil*, c.4, s.395 (no:6849); Zehebî, *Tezhibu't-tehzîb*, c.4, ss.313-314.

¹⁸⁰ Dârimî, *Musnedu'l-câmi'*, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 33 (no:3515).

¹⁸¹ İbnu'd-Durays, *Fedâilu'l-Kur'ân*, tah. Gazvet Budeyr (Damascus: Dâru'l-Fikr, 1987), c.1, s.51 (no:79).

Bazı rivâyetlerde Enes b. Mâlik'in hatim yapacağı zaman ailesini topladığına, Kur'ân'ın bir kısmını sabaha bırakarak ailesiyle birlikte okumak ve sonunda dua etmek sûretiyle hatmi tamamladığına ve dua ettiğine dâir bilgiler aktarılmıştır.¹⁸² Benzer uygulamayı Abdullah b. Mes'ûd'un da yaptığı belirtilmiştir: “Abdullah Kur'ân'ı hatmettiği zaman ailesini toplar, dua eder ve onlar da duaya âmîn derdi.”¹⁸³ Tâbiûndan Mesrûk b. Ecda'a (ö. 63/683) bir kişi gelerek, “Kur'ân'ı bir Cuma'da okuyan kişi hakkında görüşün nedir?” diye sorulmuş, o da, “Bu güzeldir ancak her Cuma günü bir *mushaf* alıp bir eve gitsen orası dolup taşar.” demiştir.¹⁸⁴ Bu rivâyetten, erken dönemde ve özellikle üçüncü nesil tâbi'î döneminde toplu halde Kur'ân okuyarak hatim yapılmasının daha makbul olduğu ve tercih edildiği anlaşılmaktadır.

Enes b. Mâlik'ten nakledilen başka bir rivâyette Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı hatmettiği zaman ailesini topladığı nakledilmiştir.¹⁸⁵ Ancak bu rivâyette *ref* probleminin bulunduğu, asıl rivâyetin *sahâbi mürseli* olarak Enes'e (r.a) *mevkûf* olduğu tespit edilmiştir.¹⁸⁶

Tâbiûn uygulaması çerçevesinde Mucâhid'in (ö. 103/721) hatim yapacağı zaman arkadaşlarını davet ettiği ve hatim günü duaların kabul edildiğinden dolayı birlikte dua ettikleri nakledilmiştir.¹⁸⁷ Yine rivâyetlerde Mâlik b. Dînâr'ın (ö. 131/748'den önce) talebelerine “Kur'ân'ın hatmine şahitlik edin”¹⁸⁸ dediğine ve bu yönde tavsiyelerde bulunduğu değinilmiştir.

¹⁸² İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.6, s.128 (no:30038); Dârimî, *Musnedu'l-câmi'*, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 33 (no:3516-3517).

¹⁸³ Kâsım b. Selâm, *Fedâilu'l-Kur'ân*, c.1, s.108.

¹⁸⁴ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.2, s.243 (no:8587).

¹⁸⁵ Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, c.3, s.422 (no:1908).

¹⁸⁶ Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, c.3, s.422 (no:1908).

¹⁸⁷ Dârimî, *Musnedu'l-Câmi'*, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 33 (no:3525).

¹⁸⁸ İbnu'd Durays, *Fedâilu'l-Kur'ân*, ss.44-45 (no:53).

6. Rivâyetlerde Hatim Duası

Hadis, tefsir ve kırâat türü eserlerde nakledilen bazı rivâyetlerde Hz. Peygamber'in hatimden sonra muhtelif lafızlarla dua ettiği ve Allah'a yalvardığı nakledilmiştir. Alî b. Hüseyin'den (ö. 94/712) *mursel* olarak nakledilen bir rivâyetle Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı hatmettikten sonra şu şekilde dua ettiği rivâyet edilmiştir:¹⁸⁹

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، { الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ }، لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَكَذَّبَ الْعَادِلُونَ بِاللَّهِ وَضَلُّوا ضَلَالًا بَعِيدًا، لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَكَذَّبَ الْمُشْرِكُونَ بِاللَّهِ مِنَ الْعَرَبِ وَالْمَجُوسِ وَالْيَهُودِ وَالنَّصَارَى وَالصَّابِئِينَ، وَمَنْ ادَّعَى لِلَّهِ وَلَدًا أَوْ صَاحِبَةً أَوْ نِدًّا أَوْ شَيْبَةً أَوْ مِثْلًا أَوْ سَمِيًّا أَوْ عَدَلًا، فَأَنْتَ رَبُّنَا أَعْظَمُ مَنْ أَنْ تَتَّخِذَ شَرِيكًا فِيمَا خَلَقْتَ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَّخِذْ صَاحِبَةً وَلَا وَلَدًا وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ، وَلَمْ يَكُنْ لَهُ وَلِيٌّ مِنَ الذَّلِّ وَكَثِيرُهُ تَكْبِيرًا، اللَّهُ أَكْبَرُ كَبِيرًا، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ كَثِيرًا، وَسُبْحَانَ اللَّهِ بُكْرَةً وَأَصِيلًا وَ { الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَى عَبْدِهِ الْكِتَابَ وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا قَيِّمًا } [الكهف: 2] قَرَأَهَا إِلَى قَوْلِهِ: { إِنْ يَقُولُونَ إِلَّا كَذِبًا } [الكهف: 5]، { الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَلَهُ الْحَمْدُ فِي الْآخِرَةِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ، يَعْلَمُ مَا يَلِجُ فِي الْأَرْضِ }، الْآيَةُ، وَ { الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ } الْآيَتَيْنِ، وَ { الْحَمْدُ لِلَّهِ وَسَلَامٌ عَلَى عِبَادِهِ الَّذِينَ اصْطَفَى اللَّهُ خَيْرٌ أَمَّا يُشْرِكُونَ } [النمل: 59]، بَلِ اللَّهُ خَيْرٌ وَأَبْقَى وَأَحْكَمُ وَأَكْرَمُ وَأَجَلُّ وَأَعْظَمُ مِمَّا يُشْرِكُونَ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ صَدَقَ اللَّهُ وَبَلَّغَتْ رُسُلُهُ وَأَنَا عَلَى ذَلِكَ مِنَ الشَّاهِدِينَ، اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى جَمِيعِ الْمَلَائِكَةِ وَالْمُرْسَلِينَ وَارْحَمْ عِبَادَكَ الْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَهْلِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ، وَاخْتِمَ لَنَا بِخَيْرٍ، وَافْتَحْ لَنَا بِخَيْرٍ وَبَارِكْ لَنَا فِي الْقُرْآنِ الْعَظِيمِ وَانْفَعْنَا بِالْآيَاتِ وَالذِّكْرِ الْحَكِيمِ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ".

Rivâyetin sonunda Alî b. Hüseyin'nin, Hz. Peygamber'in bu duayı yaptıktan ve Allah'a hamdetmesinin akabinde tekrar aynı duayı yaparak yeniden Kur'ân hatmine başladığı, Allah Resûlu'nun buna güç yetirdiği gibi herkesin güç yetiremeyeceğini söylediği ifade edilmiştir. Senedinde yalancılıkla itham edilen ve *metrûku'l-hadîs* kabul edilen Amr b. Şimr'in (ö. 157/774) bulunduğundan zayıf bir rivâyet olduğu değerlendirilmiştir.¹⁹⁰

İbn Merdûye'nin (ö. 410/1020) Ebû Hureyre'den naklettiği başka bir rivâyetle ise Hz. Peygamber'in hatimden sonra ayakta dua yaptığı nakledilmiş,¹⁹¹ ancak isnadında *sika* olmayan Hâris b. Şureyh'in (ö. 236/852) bulunmasından dolayı rivâyetin zayıf olduğuna hükmedilmiştir.¹⁹² Yine tâbiûnun büyüklerinden Zirr b. Hubeyş b. Hubâşe Esedî

¹⁸⁹ Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, c.3, s.430 (no:1915); Alî b. Hüsâmiddîn Muttakî Hindî, *Kenzu'l-ummâl*, tah. Bekri Hayati- Safvet Sakka (Beyrut: Muessesetu'r-Risale,1981), c.2, s.349 (no:4220).

¹⁹⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, c.6, s.356 (no:2661); İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, c.2, s.75 (no:623).

¹⁹¹ Celâluddîn Suyûtî, *Durru'l-mensûr fi-t-tefsîri bi'l-me'sûr* (Mısır: Dâru Hicr, 2003), c.15, s.816; Cezerî, *Neşr fi kırâati'l-aşr*, tah. Alî Muhammed Dibâ (B.y., el-Matbaatu't-Ticâriyyetu'l-Kubrâ, ts.), c.2, s.464.

¹⁹² İbnu'l-Cevzî, *Duâfâ ve'l-metrûkîn*, tah. Abdullah Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, 1406), c.1, s.181.

Kûfî'nin (ö. 82/701) Alî b. Ebî Tâlib'e Kur'ân'ı başından sonuna kadar dinlettiği ve “وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فِي رَوْضَاتِ الْجَنَّاتِ” (Şûrâ 42/22) âyetini okuduğunda Ali'nin (r.a) hıçkırıkla ağladığı ve başını göğse kaldırarak, “Ey Zirr! Duâma âmin de!” diyerek şu duayı okuduğu nakledilmiştir;¹⁹³

اللهم إني أسألك إقبالات المخبئين، وإخلاص الموقنين، ومرافقة الأبرار واستحقاق حقائق الإيمان، والغنيمة من كل بر والسلامة من كل إثم ووجوب رحمتك، وعزائم مغفرتك، والفوز بالجنة، والنجاة من النار

Akabinde de “her zaman korktuğunda bu duayı yap, zira habîbim Allah Resûlu bana Kur'ân'ı hatmettiğim zaman böyle dua yapmamı emretti” dediği rivâyet edilmiştir.

Diğer bir rivâyette Hz. Peygamber'in Kur'ân hatminden sonra,

اللهم ارحمني بالقرآن، واجعله لي إماما وهدى ونورا ورحمة، اللهم ذكرني منه ما نسيت، وعلمني منه ما جهلت، وارزقني تلاوته آناء الليل وأطراف النهار، واجعله لي حجة يا رب العالمين

şeklinde dua ettiği nakledilmiştir. Rivâyet senedi açısından *mu'dal* olduğu gerekçesiyle zayıf olarak değerlendirilmiştir.¹⁹⁴ Başka bir rivâyette Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı hatmeden kişiye, “اللهم أنس وحشتي في قبري” şeklinde dua etmesini tavsiye ettiği nakledilmiştir. Rivâyet, senedinde *metrûku'l-hadîs* ve *vaddâ'* gibi lafızlarla cerh edilen Leys b. Muhammed ve Ahmed b. Abdullah Cubârî'nin bulunması nedeniyle *mevzû* olarak değerlendirilmiştir.¹⁹⁵

Rivâyetlere topluca bakıldığında, Kur'ân hatminin yapıldığı zaman dilimlerinin duanın kabul olması için fırsat olarak değerlendirildiği, bu âna şahitlik edilmesi amacıyla aile ve yakınların toplandıkları hem sahâbî hem de tâbiûn uygulamalarında görülmektedir. Hz. Peygamber'in dua ve hatimle ilgili uygulamaları da sahâbîler

¹⁹³ Suyûtî, *Cem'u'l-cevâmi el-câmi'u'l-kebîr*, tah. Muhtâr İbrâhîm Hâic, 2. Baskı (Kâhire: Ezher Üniversitesi, 2005), c.18, s.561 (no:2877/4); Muttakî, *Kenzu'l-ummâl*, c.2, s.349 (no:4221).

¹⁹⁴ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, c.1, s.278; Muhammed Nuveyrî, *Şerh tayyibeti'n-neşri fi'l-kirââtî'l-aşr*, tah. Mecdî Muhammed Surur Sa'd Baslûm (Beyrut: Dârû'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), c.2, s.659; Ebu'l-Fadl Zeynuddîn Irâkî, *Mugnî an hamli'l-esfâr*, tah. Eşref Abdulkasud (Riyad: Mektebetu't-Taberiyye, 1995), c.1, s.226 (no:881).

¹⁹⁵ Ahmed Hasenî, *Mudâvî li-'ileli'l-cami'i's-sagîr* (Beyrut: Dârû'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1996), c.1, s.344 (no:570/281); Cemaluddîn Fettenî, *Tezkiratu'l-mevdû'ât* (B.y., İdaretu't-Tibâa', 1343), c.1, s.77; Muhammed Sanâ'ni, *Tenvîr şerhu'l-câmi's-sagîr*, tah. Muhammed İshâk Muhammed İbrâhîm (Riyad: Mektebetu Dâri's-Selâm, 2011), c.2, ss.28-29 (no:569).

tarafından bizlere ulaştırılmıştır. Hatimden sonra dua konusunda özellikle Enes b. Mâlik¹⁹⁶, Abdullah b. Mes'ûd¹⁹⁷ ve başka sahâbîlerin tutumları açıklayıcı mahiyette olmuştur. Enes'in (r.a) Kur'ân'ı hatmedince ailesini ve akraba efradını topladıktan sonra dua ettiği, ayrıca Kur'ân okuyan kişinin hatim yaptığında duasının kabul olacağı ve meleklerin duaya iştirak edeceği gibi hususlar farklı lafızlarla kaynaklarda nakledilmiştir.¹⁹⁸

Tebeu't-tâbiîn Abdullah b. Mübarek (ö. 181/797) ve bazı muhaddislere göre duanın secdede yapılmasının müstehap olduğu da rivâyetlerde yerini almıştır.¹⁹⁹ İbn Abbâs'tan gelen başka bir rivâyette ise Kur'ân'ı ezbere okuyup hatmeden kişinin dünyada veya ahirette er ya da geç duasının kabul edileceği, duasının ister bu dünyada isterse âhirette karşılık bulacağı nakledilmiştir.²⁰⁰

Mutlak olarak hatimden sonra dua edilmesiyle ilgili rivâyetler muhtelif lafızlarla Enes b. Mâlik, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Mes'ûd, Câbir b. Abdullah ve İrbâd b. Sâriye, Ebû Hureyre, Ebû Umâme'den nakledilirken; belirli bir dua metni ile ilgili rivâyetler özellikle Ebû Umâme, Alî b. Ebî Tâlib, Hüseyin b. Alî ve tâbiûndan Zirr b. Hubeyş'e (ö.82/701) dayanmaktadır. Hz. Peygamber'e isnad edilen dua metinlerinin nakledildiği rivâyetler, senedleri bakımından *zayıf* veya *mevzû'* olarak değerlendirilmektedir. Bu meselede özellikle sahâbî ve tâbiûnun uygulamaları daha belirleyicidir. Ayrıca bu konuda farklı görüşler ortaya konulmuştur. Nevevî hatimden sonra mutlak sûretle dua etmenin mustehap olduğu görüşünü benimsemiştir. Buna mukâbil İmâm Mâlik gibi bazıları selefe göre de, Medine'de bu yönde herhangi bir uygulamanın olmadığı gerekçe gösterilerek hatimden sonra dua yapılması uygun değildir.

¹⁹⁶ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.6, s.128 (no:30038).

¹⁹⁷ Kâsım b. Selam, *Fedâilu'l-Kur'ân*, c.1, s.108; İbnu'd-Durays, *Fedâilu'l-Kur'ân*, c.1, s.51 (no:76).

¹⁹⁸ Dârimî, *Musnedu'l-câmi'*, "Fedâilu'l-Kur'ân", 33 (no:3517); Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân* (no.1919-1920).

¹⁹⁹ Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, c.3, s.433 (no:1921); Muttakî, *Kenzu'l-ummâl*, c.1, s.517 (no:2314); Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, c.8, s.406.

²⁰⁰ Dârimî, *Musnedu'l-câmi'*, "Fedâilu'l-Kur'ân", 33 (no:3522); Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân* (no:1918).

Hasan Basrî ise hatimden sonra duayı *bid'at-ı hasene* kategorisinde değerlendirmiştir. Ancak genel kabule göre hatimden sonra dua yapılması mustehaptır.²⁰¹

Erken dönem kaynaklarında ‘hatimden sonra dua etmeye teşvik’ gibi başlıklar altında yukarıda değindiğimiz sahâbî ve tâbiûndan bazılarının uygulamalarına yer verilmiştir.²⁰² Beyhakî *Şu‘abu’l-îmân* adlı eserinde “قُلْ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ” (İsrâ 17/110) âyetini naklettikten sonra, âyetin Kur’ân okununca Allah’a dua etmeye teşvik ettiğini belirtmiş ve ayete dayanarak duaya hamd ile başlamanın mustehap olduğunu dile getirmiştir.²⁰³ Nevevî, *Ezkâr*’ında hatimle ilgili rivâyetlere değinerek hatimden sonra dua etmenin ehemmiyetine vurgu yapmıştır. Ayrıca selefin bu husustaki tutumlarına değinmiş ve bir başlık altında hatimden sonra dua etmeyi tavsiye etmiştir.²⁰⁴

Hatim duasıyla ilgili bir diğer mesele de duadan önce belli sayıda *İhlâs* sûresinin okunmasıdır. İbn Hanbel ve bazılarına göre hatim duasından önce üç kere *İhlâs* sûresinin okunması uygun görülmeyerek yasaklanmıştır. Ancak ileride detaylıca değerlendireceğimiz bazı rivâyetlere göre *İhlâs* sûresinin Kur’ân’ın üçte birine denk gelmesinden ötürü insanların bu uygulamaya devam ettikleri ve hatim sırasında üç kere bu sûreyi okuyarak bir hatim sevabına nâil olmayı arzu ettikleri görülmektedir.²⁰⁵

7. Rivâyetlerde Terâvîh Namazında Hatim Duasının Yapılması

Ramazan aylarında genellikle her gün bir cüz okumak sûretiyle hatim yapılması Müslümanlar tarafından önemsenen bir ibadettir. Hatim yapıldıktan sonra dua edilmesi ve özellikle de bu duanın Ramazan ayının sonuna doğru hatimle kılınan terâvîh namazında veya vitir namazında yapılması İslam dünyasında toplumsal bir gelenek halîne

²⁰¹ Ebu’l-Muzaffer Mansûr Sem‘ânî, *İntisâr li-ashâbi’l-hadîs* (Medine: Mektebetu Edvâi’l-Menâr, 1996), c.1, s.28.

²⁰² Muhammed b. Nasr Mervezî, *Muhtasaru kıyâmi’l-leyl*, tah. Ahmed b. Alî Makrîzî (Pakistan: Hadis Akademia, 1988), ss.260-261.

²⁰³ Beyhakî, *Şu‘abu’l-îmân*, c.3, s.424.

²⁰⁴ Nevevî, *Ezkâr*, s.105.

²⁰⁵ Zerkeşî, *Burhân*, ss.473-474; Cezerî, *Neşr fî kırâati’l-aşri*, c.2, s.451.

gelmiştir.²⁰⁶ Hatim duasının terâvîh veya vitir namazlarında yapılması ile ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Rivâyetler çerçevesinde Hz. Peygamber'in sünneti ve ashâbının uygulamalarında namaz içerisinde hatim duası yapılmasına dâir bir bilginin bulunmadığına, bu uygulamanın tâbiûn ve sonraki dönemlerde görüldüğüne dikkat çekilmiştir.²⁰⁷ Bu çerçevede namazda hatim duasının yapılmasının dîni bir dayanağının olmadığı görüşünü benimseyenler olduğu gibi, aksine hatim duasının terâvîh veya vitir namazında yapılabileceği görüşünü benimseyenler bulunmaktadır. İmâm Mâlik ibadetlerin *tevkîfî* olduğunu vurgulayarak Hz. Peygamber'in ve Medine'de bulunan sahâbî ve tâbiûnun uygulamalarında terâvîh namazında dua ettiklerine dâir bir bilgiye rastlanmadığını söylemiştir. O, mutlak olarak hatimden sonra dua yapılmasını mekrûh saymış ve terâvîh namazında hatim duasının yapılmasını doğru bulmamıştır.²⁰⁸

Diğer taraftan Mekke ve Basra'da bulunan bazı muhaddislerin terâvîh ve vitir namazında hatim duası yaptığı görülmektedir. Özellikle Ahmed b. Hanbel'e göre terâvîh namazında hatim duasının yapılması müstehaptır. Konuyla ilgili olarak İbn Kudâmâ *Mugni*'de şu ifadelere yer vermiştir: İbn Hanbel'in öğrencilerinden Fadl b. Ziyâd, İbn Hanbel'e, "Kur'ân'ı hatmediyorum, onu vitir namazında mı yoksa terâvîh namazında mı bitireyim?" diye sormuş, o da, "Terâvîh namazında dua et ki, her iki namazda dua etmiş olalım." cevabını vermiştir. "Nasıl yapayım" sorusuna, "Kur'ân'ı bitirince rûkûdan önce namazda ellerini aç ve kıyâmda uzun dur." demiş, "Nasıl dua edeyim?" sorusuna ise "İstediğin gibi." cevabını vermiş, Bu meseledeki görüşünün dayanağı sorulduğunda ise şöyle dediği aktarılmıştır: "Mekke ehlinin böyle yaptığını gördüm. Sufyân b. Uyeyne (ö. 198/814) de Mekke'de bu şekilde yapıyordu." Abbâs b. Abdulazîm Basrî Anberî (ö.

²⁰⁶ Şerif Hatim b. Arif Avni, *Duâu'l-hatmi fit'terâvîh*, (Riyad: Dâru's-Somai, 2010), ss.6-7.

²⁰⁷ Nizâmeddîn Belhî, *Fetâva'l-hindiyye*, 2. baskı (Beyrut: Dâru'l-Fikr,1310), c.5, s.513; Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd, *Eczâu'l-hadîsiye-Cüz'ün fî merviyâtî duâi hatmi'l-Kur'ân* (Riyad: Dâru'l-Âsımâ, 1996), s.33.

²⁰⁸ Ebû Zeyd, *Eczâu'l-hadîsiye-Cüz'ün fî merviyâtî duâi hatmi'l-Kur'ân*, ss.33-34.

246/860) de şöyle demiştir: Basra ve Mekke’de insanların böyle yaptığını gördüm. Medine ehlinin ve Osman b. Affân’ın da böyle yaptığı nakledilmiştir.”²⁰⁹

Bazı çağdaş araştırmacılar hatimden sonra dua ile ilgili olarak, yukarıda işaret ettiğimiz üzere, Enes, İbn Abbâs ve diğerlerinden nakledilen rivâyetlere dayanarak duanın mutlak olduğunu ve herhangi bir sınırlama getirilmediğinden pekâlâ terâvîh namazında da hatim duasının yapılabileceği görüşünü benimsemişlerdir.²¹⁰ Bu konu günümüzde tartışmalı bir hale gelmiş ve farklı görüşler ortaya atılmıştır. Özellikle Arap dünyasında hatimden sonra mutlak manada dua etmenin sahâbî uygulaması neticesinde sakıncalı olmadığı görüşünü ortaya koyan Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd,²¹¹ terâvîh veya vitir namazında hatim duasının yapılmasının *şer’î* bir dayanağının bulunmadığını, aksine *bid’at* olduğu görüşünü öne sürmüştür. Delil olarak ne Hz. Peygamber’den ne de sahâbî ve tâbiûndan bu konuda herhangi bir sahîh rivâyete dayanan bir uygulamanın nakledilmediğini belirtmiş ve kabul edilemez olduğu tezini savunmuştur. Diğer taraftan Ebû Zeyd, bu hususta Mekke ve Basra’daki bazı tâbiûnun uygulamalarını delil gösteren Ahmed b. Hanbel’i eleştirmiş ve sözkonusu uygulamaların *şer’î* delil olarak kabul edilemeyeceğini öne sürmüştür. Ayrıca Nevevî’nin namazda hatim duasının yapılmasına ilişkin görüşünü de eleştirmiştir. Ebû Zeyd’in bu görüşünü benimseyenler arasında çağdaş araştırmacılar İbn Useymîn ve İbn Bâz da vardır.²¹²

Bu görüşe reddiye olarak İbrâhîm b. Muhammed Subayhî²¹³ bir kitapçık hazırlamış ve Ebû Zeyd’in görüşlerini tenkit etmiştir. Onun özellikle nâslarla kendini sınırladığına dikkat çekmiştir. Ayrıca tâbiûnun da bu konuda ihtilafı görüş beyan ettiğini dile getirmiş ve hüküm beyan etmek için gerekli olan kıyâs gibi fıkıh usûlü kâidelerini görmezden

²⁰⁹ Muvaffakuddîn İbn Kudâma Makdisî, *Mugnî* (Kâhire: Mektebetu’l-Kâhire, 1968), c.2, s.125.

²¹⁰ İbrâhîm b. Muhammed Subayhî, *Duâu’l-hatmi fî sâlati’t-terâvîh* (Riyad: Y.y., 1431).

²¹¹ Ebû Zeyd, *Eczâu’l-hadîsiyye*, s.256.

²¹² Ebû Zeyd, *Eczâu’l-hadîsiyye*, ss.233-296.

²¹³ İbrâhîm b. Muhammed Subayhî, *Duâu’l-hatmi fî sâlati’t-terâvîh*, mukaddime bölümü (Riyad: Y.y., 1431).

geldiğini öne sürmüştür. Ayrıca Subayhî bazı dinî meselelerdeki uygulamaların nâssa dayanmadığı ve hatta bazısının zâhiren mevcut nâslarla çeliştiğinin görüldüğüne (Osman b. Affan ve bazı sahâbî ve tâbiûnun Kur’ân hatmi konusunda Hz. Peygamber’in tavsiyelerine uymamaları gibi) dikkat çekmiş, buna benzer konularda yaklaşım ve görüşleri belirlerken *usûlü’l-fıkıh* kâidelerine riâyet edilmesinin önemine vurgu yapmıştır. Sonuç itibariyle Subayhî duanın namazda (kunût dualarına kıyasla) ya da namaz haricinde yapılmasının *şer’î* açıdan herhangi bir mahsurunun olmadığına, bilakis namazda hatim duasının mustehap olduğuna, pekçok meselelerde kıyâs kâidesi işleterek birçok hükmün belirlendiğine dikkat çekmiştir. Enes b. Mâlik gibi bazı sahâbîlerin bu konudaki uygulamalarını esas almış, Nevevî’nin namazda hatim veya bir başka duanın yapılabileceğine dair görüşünü savunmuştur.

Sonuç itibariyle bazı istisnâî görüşler hariç bu konudaki asıl ihtilâfın hatim duasının namaz içerisinde yapılıp yapılmaması ile ilgili olduğu görülmektedir. Kanaatimizce bazı sahâbîlerin yanı sıra Hasan Basrî, Abdullah b. Mübarek, Sufyân b. Uyeyne gibi bazı muhaddislerin bu konudaki sözleri ve uygulamaları aydınlatıcı mahiyettedir. Nitekim bazı âyetlerde Müslümanlar mutlak sûretle dua etmeye teşvik edilmiştir. Bunlardan biri de “Bana dua edin ki, duanızı kabul edeyim” (Mu’min 40/ 60) âyetidir ki, burada da mutlak sûretle dua etmeye teşvik vardır. Dolayısıyla Allah’a yaklaşmak, ondan af ve mağfiret dilemek, onun rızâsına nâil olmak amacıyla kul, her durumda Allah’a dua edebilmelidir. Burada bir sınırlama getirmenin faydası olmadığı gibi, namazda hatim duasının aslında Hz. Peygamber (s.a.s) tarafından yapıldığı için değil, *şer’î* delillerin genel mefhûm ve medlûlu çerçevesinde değerlendirildiği için dînen bir sakıncası olmadığı görüşü öne çıkmaktadır.

8. Hatim Sırasında Tekbir Getirilmesi

Tefsir ve kırâat kaynaklarında hatim yaparken otuzuncu cüzde bulunan *Duhâ* sûresinden, bazı görüşlere göre de *İnşirâh* sûresinden sonra başlamak sûretiyle her bir veya iki sûre bitiminde tekbîr²¹⁴ getirilmesi tavsiye edilmiştir.²¹⁵

Tekbîr (Allahu Ekber-الله أكبر) sözlükte yüceltmek, büyük tutmak, Allah'ın büyüklüğünü ikrâr edip onu ululamak anlamını ifâde eder. Terim olarak Allah'ın zâtı, sıfatları ve fiilleri itibariyle her şeyden yüce ve üstün olduğunu ilân etmektir.²¹⁶ Zira O bütün kâmil sıfatlarla muttasıf olduğu gibi nâkışlığı ifâde eden tüm kusur ve noksanlardan da münezzehtir. Kaynaklarda vahyin bir süreliğine kesildikten sonra *Duhâ* sûresinin inmesiyle Hz. Peygamber'in sevincini ifâde etmek için tekbîr getirdiği ve bu süreçten sonra da Ubey b. Kâ'b'ın Hz. Peygamber'e Kur'ân'ı dinlettiğinde *Duhâ* sûresinden sonra tekbîr getirmesini emrettiği nakledilmiştir. Yine Abdullah b. Abbâs'ın Ubey b. Kâ'b'a bu şekilde Kur'ân'ı okuduğu, Mücâhid'in de İbn Abbâs'a Kur'ân'ı dinletirken *Duhâ* sûresinin sonundan başlamak suretiyle tekbîr getirdiği ve böyle yapılmasını emrettiği rivâyetlerde yer almaktadır.²¹⁷ Bu çerçevede Fâkihî'nin *Ahbâr'u-Mekke* adlı eserinde bu konuyla ilgili olarak Kur'ân hatmi sırasında *Duhâ* sûresine ulaşıncaya hatim tamamlanana kadar tekbîr getirilmesi hususunda *Mekke ehlinin* uygulaması bölümünde sahâbî ve tâbiûn döneminde hatim yapılırken tekbîr getirildiğine dâir iki rivâyet nakledilmiştir.²¹⁸ Birinci rivâyette İbn Abbâs ve Ubey b. Kâ'b'ın Hz. Peygamber'e bu şekilde Kur'ân okuduklarına dâir bilgiler yer alırken, ikinci rivâyette ise Kur'ân okurken 'Atâ b. Ebî Rebâh (ö.

²¹⁴ Tekbir lafızları konusunda muhtelif görüşler bulunmaktadır. Bkz. Zerkeşî, *Burhân*, c.1, s.383; Ziya Şen, "Kıraat ilminde tekbir", *Diyanet İlmi Dergisi* 37/1 (Ocak-Şubat-Mart -2001), ss.97-102; Abdurrahman Çetin, "Hatim İndirme Hükümleri-I", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (1992), ss.34-35.

²¹⁵ Cezerî, *Neşr fî kırâati'l-aşri*, c.2, s.415; Zerkeşî, *Burhân*, c.1, s.472.

²¹⁶ Saffet Köse, "Tekbir", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), c.40, ss.341-343.

²¹⁷ İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'ân*, *Duhâ* sûresi, tah. Sâmi b. Muhammed Selame (B.y., Dâru Tayyibe,1999), c.8, s.423.

²¹⁸ Muhammed b. İshâk Fâkihî, *Ahbâr Mekke fî kadîmi'd-dehr ve hadîsihi*, tah. Abdulmelik Abdullah Duheyş (Beyrut: Dâru Hazr,1414), c.3, s.11 (no:1744-1745); Beyhakî, *Şu'abu'l-İmân*, c.3, s.424; Hâkim, *Mustedrek*, c.3, s.344 (no:5325); Suyûtî, *Cami'u'l-ehâdis*, c.32, s.363 (no:35396).

114/732) ile Humeyd b. Kays A‘rec (ö. 130/747-48) arasında geçen diyalogta Humeyd’in *Duhâ* sûresine ulaşınca tekbîr getirmeye başladığı ve sonraki her sûrenin sonunda da tekbîr getirmeye devam ettiği ancak ‘Atâ’nın ona bu uygulamasının *bid‘at* olduğunu söylediği dile getirilmektedir. Mekke ehlinin *Duhâ* sûresine ulaşınca hatim tamamlanana kadar tekbîr getirdiği ve daha sonra bu uygulamanın ortadan kalktığı görülmektedir.²¹⁹ Bu rivâyet çerçevesinde ‘Atâ’ya göre bu uygulama *bid‘attır*.

Beyhakî *Şu‘abu’l-îmânda* hatim yapılırken tekbîr getirilmesinin mustehâp olduğunu söyledikten sonra bu bölümde İbn Abbâs, Ubey b. Kâ‘b ve erken dönemdeki uygulamaları içeren üç rivâyet²²⁰ aktarmıştır. Burada Abdullah b. Kesîr, Mücâhid ve Abdullah b. Abbâs ve Ubey b. Kâ‘b’ın bu uygulamayı icrâ ettiklerine ve Ubey’in de Hz. Peygamber’in yanında Kur‘ân okurken ona böyle yapmasını emrettiğini söylediğine dâir bilgiler mevcuttur.²²¹ Beyhakî’ye göre Kur‘ân kırâati ibadettir ve nasıl ki Ramazan ayı orucunun tamamlanmasının akabinde Allah’a şükür edilmesinin bir emâresi olarak tekbîr getirilmesi Kur‘ân’da emredildi ise, buna kıyâsen Kur‘ân sûrelerinin kırâatın tamamlanmasından sonra da tekbîr getirilmesi mustehaptır ve okunması tavsiye edilir.²²² İmâm Şafî’nin ise Ebû’l-Hasan Ahmed b. Muhammed b. Abdullah Bezzî’ye²²³ (ö. 250/864) hatimde tekbîr getirmeyi terk edersen Hz. Peygamber’in sünnetlerinden birini terk edeceğini söylemesi de tekbîr rivâyetlerini teyid eder niteliktedir. Diğer taraftan Mücâhid’in İbn Abbâs’a on dokuz kere hatim dinlettiği ve İbn Abbâs’ın ona *İnşirah* sûresinin sonunda tekbîr getirmesini emrettiği nakledilmiştir.²²⁴

Yukarıda değindiğimiz rivâyetlerin tümünün senedlerinin Bezzî’ye dayandığı ve hatim yaparken tekbîr getirilmesi uygulamasının onunla başladığı değerlendirilmektedir.

²¹⁹ Fâkihî, *Ahbâr Mekke fî kadîmi‘d-dehr ve hadîsihî*, c.3, s.11.

²²⁰ Beyhakî, *Şu‘abu’l-îmân*, c.3, s.423.

²²¹ Beyhakî, *Şu‘abu’l-îmân*, c.3, s.425 (no:1912).

²²² Beyhakî, *Şu‘abu’l-îmân*, c.3, ss.424-425; Cezerî, *Neşr fî kırâati‘l-aşr*, c.2, s.406.

²²³ İbn Sa‘d, *Tabakât*, c.6, s.28 (no:1572).

²²⁴ Cezerî, *Neşr fî kırâati‘l-aşr*, c.2, s.415.

Ancak onun *kârî* ve *mukrî* olarak *sika*, hadis rivâyetinde ise zayıf bir râvî olduğuna ve dolayısıyla sözkonusu rivâyetlerin zayıf kategorisinde olduğuna dikkat çekilmektedir.²²⁵ Bu uygulama aslında İslam tarihi boyunca özellikle *kurrân*ın pratik hayatlarında uygulanmış ve günümüze kadar ulaşmıştır. Bu dinî gelenek bugün İslam dünyasında ve Türkiye’de de genellikle Kur’ân hatim meclislerinde uygulanarak devam etmektedir.²²⁶

9. *Mushaf*’tan veya Ezbere Kur’ân Okunması ve Hatmedilmesiyle İlgili Rivâyetler

Hadis literatürünün erken ve geç dönem eserlerinde Kur’ân’ın *mushaftan* veya ezberden okunarak hatim edilmesine dâir bazı rivâyetler nakledilmiştir. Bu rivâyetler genellikle isnadları açısından zayıf görülse de, *fedâilu’l-a‘mâl* kabilinden olduğundan dikkate alındığını görmekteyiz. Kur’ân ilimleri eserlerinde bu konu bazı başlıklar altında incelenmiş ve üç görüş ortaya konmuştur. Zerkeşî *Burhân* adlı eserinde sözkonusu görüşleri rivâyetlerle birlikte ele almıştır. Gazzâlî gibi bazı âlimler Kur’ân’a bakarak okumanın ezbere okumaktan daha faziletli olduğu görüşünü benimsemişlerdir. *Mushaftan* okumanın âyetleri tefekkür etmeye daha elverişli olduğu ve birçok sahâbînin *mushaftan* Kur’ân okuduğu dile getirilmiştir. Bakarak Kur’ân okumakla ezbere okumak arasındaki fark, farz ibadetle nafil ibadetin arasındaki farka benzetilmiş, gözün haklarından birinin de *mushaf*’a bakmak olduğu ve *mushaf*’a devamlı bakılmasının tavsiye edildiği de rivâyetlerde nakledilmiştir.²²⁷ Başka bir rivâyette de Kur’ân’ı *mushaftan* okumanın Allah ve Resûlun’un sevgisine vesile olacağı “Kim Allah ve Resûlu’nu seviyorsa Kur’ân’ı *mushaftan* okusun.”²²⁸ şeklinde ifade edilmiştir. Hadis kaynaklarında Abdullah b. Mes‘ud’dan bu manada birçok rivâyet nakledilmiştir.²²⁹

²²⁵ Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nubelâ*, c.12, s.51; Cezerî, *Neşr fî kırâati’l-aşr*, c.2, s.414.

²²⁶ Tayyar Altıkulaç, “Bezzî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), c.6, ss.114-115.

²²⁷ Bedreddin Aynî, *Umdetu’l-kârî şerhu sahihi’l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turasi’l-Arabî, ts.), c.20, s.47.

²²⁸ Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. Alî İsfahânî, *Mu‘cem*, tah. Ubey Abdurrahman Âdil b. Sâ’d (Riyad: Mektebetu’r-Ruşd, 1998), c.1, s.168 (no:498).

²²⁹ Ebû Nuaym İsfahânî, *Hilyetu’l-evliyâ* (Mısır: Dâru’s-Sa‘ade,1974), c.7, s.209; Beyhakî, *Şu‘abu’l-îmân*, c.3, s.507.

Rivâyetlerde Kur'ân'ı *mushaftan* okumakla *mushaf* hâricinde okumak arasında bin derecelik bir farkın olduğuna dâir bilgilere de yer verilmiştir. Ayrıca Hz. Ömer'in evine giridiğinde *mushafı* açıp okuduğu da sahâbî uygulamasına bir örnektir.²³⁰ Diğer taraftan bu konunun ele alındığı ve hatim kelimesinin kullanıldığı bir rivâyet şöyledir: “Kim ki bakarak Kur'ân'ı hatmederse anne ve babası kâfir bile olsa azapları hafifler.”²³¹ Yine başka bir rivâyette de şu şekildedir: “Kim ki her gün *mushaf*'a bakarak iki yüz âyet okursa kabrinin etrafındaki yedi kabir sahibine şefaât eder, anne ve babası müşrik olsa bile azapları hafifler.”²³² Burada hatim yapan veya Kur'ân okuyan kişinin anne ve babası ile ilgili iki farklı ifâdeye yer verilmektedir. Bir rivâyette müşrik, diğer rivâyette ise kâfir lafızları kullanılmaktadır. Hz. Aişe'ye isnad edilen bir rivâyette de onun “Kâbe'ye bakmak ibadettir, anne ve babanın yüzüne bakmak ibadettir ve Kur'ân'a bakmak ibadettir” dediği nakledilmiştir.²³³

Diğer taraftan *mushafa* bakarak Kur'ân okumanın tefekkür etmeye engel olabileceği öne sürülerek Ebû Muhammed b. Abdisselâm (ö. 660/1262) gibi bazı âlimlerin de Kur'ân'ın ezbere okunması görüşünü benimsemektedirler.²³⁴

Bir rivâyette “Kim Kur'ân'ı ezbere okursa onun duası dünyada ya da ahirette kabul olur.”²³⁵ ifadesi yer almıştır. Bu rivâyet sadece Dârimî'nin *Musnedu'l-câmi* ' adlı eserinde nakledilmiş olup ferd ve zayıftır.²³⁶ Buhârî ve Nesâî eserlerinde ezbere Kur'ân okumak başlıklı bâbta Hz. Peygamber'in bir sahâbîyi ezbere bildiği bazı sûrelerden ötürü bir kadınla evlendirdiği nakledilmiştir. Rivâyette şu ifade yer almıştır: “Hz. Peygamber bir kişiye, Kur'ân'dan ne biliyorsun? diye sorduğunda şu sûre, bu sûre ve o sûreyi diyerek

²³⁰ Zerkeşî, *Burhân*, c.1, s.462.

²³¹ Ebû Bekir Nisâbü'rî, *Ziyâdât 'alâ kitâbi'l-muzenî*, tah. Hâlid b. Hayif b. Aric Mutayrî (Riyad: Dâru Edvai's-Selef, 2005), c.1, s.548 (no:564).

²³² Zerkeşî, *Burhân*, c.1, s.462.

²³³ Zerkeşî, *Burhân*, c.1, s.463.

²³⁴ Zerkeşî, *Burhân*, c.1, s.463.

²³⁵ Dârimî, *Musnedu'l-câmi* ' , “Fedâilu'l-Kur'ân”, 33 (no:3522).

²³⁶ Merzûk b. İlyas Zehrânî, *Kutufu'd-dâniye bimâ inferede bihî Dârimî an Semâniye*, c.1, s.420 (B.y.,y.y., 1428), (no:1494).

sırasıyla söyledi. Hz. Peygamber bunları ezbere biliyormusun diye sorunca o kişi evet dedi. Bunun üzerine seni Kur'ân'dan ezbere bildiğin sûrelerden dolayı o kadınla evlendiriyorum, dedi.²³⁷ Beyhakî *Şu'abul-îmân* adlı eserinde bu konuyla ilgili bir rivâyette Kur'ân'a bakarak ya da ezberden okuyan kişiye kıyamet günü cennette bir ağaç bahşedileceğini nakletmiş ve bu rivâyette Kur'ân'ın ezberden ve bakarak okunması ifâdeleri birlikte zikredilmektedir.²³⁸ Üçüncü görüş olarak Nevevî'ye göre ezberden veya bakarak Kur'ân okumanın arasında fark yoktur. Buradaki belirleyici kriterin Kur'ân'ın tefekkür ve tedebbürle okunmasıdır. Eğer ikisinde de eşitlik söz konusu ise *mushaftan* okunması tavsiye edilmiştir.²³⁹

Diğer taraftan Buhârî'nin *Câmi'u's-sahîh*'inde yukarıda değindiğimiz “Ezber Kur'ân okumak” adlı bâbta bir rivâyete²⁴⁰ yer vermesi, onun ezber Kur'ân okunmasının daha faziletli olduğu görüşünü benimsediği yorumunun yapılmasına sebep olmuştur. Ancak bu durumun yanlış bir algıdan kaynaklandığı bazı şerhlerde dile getirilmiş ve aslında tam aksine *mushafa* bakarak Kur'ân okuyup hatmetmenin daha faziletli olduğu tercih edilmiştir. Rivâyetlerde de gözün ibadetten nasibinin *mushafa* bakıp onu temaşa ve tefekkür etmek ve ona derinlemesine vakıf olmak şeklinde bir içerik sunulmaktadır.²⁴¹

Kur'ân'a bakarak veya ezberden okumayla ilgili bazı mevzû rivâyetlerin de bulunduğu görülmektedir. Bunlardan bazısı aşağıda mevzû rivâyetler bölümünde nakledilmiştir. Doğrudan hatimle ilgili olmasa da *mushafa* bakmanın faziletine dair mevzû olduğuna hükmedilen rivâyetlerden biri de şöyledir: “Abdullah b. Mes'ûd gözüm rahatsızlandı ve Hz. Peygamber'e bu durumu şikâyet ettim. Bana mütemadiyen *mushafa*

²³⁷ Buhârî, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 22 (5030); Nesâî, *Sunenu'l-kebîr*, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 45 (no:8007).

²³⁸ Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, c.3, s.385 (no:1849).

²³⁹ Zerkeşî, *Burhân*, c.1, ss.461-463.

²⁴⁰ Buhârî, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 22 (5030).

²⁴¹ Buhârî, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 22 (no:5030); Ebu'l-Hasan Alî b. Halef b. Battâl Kurtubî, *Şerh sahihi'l-Buhârî*, tah. Ebû Temîm Yasir b. İbrâhîm (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 2003), c.10 s.266; Muslim, “Nikâh”, 13 (no:1425); Nesâî, *Sunenu'l-kebîr*, “Nikâh”, 72 (no:5479); İbn Kesîr, *Fedâilu'l-Kur'ân* (Kâhire: Mektebet'u İbn Teymiye, 1416), ss.209-210.

bak” dedi. O, benim gözüm de rahatsızlandığında Cibril’e şikâyetle bulundum ve bana “sürekli *mushafa* bak” dedi.”²⁴² İbn Arrâk, *Tenzîhü ’ş-şerî’a* adlı eserinde “bu rivâyetin *mevzû* olduğuna dair emareler bulunmaktadır. Çünkü Hz. Peygamber zamanında *mushaf* mı vardı ki, hem o Kur’ân’a sürekli bakmakla emrolunsun hem de başkalarına bunu emretsin”²⁴³ ifadeleriyle rivâyeti tenkit etmiştir. Buradaki eleştirinin bazen İbnü’l-Cevziye’ye nisbet edildiği görülse de, aslında bu değerlendirmenin İbn Arrâk tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Rivâyetler çerçevesinde bu eleştirinin doğrudan kırâat ve hatimle ilgili diğer rivâyetler için de geçerli olup olmadığı net olmamakla birlikte bunun içtihâdi bir mesele olduğu ve sahâbîlerin uygulamalarına dayandırıldığı değerlendirilmektedir.

Sonuç olarak tespit edebildiğimiz kadarıyla konu ile ilgili rivâyetlerde Kur’ân’ın *mushafa* bakarak ya da ezberden okunması ifâdesi daha çok öne çıkarken, Kur’ân’a bakarak hatim yapılması ifâdesinin ise sadece bir rivâyetle Nisâbü’rî’nin *Ziyâdât ‘alâ kitâbi’l-muzenî* adlı eserinde geçmektedir.²⁴⁴

10. Hatimle İlgili Mevzû Rivâyetler

Mevzu’ât literatüründe hatimle ilgili bazı rivâyetler bulunmaktadır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz: “Her hatimde kabul edilen bir dua vardır.”²⁴⁵ “Kul Kur’ân’ı hatmettiği zaman altmış bin melek ona dua eder.”²⁴⁶ *Mevzû* olduğuna dâir bilgiler olmasına rağmen Münâvî, son rivâyetin şerhinde zâhiren sözkonusu sayının kesretten kinâye olduğunu ve sayı itibariyle herhangi bir sınırlamanın olmadığını, yetmiş

²⁴² Alî Fettehî, *Tezkiretu’l-mevdû’ât*, c.1, s.78; Suyûtî, *Zeylû’l-le’âli’l-masnû’a -ez-ziyâdât ala’l-mevdû’ât*, tah. Râmiz Hâlid Hâc Hasan (Riyad: Mektebetu’l-Ma’ârif, 2010), s.1, c.144 (no:161); Hayri Kırbasoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, (Ankara: Otto, 2015), s.246.

²⁴³ İbn Arrâk Kinânî Dimaşkî, *Tenzîhü ’ş-şerî’ati’l-merfû’a ‘ani’l-ahbâri’ş-şenî’ati’l-mevzû’a*, tah. Abdulvahhâb Abdullatîf-Abdullah Muhammed Gimârî (Beyrut: Dâru’l-kutubi’l-ilmiyye, 1399), c.1, s.308.

²⁴⁴ Ebû Bekir Nisâbü’rî, *Ziyâdât ‘alâ kitâbi’l-muzenî*, c.1, s.548 (no:564).

²⁴⁵ İsmâil b. Muhammed Aclûnî, *Keşfu’l-hafâ* (Kâhire: Mektebetu’l-Kudsî, 1351), c.2, s.73 (no:1786); İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, c.3, s.125 (no:1219).

²⁴⁶ Suyûtî, *Zeylû’l-le’âli’l-masnû’a*, c.1, s.125 (no:137); Hasenî, *Mudâvî li-’ileli’l-cami’i’s-sagîr*, c.1, s.344 (no:570/281); Fettehî, *Tezkiratu’l-mevdû’ât*, c.1, s.78.

sayısının bazı hususlarda kullanıldığı gibi burada da yetmiş rakamına kıyaslananın yapıldığını, mânâ itibariyle Kur'ân'ı çokça okumaya teşvik edildiğini dile getirmiş²⁴⁷ ve sözlerinin devamında şunları kaydetmiştir: “Ayrıca günün başlangıcında ve sonunda hatim yapmak müstehaptır. Bir kişinin namazda hatim yapması daha faziletlidir. Cuma gecesi ya da günü hatim yapmak da çok faziletlidir. Hatim ve duaya iştirak etmek, tamamlanınca yeniden bir hatme başlamak da müstehaptır. Hatim gününde oruç tutulması da müekked bir uygulamadır.”²⁴⁸

Başka bir rivâyette kırk bin meleğin duaya iştirak ettiği nakledilmiştir. Ancak rivâyet zayıf olduğu gerekçesiyle *mevzû* hadis kitaplarında geçmemektedir. Diğer bir rivâyet ise şöyledir: “Kur'ân sahibinin her hatim yaptığında kabul olunan bir duası olduğu gibi ona cennette bir ağaç da vardır, öyle ki bir kuş uçsa yaşlanana kadar onun kökünden dalına ulaşamaz.”²⁴⁹

Mevzû olduğuna değinilen başka bir rivâyette ise kişinin hatimden sonra şu duayı yapması tavsiye edilmiştir: “Sizden birisi Kur'ân'ı hatmettiğinde şöyle desin; Allah'ım kabirde tek başıma kaldığımda yalnızlığımı gider.”²⁵⁰ Bu konuda başka rivâyetler de vardır ve şu şekildedir: “Kim Kur'ân'ın tamamını okuyup hatmederse, ona nübüvvetin tümü verilmiştir.”²⁵¹ “Recep ayında bir kere Kur'ân'ı hatmeden kişiyle anne ve babasının her birine inci ve mercandan birer taç giydirilir ve o kişi kıyamet gününün dehşetinden emin olur.”²⁵² “Kim Kur'ân'ı *mushaftan* okursa ona iki bin sevap verilir. Kim de *mushaf* hâricinde okursa ona bin sevap verilir.”²⁵³

²⁴⁷ Münâvî, *Feyzû'l-kadîr şerhu'l-câmi 'i's-sagîr*, c.1, s.333. (no:370).

²⁴⁸ Münâvî, *Feyzû'l-kadîr şerhu'l-câmi 'i's-sagîr*, c.1, s.333.

²⁴⁹ Hasenî, *Mudâvî*, c.2, c.519 (no:2400/1092).

²⁵⁰ Fettehî, *Tezkiratu'l-mevdû'ât*, c.1, s.77; Suyûtî, *Zeylû'l-le'âli'l-masnû'a*, s.1, c.124 (no:136); Kinânî, *Tenzihu's-şeria el-merfua ani'l-ahbari's-şeria el-mevzuâ* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye,1399), c.1, s.299 (no:56); Suyûtî, *Zeylû'l-le'âli'l-masnû'a*, s.1, c.124 (no:136).

²⁵¹ Suyûtî, *Le'âli'l-masnû'a fi'l-aḥbâri'l-mevzû'a* (Beyrut: Dâru'l- Kutubi'l-İlmiyye, 1996), c.1, s.221.

²⁵² Suyûtî, *Zeylû'l-Le'âli'l-masnû'a*, c.1, s.463 (no:559).

²⁵³ Muttakî, *Kenzu'l-ummâl*, c.1, s.506 (no:2405-2407).

Mevzû rivâyetlerin muhtevasına bakıldığında genellikle Kur'ân hatminin faziletine ve hatim yapan kişiye verilecek olan mükâfatlara yönelik olduğu görülmektedir.

11. Hatimle İlgili Bâzı Sûrelerin Fazîletine Dâir Rivâyetler

Bu bölümde hatimle eşdeğer görülen bazı kısa sûrelerin fazîletiyle ilgili rivâyetlerde öne çıkan hususlar incelenecektir. Genel anlamda bu sûrelerin fazîletlerini içeren rivâyetlere değinilmeden özellikle hatimle ilgili yönleri odaklanılmıştır. Rivâyetlerde bir kişinin bazı sûreleri okuması durumunda Kur'ân'ın belirli miktarını hatta tamamını okumuş sayıldığı görülmektedir. Bu sûreleri şu şekilde sıralamak mümkündür: *Yâsîn, Zelzele, Kâfirûn, İhlâs, Felâk, Nâs, Nasr* ve *Fâtiha* sûreleriyle *Âyetü'l-kursî* olarak bilinen *Bakara* sûresinin 255. âyetidir.

Aşağıda ele aldığımız rivâyetlerde görüleceği üzere sûreler rivâyetlerde adlarıyla değil ilk âyetleriyle zikredilmiştir. Ayrıca genel anlamda bu rivâyetler incelendiğinde aslında zımnen Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı baştan sona kadar okumaya teşvik ettiği de anlaşılabilir. Kur'ân'ın hatmine eşdeğer görülen sûrelerin başında *Yâsîn* sûresi gelmektedir. Bu sûre ile ilgili bir rivâyet şöyledir: “Her şeyin bir kalbi vardır. Kur'ân'ın kalbi de *Yâsîn*'dir. Kim ki onu okursa sanki Kur'ân'ı on defa okumuş gibidir.”²⁵⁴ Hasan Basrî'den nakledilen başka bir rivâyette de “*Yâsîn* sûresi Kur'ân'ın tümüne denktir.”²⁵⁵ ifadesi yer almaktadır.

Muhtelif rivâyetlerde *Zelzele* sûresinin Kur'ân'ın yarısına veya üçte birine ya da dörtte birine denk olduğu nakledilmiştir. Bu miktarlar rivâyetlerde şu şekilde aktarılmıştır: “*Zelzele* sûresi (إِذَا زُلْزِلَتْ) Kur'ân'ın yarısıdır.”²⁵⁶ “Nefsim elinde olan

²⁵⁴ Abdurrezzâk, *Musannef*, c.3, s.372 (no:6009); Dârimî, *Musnedu'l-Câmi'*, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 21 (no:3459); Tirmizî, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 7 (no:2887).

²⁵⁵ Dârimî, *Musnedu'l-câmi'*, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 21 (no:3458).

²⁵⁶ Abdurrezzâk, *Musannef*, c.3, s.372 (no:6008); Tirmizî, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 7 (no:2893-2894); Hâkim, *Mustedrek*, c.1, s.754 (no: 2078).

Allah’a yemin ederim ki, *Zelzele* sûresi (إذا زلزلت) Kur’ân’ın yarısına ya da üçte birine eşittir.”²⁵⁷ “*Zelzele* (إذا زلزلت) Kur’ân’ın dörtte biridir.”²⁵⁸

Diğer taraftan fazîleti ile ilgili birçok rivâyet bulunan *Fâtiha* sûresi’nin de Kur’ân’ın üçte ikisine denk olduğu nakledilmiştir. İbn Abbâs’tan nakledildiğine göre “*Fâtiha* sûresi (الحمد لله) Kur’ân’ın üçte ikisine denktir.”²⁵⁹

Bu konuda sayı bakımından en çok rivâyet *İhlâs* sûresi hakkında nakledilmiştir. Hâtîb Bağdâdî bu konuda tâbiünden altı kişiden gelen rivâyetleri farklı tarikleriyle birlikte “*Hadîsu’s-sitte mine’t-tâbi’in ve zikru turukih ve’htilâfu vucûhih*” adlı müstakıl bir eserde toplamıştır.²⁶⁰

Rivâyetlerde bu sûreyle ilgili bazı önemli hususlar dikkat çekicidir. Ebû Eyyûb Ensârî’den (ö. 49/669) nakledilen bir rivâyette Hz. Peygamber, “Sizden birisi bir gecede Kur’ân’ın üçte birini okumaya güç yetiremiyor mu?” diye peşpeşe üç defa sormuş, sonra da sorusuna açıklık getirerek, “sizden biri (قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ الصَّمَدُ) okuyamaz mı?” buyurmuştur.²⁶¹

Buhârî’de geçen bir rivâyette de şu husus dile getirilmiştir: Hz. Peygamber ashâbına, “Sizden birisi bir gecede Kur’ân’ın üçte birini okumaya güç yetiremiyor mu?” diye sorduğunda, bu onlara zor geldi ve “hangimiz buna güç yetirebilir ki Ey Allah’ın Resûlü!” diye cevap verdiler. Bunun üzerine Hz. Peygamber, (اللَّهُ الْوَاحِدُ الصَّمَدُ) *İhlâs* sûresi-Kur’ân’ın üçte biridir, dedi.”²⁶² Başka bir rivâyette ise “Nefsim elinde olan Allah’a yemin olsun ki, o (*İhlâs* sûresi) Kur’ân’ın üçte birine denktir” ifadesi kullanılmıştır.²⁶³

²⁵⁷ İbn Hanbel, *Musned*, c.17, s.186 (no:11115).

²⁵⁸ İbn Hanbel, *Musned*, c.19, s.472 (no:12488); c.21, s.32 (no:13309).

²⁵⁹ Abd b. Humeyd Kissî, *Muntahab*, tah. Subhî Bedrî Samurrâi (Kâhire: Mektebetu’s-Sunne, 1988), c.1, s.227 (no:678).

²⁶⁰ Hâtîb Bağdâdî, *Hadîsu’s-sitte mine’t-tâbi’in ve zikru turukih ve’htilâfu vucûhih*, tah. Muhammed Rızık Tarhûnî, (İhsâ: Dâru’l-fevâz, 1412); M.Yaşar Kandemir, “Hâtîb el-Bağdâdî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), c.16, ss.452-460.

²⁶¹ Dârimî, *Musnedu’l-câmi*, “Fedâilu’l-Kur’ân”, 24 (no:3480).

²⁶² Buhârî, “Fedâilu’l-Kur’ân”, 13 (no: 5015); Tayâlisî, *Musned*, c.2, ss.12, 320 (no:651,1067).

²⁶³ Muslim, “Salâtu’l-musâfir ve kasruhâ”, 45 (no:811); Nesâî, *Sunenu’s-sagîr*, “İftitâh”, 65 (no:995-996).

Diğer bir rivâyette Hz. Peygamber, ashâbına, “Toplanın, size Kur’ân’ın üçte birini okuyacağım.” demiş, sahâbiler toplanınca da, *İhlâs* sûresini okuyarak “Bu Kur’ân’ın üçte birine denktir...”²⁶⁴ dediği nakledilmiştir. Bu sûreyle ilgili Ebû Hureyre’den (ö. 58/668) nakledilen bir başka rivâyette şu ifadeler kullanılmıştır: “Sabah namazından sonra *İhlâs* sûresini on iki kere okuyan kişi -Allah’tan korkarsa- Kur’ân’ı dört kere okumuş gibidir.”²⁶⁵ Ebû Saîd Hudrî’den (ö.74/693-94) gelen bir rivâyette Hz. Peygamber’in şöyle söylediği nakledilmiştir. “Bir kişi başka bir adamın *İhlâs* sûresini tekrar tekrar okuduğunu işitti. Sabah Hz. Peygamber’e geldi ve bu durumu anlattı. Anlatırken sanki bu sûreyi azımsadı. Ancak Hz. Peygamber (s.a.s) ona nefsim elimde olan Allah’a yemin ederim ki *İhlâs* sûresi Kur’ân’ın üçte birine denktir, dedi.”²⁶⁶

Bu konudaki bazı rivâyetlerin başka rivâyetleri tefsir ettiği görülmektedir. Nitekim *İhlâs* sûresiyle ilgili nakledilen bazı rivâyetler “Allah, Kur’ân’ı üç bölüme ayırmıştır ki (قُلْ هُوَ اللَّهُ) *İhlâs* sûresi de bu üç bölümden biridir.”²⁶⁷ ifadesi yer almıştır. Hadis şerhlerinde bu konuya bazı açıklamalar getirilmiştir. Bâcî’nin *Muvatta*’ şerhi olan *Muntekâ* adlı eserinde *İhlâs* sûresi ile ilgili rivâyetlerin şerhinde muhtemel mânâlar üzerinde şu şekilde durulmuştur;²⁶⁸

- *İhlâs* sûresini okuyan kişi Kur’ân’ın üçte birini okumuş gibi sevap alır.
- Bazı gerekçelerden ötürü bu sûreden başkasını bilmeyenler için de aynı durum geçerli olabilir.
- Kur’ân’ın üçte birini okuyan kişinin sevabı miktarınca, *İhlâs* sûresini okuyan kişinin sevabı artırılır.

²⁶⁴ Muslim, “Salâtu’l-musâfir ve kasruhâ”, 45 (no:812).

²⁶⁵ Beyhakî, *Şu’abu’l-îmân*, c.4, s.136 (no:2298).

²⁶⁶ Buhârî, “Fedâilu’l-Kur’ân”, 13 (no:5013); “Eymân ve’n-nuzûr”, 3 (no: 6643); “Tevhîd”, 1 (no:7374); İbn Hibbân, *Musnedu’s-sahîh*, c.3, s.71 (no:791).

²⁶⁷ Muslim, “Salâtu’l-musâfir ve kasruhâ”, 45 (no:811); Dârimî, *Musnedu’l-câmi*, “Fedâilu’l-Kur’ân”, 24 (no:3474).

²⁶⁸ Ebu’l-Velîd Bâcî, *Muntakâ*, c.1, ss.353-354.

- Bu sûreyi *huşû*’ ve tefekkür içerisinde îmânını yenileyerek okuyan kişiye Kur’ân’ın üçte birini okuyana verilen sevap verilir.

Konuyla ilgili olarak *Fethu ’l-bârî*’de yer alan izâhât da şöyledir:

Bir görüşe göre Kur’ân içerik bakımından hükümler, haberler ve tevhid gibi üç ana eksenden oluşmaktadır. Bu sûre de içeriği bakımından îtikâdla ilgili olduğu için böyle bir ayrıcalığa hâizdir. Kurtubî ise bu sûrede Allah’ın kemâl sıfatlarının tümünü içeren *Ehad* ve *Samed* isimlerinin birlikte zikredilmesi ve bunun başka bir sûre için sözkonusu olmadığından dolayı diğer sûrelerden temâyuz ettiğini söylemiştir. Başka bir görüşe göre sevap açısından Kur’ân’ın üçte birine tekâbul ettiği ve üç kere okunması durumunda tam bir hatim sevabına denk geldiği de ifade edilmiştir. Diğer taraftan îtikâd ve ihlasla ilgili içerdiği manaları hayatında uygulayan kişinin sanki Kur’ân’ın üçte birini okumuş gibi kabul edileceği görüşüne de yer verilmiştir. Başka bir görüşte ise bazı rivâyetlerde bir adamın tekrâren *İhlâs* sûresini okuması üzerine böyle bir durumun sözkonusu olduğu, dolayısıyla bu hususun sadece onunla sınırlı olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca bazısı da rivâyetlerde bahsi geçen kişinin Kur’ân’dan başka bir sûreyi ezbere bilmediğinden ve bu sûreyi azımsadığından Kur’ân okumaya teşvik etmek için ona böyle bir ayrıcalığın tanındığı görüşündedir. Diğer taraftan İbn Abdilber burada te’vile gerek olmadığı ve rivâyetlerde açıkça bu sûrenin faziletinin ortaya konduğunu savunmuştur. İbn Hacer ise bu sûrenin hacim olarak Kur’ân’ın üçte birine tekâbul ettiği görüşündedir.²⁶⁹

Münâvî, *Feyzu ’l-kadîr*’de bu sûrelerle ilgili görüş ve açıklamalara şöyle değinmiştir;

Kur’ân’ın en büyük gâyesi dünya ve âhiretle ilgili meseleleri açıklığa kavuşturmaktır. *Zelzele* sûresi âhirete yönelik meseleyi açıklığa kavuşturduğundan ötürü Kur’ân’ın yarısına denk gelmiştir. Diğer taraftan Kur’ân’ın tamamı dört ana eksenden oluşur. Bunlar tevhid ve nübüvvetle ilgili iki kelime-î şehâdetin hükümleri, yaratılışın iki yönü olan dünya ve ahiret meseleleridir. *Kâfirûn* sûresi de tevhide yönelik olduğundan Kur’ân’ın dörtte birine denktir. Ayrıca başka bir görüşe göre Kur’ân ihtivâ ettiği mânalar itibariyle üç konu üzerine yoğunlaşır; bunlar îtikâd, muâmelat ve ahlakı merkeze alan nefis terbiyesidir. *İhlâs* sûresi îtikâdî meselelere odaklandığından Kur’ân’ın üçte birine denktir. Bazısı da tüm bunların kesin olmayan ihtimal dâhilinde olan muhtelif görüşler olduğuna dikkat çekmiştir. Diğer taraftan bu sûrelerin faziletine değinen rivâyetler zâhirî manaya hamledilmiş ve bu miktarlar sevap açısında değerlendirilmiştir.²⁷⁰

²⁶⁹ İbn Hacer, *Fethu ’l-bârî*, c.9, s.61

²⁷⁰ Münâvî, *Feyzu ’l-kadîr*, c.1, s.367.

Aynî, Ebû Dâvûd'un *Sunen* adlı eserine yazdığı şerhte yukarıda değinilen hususlara ek olarak şunları kaydetmiştir:

Bir görüşe göre kim bu sûrenin içerdiği îtikâdî meseleyi kabullenir ve Allah'a boyun eğerse sanki Kur'ân'ın üçte birini okumuş gibidir. Bu ayrıcalığın sadece rivâyetlerde zikredilen kişiye mahsus olduğu ve genel bir hüküme delalet etmediği ifade edilmişse de bu hususun diğer rivâyetlerle çeliştiği ve özellikle Hz. Peygamber'in insanlara 'toplamanın size bir sûre okuyacağım ki o Kur'ân'ın üçtebirine denktir' ifadesiyle bağdaşmadığı savunulmuştur. Başka bir görüşte ise rivâyetlerde zikredilen kişinin bu sûreyi sıkça tekrar ederek okumasının Kur'ân'ın üçte birine tekâbul ettiğine değinilmiştir.²⁷¹

Diğer taraftan *Muavvizeteyn* olarak bilinen *Felâk* ve *Nâs* sûrelerini okuyan kişinin de Kur'ân'ın üçte birini okumuş gibi olduğu da bazı rivâyetlerde nakledilmiştir.²⁷²

Ayrıca *İhlâs*, *Kâfirûn*, *Zelzele*, *Nasr* sûreleriyle *Bakara* sûresindeki *Âyetü'l-kursî*'nin Kur'ân'ın dörtte birine denk geldiği topluca bir rivâyette nakledilmiş ve burada da sûreler ilk ayetleriyle ifade edilmiştir. Rivâyet şöyledir: "Hz. Peygamber (s.a.s) bir sahâbîye evlendin mi diye sordu. O hayır, evlilik için bir şeye sahip değilim dedi. Bunun üzerine şöyle buyurdu. *İhlâs* sûresini bilmiyormusun? Biliyorum, dedi. O Kur'ân'ın dörtte biridir, dedi. *Kâfirûn* sûresini bilmiyormusun? Biliyorum, dedi. O Kur'ân'ın dörtte biridir, dedi. *Zelzele* sûresini bilmiyormusun? Biliyorum, dedi. O Kur'ân'ın dörtte biridir, dedi. *Nasr* sûresini bilmiyormusun? Biliyorum, dedi. O Kur'ân'ın dörtte biridir, dedi. *Âyetü'l-kursî*'yi bilmiyormusun? Biliyorum, dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s) o Kur'ân'ın dörtte biridir, dedi. Sonra ona evlen, evlen, evlen, dedi."²⁷³

Bu rivâyet şerhlerde fikhî açıdan ele alınmakta ve Kur'ân'dan bilinen sûrelerin evlenilecek eşin mehri olup olmayacağı konusu bağlamında değerlendirilmektedir. Ancak bu mesele doğrudan konumuzla ilgili olmadığı için bu bölümde ele alınmamıştır.

²⁷¹ Bedruddîn Aynî, *Şerhu suneni Ebî Dâvûd*, tah. Hâlid b. İbrâhîm Mısırî (Riyad: Mektebetü'r-Ruşd, 1999), c.5 s.377.

²⁷² Tayâlisî, *Musned*, c.4, s.223 (no:2601).

²⁷³ İbn Hanbel, *Musned*, c.21, s.32 (no:13309).

Âlimler sözkonusu rivâyetler çerçevesinde Kur'ân'ın âyet ve sûreleri arasında birbirinin diğlerinden daha faziletli ve üstün olup olmadığını da tartışmışlardır. Nevevî gibi bazı muhaddisler sûreler arasında *tefâdulun* olabileceğini savunurken, Kadı Ebû Bekir ve İbn Hibbân gibi bazı âlîmlerin buna karşı çıktığı görülmektedir. Sûreler arasında *tefâdul* olduğuna karşı çıkanlar, böyle bir değerlendirmenin genel olarak Kur'ân okumaya teşvik etmek yerine Kur'ân'a parçacı bir yaklaşımın sergilenmesine neden olabileceğini ve sözkonusu rivâyetlerin müteşâbih çerçevede ele alınması gerektiğini ileri sürmüşlerdir.²⁷⁴

Bu konunun hatimle ilgili olabileceği ve bu sûrelerin gün içerisinde belli sayıda okunmasıyla bir günde birden fazla hatim yapılmasının mümkün olacağı akla gelse de, ulaştığımız rivâyetlerde buna dâir herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Bu yaklaşımı doğru kabul etsek bile, o zaman erken dönem rivâyetlerinde bir sahâbî veya tâbiî'nin bir günde belirtilenden daha çok sayıda hatim yaptıklarına dair bilgilere rastlamak gerekirdi. Ancak rivâyetlerde bu varsayımı doğrulayacak bir bilgi mevzubahis değildir. Dolayısıyla erken dönemle ilgili rivâyetlerde belirtilen günde yapılan bir ve birden fazla hatim sayılarının kısa sûrelerin okunarak yapıldığını öngören bir varsayımın, ilmî bir dayanağa sahip olmadığı anlaşılmaktadır.

²⁷⁴ Zerkeşî, *Burhân*, s.478; Bayram Kanarya, "Sûre ve Âyetler arasında Tefadûl meselesiyle ilgili yaklaşımların kritiği", *eş-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 8/1 (Nisan-2016), ss.197-216.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERKEN DÖNEMDE VE GÜNÜMÜZDE HATİM UYGULAMALARI

1. Rivâyetler Çerçevesinde Erken Dönemde Kur'ân Hatmine Genel Bakış

Hız. Peygamber'in Kur'ân kırâatı ve hatmine yönelik uygulamaları Hız. Âişe (r.a) başta olmak üzere farklı sahâbîler tarafından bizlere ulaştırılmıştır. Rivâyetler çerçevesinde Hız. Peygamber'in Kur'ân'ı çokça okuduğu, Kur'ân'ı başkasından dinlemeyi sevdiği, kendisi tek başına iken namazda uzun sûreler okumayı tercih ettiği anlaşılmaktadır. Ancak onun bir günde Kur'ân'ı hatmettiğine dâir herhangi bir rivâyet bulunmamaktadır. Hadis kaynaklarımızda Ramazan aylarında Hız. Peygamber'in ibadetlerine ve Kur'ân okumaya daha çok özen gösterdiği, özellikle de her yıl inen âyet ve sûreleri Ramazan ayında Cebrâil (a.s) ile birlikte okuduklarına dikkat çekilmiştir.

Sahâbîler, tâbiûn ve tebeu-t-tâbiîn'in Kur'ân hatmine yönelik yaklaşımları da pekçok rivâyette yer almaktadır. Bazısının her gece, bazısının üç günde bir kere, bazısının da yedi günde, sekiz günde ve on beş günde hatim yaptıklarına dâir bilgiler kaynaklarda nakledilmiştir. Çok azının namazda bir ya da iki rekâtta hatim yaptıkları aktarılmış ve bir gün veya belirli günlerde rakamsal olarak daha fazla hatim yapılmasının özellikle tâbiûn ve sonraki dönemlerde vukû bulduğu görülmektedir.

Bu konuda Nevevî'ye en fazla gündüz dört ve gece dört olmak üzere günde sekiz kere hatim yapıldığı bilgisinin ulaştığına değinen İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*'de sûfîlerin bu konuda bazı mübalağalarının olabileceğini dillendirmesi de dikkat çekicidir.²⁷⁵

Aşağıda erken dönemde Kur'ân hatmi ile ilgili ulaşabildiğimiz rivâyetlerde nakledilen uygulamalar ele alınmaktadır. Özellikle Hız. Peygamber'in pratik hayatta Kur'ân hatmine yönelik yaklaşımının yanı sıra Ramazan ayı gibi bazı özel zaman dilimlerinde ortaya koyduğu tutumlara yer verilmektedir. Ayrıca Kur'ân hatmi

²⁷⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, c.6, s.455.

konusunda rivâyetlerde isimleri öne çıkan bazı sahâbi, tâbiûn, tebeu't-tâbiîn, muhaddisler ve mezhep imâmalarının uygulamaları da aktarılmaktadır.

2. Hz. Peygamber ve Kur'ân Hatmi

Hz. Peygamber'in hatimle ilgili uygulaması özellikle Hz. Âişe (r.a) tarafından aktarılmıştır. Aşağıda ele aldığımız muhtelif rivâyetlere göre Hz. Peygamber'in (s.a.s) hiçbir zaman bir gecede Kur'ân'ı hatmetmediği anlaşılmaktadır.

“Allah Resûlu (s.a.s) vefât edene kadar bir geceyi uyumadan sabaha kadar kıyamla geçirmedigi gibi Kur'ân'ın tamamını da bir gecede okumamış ve Ramazan orucu hariç bir ay boyunca oruç tutmamıştır.”²⁷⁶

“Allah'ın Nebîsi'nin (s.a.s) Kur'ân'ın hepsini bir gecede okuduğunu, bir gecede sabaha kadar namaz kıldığını ve Ramazan orucu hariç bir ayın tamamını oruçlu geçirdiğini bilmiyorum.”²⁷⁷

“Allah'ın nebîsinin (s.a.s) Kur'ân'ın hepsini sabaha kadar” başka bir rivâyette “bir gecede, okuduğunu bilmiyorum.”²⁷⁸

Yine Hz. Âişe'den nakledilen başka bir rivâyet şu şekildedir;

“كَانَ رَسُولُ اللَّهِ لَا يَخْتَمُ الْقُرْآنَ فِي أَقَلِّ مِنْ ثَلَاثٍ”

“Allah Resûlu (s.a.s) üç günden az sürede Kur'ân'ı hatmetmez idi.”²⁷⁹

Bu rivâyette Hz. Peygamber'in üç günden az sürede Kur'ân'ın tamamını okumadığı açıkça anlatılmış ve âyetlerin anlaşılması, tefekkür edilmesi ve tertîl üzere okunmasının azami olarak bu sürede yapılabileceğine dikkat çekilmiştir.²⁸⁰ Vellevî, bu rivâyeti “Hz.

²⁷⁶ İbn Hanbel, *Musned*, c.41, s.181 (no:24636).

²⁷⁷ Muslim, “Salâtu'l-musâfir ve kasruhâ”, 18 (no:746); Nesâî, *Sunenu's-sagîr*, “Sıyâm”, 70 (no:2348); Nesâî, *Sunenu'l-kebîr*, “Sıyâm”, 71 (no:2669).

²⁷⁸ Abdurrezzâk, *Musannef*, c.3, s.39 (no:4714); İbn Mâce, “Salât”, 178 (no:1348); Nesâî, *Sunenu's-sagîr*, “Kıyâmu'l-leyl”, 2 (no:1601).

²⁷⁹ Ebû Amr Dâni, *Beyan*, s.321; Kâsım b. Sellâm, *Fedâilu'l-Kur'ân*, c.1, s.179; Mubârekpûrî, *Tuhfetu'l-ahvezî*, c.8, s.272; Nebîl Bisarah, *Enîsu's-sâri fî tahrîci ehâdisi fethi'l-bârî*, tah. Nebîl b. Muhammed b. Yakub Bisarah (Beyrut: Muessesetu's-Semaha ve Muessetu'r-Reyyan, 2005), c.1, s.1254 (no:892).

²⁸⁰ Münâvî, *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-câmi'i's-sagîr*, c.5, s.188.

Aişe'nin Hz. Peygamber'in bir gecede Kur'ân'ın tamamını hatmetmediğini kastetmektedir”²⁸¹ şeklinde şerh etmiştir.

Diğer taraftan Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı hatmettiği zaman ailesini topladığıyla ilgili bir rivâyet nakledilse de sözkonusu rivâyetin Hz. Peygamber'e isnad edilmesinde bir *ref'* probleminin olduğu aktarılmıştır.²⁸²

Hz. Aişe'ye (r.a) bazılarının bir gecede iki ya da üç kere hatim yaptıkları iletilmiş ve bu davranış hakkında görüşü sorulmuştur. O, bu kişilerin Kur'ân'ı okumuş gibi görünseler de aslında okumadıklarını vurgulamış ve asıl amacın âyetlerin anlaşılacak okunmasına özen gösterilmesi olduğunu ortaya koymuştur.²⁸³ Sonuç olarak Hz. Peygamber'in bir günde Kur'ân'ı hatmetmediği açıkça görülmektedir.²⁸⁴

Hz. Peygamber'in namazda kırâati ile ilgili olarak Huzeyfe'den (r.a) nakledilen bir rivâyette onun dört rekât nâfile namazda *Bakara, Nisâ, Âlî- 'imrân, Mâide* veya *En 'âm* sûrelerini okuduğu nakledilmiştir.²⁸⁵ Yine Hz. Peygamber'in bir gece kıyâmda “Eğer onlara azap edersen şüphesiz onlar senin kullarıdır. Eğer onları bağışlarsan şüphesiz sen izzet ve hikmet sahibisin” (Mâide 5/118)²⁸⁶ âyetini çokça tekrar ettiği ve namazını bir âyetle edâ ettiği rivâyet edilmiştir. Namaz hâricinde özellikle kırâatının tertîl üzere olduğu ve âyetleri tane tane uzatarak okuduğu aktarılmıştır.²⁸⁷

Yine gündelik hayatında *İsrâ* ve *Zümer* gibi bazı sûreleri okumaya önem verdiği ve onları okumadan yatmadığı da nakledilmiştir.²⁸⁸

²⁸¹ Alî b. Âdem b. Musa İtyûbî Vellevî, *Zahîratü'l-ukbâ fî şerhi'l-müctebâ- Şerhu Suneni'n-Nesâî* (Mekke: Dâru Âl Brûm, ts.), c.17, s.280.

²⁸² Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, c.3, s.422 (no:1908).

²⁸³ Ahmed B. Abdurrahman Sââtî, *Fethu'r-rabbâni li şerh Musned-i Ahmed* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), c.4, s.264 (no:1034); Bûsîrî, *İthâfû'l-hiyere bi-zevâ'idî'l-mesânîdi'l-aşere*, tah. Ebû Temîm Yasir b. İbrâhîm (Riyad: Dâru'l-Vatan,1999), c.2, s.371.

²⁸⁴ M.Yaşar Kandemir, “Muhammed-Şahsiyeti”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), c.30, ss.423-428.

²⁸⁵ Ebû Dâvûd, “Salât”, 150 (no:874); Muslim, “Salâtu'l-musâfir ve kasruhâ”, 27 (no:772).

²⁸⁶ İbn Mâce, “İkâmetu's-Salât ve's-sunen”, 179 (1350).

²⁸⁷ Buhârî, “Fedâilu'l-Kurân”, 29 (no:5045, 5046).

²⁸⁸ Tirmizî, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 21 (no:2920).

Diğer taraftan Hz. Peygamber'in başkasından Kur'ân dinlemeyi sevdiğini ve bazı ashâbından Kur'ân okumasını istediğini görmekteyiz. Bir rivâyette Abdullah b. Mes'ûd'un şöyle dediği nakledilmiştir: "Allah Resûlu bana Kur'ân oku dedi. Ben Ey Allah'ın Resûlu Kur'ân sana indirilmişken ben mi sana okuyayım?" diye sorduğumda, O bana Kur'ân'ı başkasından dinlemeyi severim." dedi.²⁸⁹ İbn Mes'ûd yine başka bir rivâyette de şu detayı bildirmiştir: Allah Resûlu, "bana Kur'ân oku" dedi. Ben "Ey Allah'ın Resûlu! Kur'ân sana indirilmişken ben mi sana okuyayım?" diye sorduğumda, "evet", dedi. Ben *Nisâ* sûresi'ni okumaya başladım ve "Her bir ümmetten bir şahit getirdiğimiz ve seni de onlara şahit tuttuğumuz zaman halleri nice olur?" (*Nisâ* 4/41) âyetine geldiğimde, "yeter", dedi. Başımı kaldırıp O'na baktığımda gözlerinden yaşlar akıyordu.²⁹⁰

Ayrıca başlangıçta *tahzîb* bölümünde değindiğimiz üzere, Hz. Peygamber'in günlük mûtaad olarak okuduğu bir cüzünün olduğuna, onu okumaya özen gösterdiğine ve bu cüzünü okumadan ashâbı ile buluşmadığına dair bir rivâyet nakledilmiş, ancak kaynaklarda bu cüzün mahiyetine değinilmemiştir.

Sonuç olarak Hz. Peygamber'in (s.a.s) bir gün veya gecede Kur'ân'ı hatmettiğine dâir her hangi bir rivâyetin bulunmadığı tespit edilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s) aslında bu davranışıyla her zaman olduğu gibi mü'minleri ibadetlerinde îtidalli olmaya davet ederken, vasat yoldan ayrılmamaları gerektiğini de ortaya koymuştur. Bununla birlikte aşağıdaki bölümlerde görüleceği üzere Hz. Peygamber'in bir günde Kur'ân hatmi yapmaması bu eylemin câiz olmadığı ya da yasaklandığı anlamına gelmemektedir. Nitekim rivâyetlerde sahâbî, tâbiûn ve tebeu't-tâbiûnden bazılarının bir gün veya gecede namazda ya da namaz dışında ve özellikle de Ramazan aylarında bir kere veya daha fazla hatim yaptıklarına dâir bilgiler yer almaktadır.

²⁸⁹ Buhârî, "Fedâilu'l-Kurân", 32 (no:5049).

²⁹⁰ Buhârî, "Fedâilu'l-Kurân", 33 (no:5050); Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 5 (no:3025).

3. Sahâbî ve Kur'ân Hatmi

Sahâbîlerin (r.a.) Kur'ân kırâatına ve hatmine yönelik tutumları genel hatlarıyla araştırmamızın tarihsel çerçeve bölümünde ele alınmıştır. Bu bölümde özellikle onların Kur'ân hatmine yönelik uygulamaları detaylıca incelenmiş, genel bir tablo ve tasavvur ortaya konmaya çalışılmıştır.

Vahiy kâtipleri başta olmak üzere diğer sahâbîler Kur'ân âyetlerinin nüzûl sürecine tanıklık etmişler ve âyetleri hıfzetme konusunda adeta birbirleriyle yarışmışlardır. Kaynaklarda sahâbîler arasında Hz. Peygamber'e birebir Kur'ân'ı arz eden *kurrâ*ların bulunduğu dâir bilgilere yer verilmiştir. Rivâyetlerde Kur'ân'ı *cem* eden sahâbîler belirtilmiş ve buradaki *cem* kelimesinin çoğu zaman ezberlemek manasına geldiği de şerhlerde net bir şekilde ifade edilmiştir.²⁹¹ Sahâbîlerin Kur'ân'ı okumaları ve ona olan bağlılıkları tartışma götürmez bir konudur. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla Kur'ân'ı okumak sûretiyle miktar bakımından çokça hatmettiğine dâir rivâyetlerde adı geçen sahâbî sayısı fazla değildir. Sahâbîlerden Hz. Peygamber (s.a.s) döneminde Kur'ân'ı belirli sürelerde hatmettiğine dair adı geçenlerin sayısı çok azdır. Oysa yukarıda işaret ettiğimiz üzere rivâyetlerde bu sayı fazla değilken Kur'ân ilimlerine dâir eserlerde fazla olduğu görülmektedir. Bunun sebeplerinden birinin, Hz. Peygamber vefat edinceye kadar Kur'ân'ın bir *mushafta* cem' edilmemesi, bunun Râşit halîfeler döneminde vukû bulmuş olması bunun sebeplerinden birisi olabilir.

Rivâyetlerde Kur'ân hatmine dâir uygulamalar incelendiğinde sahâbî Abdullah b. Amr'ın tutum ve davranışları öne çıkmaktadır. Onun Kur'ân hatmine yönelik uygulamaları en geniş içerik ve muhtelif lafızlarla Ahmed b. Hanbel'in *Musned*'inde onbir rivâyette nakledilmiştir.²⁹²

²⁹¹ Begavî, *Şerhu's-sunne*, c.14, s.183.

²⁹² İbn Hanbel, *Musned*, c.11, s. 8 ve sonrası (no:6477, 6506, 6516, 6546, 6764, 6843, 6863, 6873, 6876, 6880, 7023).

Diğer taraftan namazda Kur'ân'ı hatmeden bazı sahâbîlerin isimleri de öne çıkmaktadır. Rivâyetlerde bir rekâtta hatim yapan ilk kişinin Hz. Osman (ö. 35/656) (r.a) olduğunu görmekteyiz. Ona *zi'n-nureyn* lakâbının verilmesinin nedenlerinden birinin de Kur'ân'a olan düşkünlüğü ve onun tamamını vitir namazında okuyarak hatmetmesinden kaynaklandığı nakledilmiştir.²⁹³ Bir rivâyete göre onun etrafının sarılıp şehit edileceği zaman eşinin onun iyi amellerini öne çıkararak, “bir rekâtta Kur'ân'ı okumak sûretiyle geceyi ihyâ eden kişiye nasıl kıyarsınız?” diye üzüntüsünü dile getirmiştir.²⁹⁴ Diğer taraftan Hz. Osman'ın bu uygulamasıyla bir gecede sûrelerin ard arda okunarak hatim yapılmasına ruhsat verildiğine dâir bazı bâb başlıkları konulmuştur.²⁹⁵ Genel olarak Hz. Osman'ın Cuma geceleri Kur'ân hatmine başladığı ve Perşembe gecesine kadar yedi günde hatmini tamamladığı da rivâyet edilmiştir.²⁹⁶

Bir rekâtta Kur'ân'ı hatmettiği nakledilen sahâbîlerden biri de Abdullah b. Zubeyr (ö. 73/692)'dir. Ancak kaynaklarda bunun keyfiyeti ve mâhiyeti ile ilgili detaylara yer verilmemektedir. Bu bilgiye sadece Tahâvî'nin *Şerhu me'âni'l-âsâr* adlı eserinde ve Mubârekpûrî'nin *Tuhfetu'l-ahvezî* adlı şerhinde rastlamaktayız.²⁹⁷

Yine sahâbî Temîm Dârî'nin de (ö. 40/661)²⁹⁸ bir rekatta hatim yaptığı ve genellikle Kur'ân'ın tamamını her yedi gecede okuduğu, bazen de namazda bir âyet okuyarak geceyi ihyâ ettiği nakledilmiştir.²⁹⁹ Onun her gün Kur'ân hatmetmeyi tercih etmediği ise şu rivâyetten anlaşılmaktadır: “Bir kişi geldi ve Temîm'e günlük cüzünün

²⁹³ Tirmizî, “Kırâat”, 13 (no:2946); Ebû Amr Osman Dâni, *Beyân fî 'addi âyi'l-Kur'ân*. Tah. Hamid Kadrevî Hamad. (Kuveyt: Merkezi'l-Mahtutât ve't-Turâs ve'l-Vesâik. 1414/1994), s.323; Muhibbuddîn Taberî, *Riyâdu'n-nâdire fî menâkıbi'l-'aşere* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), c.3, s.6.

²⁹⁴ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.1, s.323 (no:3690,3700); Taberânî, *Mu'cemu'l-kebîr*, c.1, s. 87 (no:130).

²⁹⁵ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.1, s.322; c.2, s.243.

²⁹⁶ Ebû Nu'aym İsfahânî, *Ma'rifetu's-Sahâbe*, tah. Âdil b. Yusuf Azzâzî (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1998), c.1, s.71 (no:275-277); Muhammed Alî b. Allân, *Futûhâtü'r-rabbâniyye 'ale'l-ezkârî'n-neveviyye* (B.y., Cemiyetu'n-neşri ve't-Te'lifi'l-Ezheriyye, ts.), c.3, s.236.

²⁹⁷ Ahmed b. Muhammed Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsar*, tah. Muhammed Zuhri Neccâr- Muhammed Seyyid Câdu'l-hak (B.y., Alemlü'l- Kutub, 1994) c.1, s.348 (no:2053); Mubârekpûrî, *Tuhfetu'l-ahvezî*, c.8, s.219.

²⁹⁸ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.1, s.323 (no:3691,8588); Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, c.1, s.348 (no:2052); Beyhakî, *Sunenu'l-kebîr*, c.3, s.37 (no:4787).

²⁹⁹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.2, s.242 (no:8576); Beyhakî, *Sunenu'l-kebîr*, c.2, s.555 (no:4059).

miktarını sordu. O şöyle cevap verdi. Sen Kur'ân'ı gece boyunca okuyup sabahladığında, 'ben Kur'ân'ın tamamını okudum' diyenlerden birisin galiba. Allah'a yemin olsun ki, üç rekât nâfile namaz kılmam Kur'ân'ı bir gecede okuyup, bunu başkasına anlatmamdan bana daha sevimli gelir.³⁰⁰

Ebû Mûsâ Eş'arî'nin (ö. 42/662-63) de bir rekâtta Kur'ân'ı okuduğu nakledilmiştir.³⁰¹

Rivâyetlerde beş sahâbînin Kur'ân'ı namazda bir rekâtta veya bir gün ya da gecede bir kere okuyup hatmettiğinden söz edilmiştir. Bunlar Osman b. Affân, Temîm Dârî, Abdullah b. Zübeyr, Ebû Musâ Eş'arî ve Abdullah b. Amr b. Âs'dır. Bu durum aslında başka sahâbîlerin bir rekâtta veya bir vakit namazda ya da bir günde Kur'ân'ı hatmetmedikleri anlamına gelmemekle birlikte, bu konudaki rivâyetlerde başka herhangi bir bilginin bulunmadığı söylenebilir. Burada tek bir rekât namazın vitir namazı olabileceği, bazı sahâbî ve selefîn vitir namazını bir rekât olarak edâ ettiği nakledilmiştir.³⁰² İbn Allân (ö. 1057/1648), sahâbîlerden tek rekâtta hatim yapanların sadece Osman b. Affân ve Temîm Dârî, tâbiûndan ise Saîd b. Cübeyr olduğunu belirtmiş, Nevevî'nin bunu yapanların sayısının sayılamayacak kadar fazla olduğunu söylemesini yadırgamıştır. İbn Allân ayrıca İbn 'Ubeyd ve İbn Ebî Dâvûd'un eserlerinde sadece bu üç kişinin adlarının geçtiğine değinmiş, Nevevî'nin belki de bu zâtlardan sonra gelenleri kastetmiş olabileceğini ifade etmiştir.³⁰³

Anılan sahâbîlerin bir rekâtta Kur'ân'ın tamamını okumalarıyla ilgili bilgiler ilginç ve garip bulunabilir. Öncelikle bunların sayılarının çok sınırlı olduğu belirtilmelidir. Diğer taraftan onların her zaman böyle bir uygulama içinde olmadıkları anlaşılmaktadır.

³⁰⁰ Tahâvî, *Şerhu me'âni'l-âsâr*, c.1, s.348 (no:2051); Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, c.3, s.476 (no:1994); Zehebî, *Siyer'u âlamu'n-nubelâ*, c.2, s.445.

³⁰¹ Beyhakî, *Sunenu'l-kebîr*, c.3, s.37 (no:4787).

³⁰² Tirmizî, "Kırâat", 13 (no:2946); Ebû Amr Dâni, *Beyân*, s.323.

³⁰³ İbn Allân, *Futûhâtu'r-rabbâniyye 'ale'l-ezkâri'n-neveviyye*, c.3, s.234.

Böyle bir uygulamanın keyfiyeti ve imkânı konusunda kesin bir yorumda bulunmak, eldeki sınırlı veriler düşünüldüğünde, şimdilik pek mümkün görünmemektedir.

Abdullah b. Mes'ûd'un (ö. 32/652-53) genelde Kur'ân'ı Ramazan aylarında üç gecede bir kere hatmettiği, diğer günlerde ise Cuma gününden başlamak sûretiyle diğer Cuma gününe kadar haftada bir kere Kur'ân'ın tamamını okuduğu rivâyet edilmiştir. Kaynaklarda onun “Kur'ân'ı yedi günde okuyun ve üç günden daha az sürede okumayın” tavsiyesinde bulunduğu, kişinin her gün belirli bir cüzünü okumaya devam etmesine özen göstermesine vurgu yaptığı aktarılmıştır.³⁰⁴

Muâz b. Cebel'in (ö. 17/638) Kur'ân'ın üç günden az sürede okunmasını mekruh saydığı,³⁰⁵ kendisinin de azami üç günde bir Kur'ân'ı hatmettiği,³⁰⁶ Ebû'd-Derdâ Uveymir b. Kays b. Zeyd Hazrecî'nin (ö. 32/652 [?]) ise her dört günde bir kere Kur'ân'ın tamamını okuduğu nakledilmiştir.³⁰⁷

Rivâyetlerde vahiy kâtiplerinden Ubey b. Kâ'b Ensârî'nin (ö. 33/654 [?]) sekiz gecede bir kere hatim yaptığı³⁰⁸ aktarılmıştır. Sekiz gecede hatim yapıldığına dair bilgi sadece bu sahâbîden nakledilmiştir.

Zeyd b. Sâbit'in (ö. 45/665) Kur'ân'ı yedi günde bir kere hatmettiği nakledilse de, ona yedi günde Kur'ân'ı hatmeden kişinin durumu sorulduğunda, “makbuldur, ancak manasını tedebbür ederek kavramak için onu on beş veya yirmi günde okumayı tercih ederim” dediği rivâyet edilmiştir.³⁰⁹

³⁰⁴ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.2, s.242 (no:8575); Saîd b. Mansûr, *Tefsîr min sunnen 'i Saîd b. Mansûr*, tah. Sâ'd b. Abdullah b. Abdulaziz Al-Humeyd (B.y., Dâru's-Samey'i, 1997), c.2, s.449 (no:150); Ebû Amr Dâni, *Beyân*, s.325; Beyhakî, *Sunenu'l-kebîr*, c.2, s.555 (no:4059); Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, c.3, s.523 (no:2055); Taberânî, *Mu'cemu'l-kebîr*, c. 9, s. 142 (no:8706); İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, c.9, s.97.

³⁰⁵ Abdurrezzâk, *Musannef*, c.3, s.354 (no:5950); İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.2, s.242 (no:8577).

³⁰⁶ Ebû Amr Dâni, *Beyân*, s.325.

³⁰⁷ İbn Hacer, *Netâicu'l-efkâr fî tahrîci ehâdisi'l-ezkâr*, tah. Hamdi Abdulmecid Silefi, 2.baskı (B.y., İbn Kesîr, 2008), c.3, s.150.

³⁰⁸ Abdurrezzâk, *Musannef*, c.3, s.353 (no:5949); İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.2, s.242 (no:8576); Beyhakî, *Sunenu'l-kebîr*, c.2, s.555 (no:4059).

³⁰⁹ Mâlik, *Muvatta'*, “Kur'ân” (no:4); Abdurrezzâk, *Musannef*, c.3, s.354 (no:5951); Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, c.3, ss.482-483 (no:1984,1986,1987); Ebû Amr Dâni, *Beyân*, ss.323-324.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Hz. Peygamber'in tavsiyeleri çerçevesinde sahâbîlerin uygulamalarına göre hatim süresinin miktarıyla ilgili genel kabulün, üç-yedi gün arası olduğu anlaşılmaktadır. Bu süre içerisinde genellikle sahâbîlerin Kur'ân'ı en az bir kere hatmettikleri görülmektedir.

Bazı rivâyetlerde sahâbîlerin her gün belirli sûre ve cüzleri okudukları, bunu bir vird hâline getirdikleri ve Kur'ân'ı yediye bölerek hatim yaptıkları anlatılmaktadır.³¹⁰ Sahâbîden Sa'd b. Munzir Ensâri'nin Hz. Peygamber'e "üç günde Kur'ân'ı okuyayım mı?" diye sorduğunda, Allah Resûlu'nun ona "Güç yetirebilirsen olur" diye karşılık verdiği ve vefât edene kadar üç günde bir kere Kur'ân'ı hatmetmeyi sürdürdüğünü nakledilmiştir.³¹¹ Yine sahâbî Kays b. Ebî Sa'sa'a (r.a), Hz. Peygamber'e, "Kur'ân'ı kaç günde okuyayım?" diye sorduğunda, "onbeş günde" cevabını almış, "daha fazlasına güç yetiririm" demesi üzerine de, her cuma günü haftada bir kere Kur'ân'ı hatmetmesi tavsiye edilmiştir.³¹²

Mufassal sûreler olarak bilinen *Kâf* sûresinden başlayıp *Nâs* sûresine kadar sûrelerin hepsini bir rekâtta okuduğunu söyleyen bir kişiye, Abdullah b. Ömer, "Allah isteseydi Kur'ân'ı bir kerede indirirdi, namazda her sûrenin hakkını vererek okuyun, *rukû'* ve secdenin de hakkını verin."³¹³ tavsiyesinde bulunmuş ve Kur'ân'ı okurken asıl amacın âyetleri anlamak ve tefekkür etmek olduğunu hatırlatmıştır.

Abdullah b. Mes'ûd, *mufassal* sûreleri bir rekâtta okuyan kişiye, Kur'ân'ın şiir gibi okunmaması gerektiğini telkin etmiş, ayrıca Hz. Peygamber'in her bir rekâtta âyet sayısı bakımından birbirine benzer iki veya dört sûre olmak üzere yirmi sûre okuduğuna ve

³¹⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.2, s.242 (no:8583); İbn Hanbel, *Musned*, c.26, s.88 (no:19021) ; İbn Allân, *Futûhâtu'r-rabbâniyye 'ale'l-ezkâri'n-neveviyye*, c.3, s.229.

³¹¹ Ebû Amr Dâni, *Beyan*, s.326; İbn Allân, *Futûhâtu'r-rabbâniyye 'ale'l-ezkâri'n-neveviyye*, c.3, s.228; İbn Hacer, *İsâbe fî temyîzi's-Sahâbe*, tah. Âdil Ahmed Abdulmevcûd- Alî Muhammed Muavvad (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l- 'İlmiye, 1415), c.3, s.72 (no:3215).

³¹² İbn Sa'd, *Tabakât*, c.3, s.392 (no:194); İbn Hacer, *İsâbe fî temyîzi's-Sahâbe*, c.5, s.364 (no:7202); Ebû Amr Dâni, *Beyân*, s.322.

³¹³ Abdurrezzâk, *Musannef*, c.2, s.149 (no:2855); Saîd b. Mansûr, *Tefsîr min sunneni Saîd b. Mansûr*, c.2, s.468 (no:157).

âyetlerin tedebbür edilmesinin ehemmiyetine dikkat çekmiştir.³¹⁴ Abdullah b. Ömer'in *Bakara* sûresini anlamak ve öğrenmek için sekiz yıl geçirdiğiyle ilgili haberi³¹⁵ şerh eden muhaddisler de, onun bu davranışının hıfzının zayıflığıyla ilgisi olmadığını, sûredeki farzları, hükümleri ve meseleleri iyice kavramak ve öğrenmek için böyle bir yol izlediğini belirtmektedirler.³¹⁶

Rivâyetlere göre sahâbîler genellikle Hz. Peygamber'den on âyet dinledikten sonra bunları anlayıp uygulamışlar, sonra diğer on âyete geçmişlerdir. Bu şekilde Kur'ân âyetlerinin tilâvetini öğrendikleri gibi onunla amel etmede hızlı davranmışlardır.³¹⁷ Sonuç olarak, bir günde hatim yapan sahâbî sayısının az olması, pek çoğunun da üç, beş ve yedi gün içerisinde hatim yapmaları, hatta bazının âyetlerin daha iyi anlaşılması için bir süreyi onbeş veya yirmi güne çıkarmayı tercih etmesi gibi hususlar, Kur'ân'ın hatmedilmesindeki asıl gayenin, sevap ve ecir beklentisinin yanı sıra, özellikle âyetlerin tefekkür edilerek kavranması olduğu anlaşılmaktadır.

4. Tâbiûn, Tebeu't-tâbiûn ve Kur'ân Hatmi

Tâbiûn ve tebeu't-tâbi'î'nin Kur'ân hatmiyle ilgili uygulamaları, sahâbîlerin uygulamaları ile benzerlik göstermektedir. Onların Kur'ân'ı gece ve gündüz çokça okudukları, ekseriyetle hatim yaptıkları, özellikle Ramazan aylarında Kur'ân'la daha fazla meşgul oldukları görülmektedir. Ancak bu konudaki rivâyetlerde çoğunlukla abartılı bir dil ve üslubun kullanıldığı teslim edilmelidir. Hatim konusunda ismi öne çıkan tâbiûn ve tebeu't-tâbiûnden bazılarının uygulamaları aşağıda kronolojik olarak ele alınacaktır. Rivâyete göre muhadramdan Alkame b. Kays (ö. 62/682) beş günde bir hatim yapmayı

³¹⁴ Buhârî, "Ezân", 105 (no:775).

³¹⁵ Mâlik, *Muvatta'*, "Kur'ân", c.4, s.11.

³¹⁶ Suyûtî, *Tenvîru'l-havâlik şerhu Muvatta' Mâlik* (Kâhire: el-Mektebetu't-Ticâriyyetu'l-Kubrâ, 1969), c.1, s.162; Ebû Bekir İbnu'l-Arabî, *Mesâlik fi şerhi Muvatta'i Mâlik* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2007), c.3, s.409.

³¹⁷ İbn Cerîr Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, tah. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2000), c.1, s.80.

âdet hâline getirmiştir.³¹⁸ Mekke’de bulunduğu bir esnada ise bir gecede Kur’ân’ı hatmetmiştir.³¹⁹ Muâviye döneminde Mısır kadısı olan ve tâbiûnun büyüklerinden sayılan Suleym b. ‘İtr’in (ö. 75/706) her gece üç veya dört kere Kur’ân’ı hatmettiği ve buna eşinin şahitlik ettiği nakledilmiştir.³²⁰

Rivâyelerde Esved b. Yezîd’in (ö. 75/694) altı günde bir, Ramazan aylarında ise iki gecede bir kere,³²¹ onüç sahâbî ile görüştüğü belirtilen Hayseme b. Abdurrahman’ın, (ö. 81-90/700-709) üç gecede,³²² Beşîr b. Nuheyk’in (ö. 91-100/709-718) ise her hafta bir kere Kur’ân’ı hatmettiklerine dâir bilgiler yer almaktadır.³²³

Riyâhoğulları’ndan bir kadının azatlı kölesi olan, ancak Kur’ân hâfızı olduğu ve sahâbîden sonra Kur’ân’ı en iyi bildiği nakledilen Ebu’l-‘Âliye Riyâhî’nin (ö. 90/709) şu sözleri, konuyla ilgili aydınlatıcı ayrıntılar taşımaktadır: “Biz o zamanlar köle idik, bazımız vergi öderken diğerleri de ailesine hizmet ediyordu. Bununla birlikte her gece Kur’ân’ın tamamını okuyorduk. Daha sonra zorlanınca iki gecede bir kere okumaya, sonra da üç gecede bir kere hatim yapmaya başladık. Sonraları sahâbîlerle karşılaştınca, onlar bize yedi gecede bir kere hatim yapmamızı tavsiye ettiler. Bunu yapınca hem daha rahat namaz kılıp ibadet edebildik, hem de uyuyup istirahat ettik. Böylece kolaylık bulduk.”³²⁴

Bu konudaki rivâyetlere medâr olan isimlerin başında tâbî Saîd b. Cubeyr (ö. 94-95/713-715) gelmektedir. Bir rivâyette Kâbe’ye girdiğinde bir rekâtta Kur’ân’ın tamamını, diğer rekâtta ise *İhlâs* sûresini okuduğu nakledilmiştir.³²⁵ Başka bir rivâyette

³¹⁸ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.2, s.242 (no:8578-8579).

³¹⁹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.2, s.243 (no:8592).

³²⁰ Ebu’l-Ferec Cevzî, *Sıfatu’s-safve*, tah. Ahmet b. Alî (Kâhire: Dâru’l-Hadîs, 2009), c.2, s.438 (no:834); İbn Allân, *Futûhâtü’r-rabbâniyye ‘ale’l-ezkâri’n-neveviyye*, c.3, s.232.

³²¹ Abdurrezzâk, *Musannef*, c.3, s.354 (no:5954). İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.2, s.242 (no:8578).

³²² İsfahânî, *Hilyetu’l-evliyâ*, c.4, s.115; Kıvâmu’s-Sunne Teymî İsfahânî, *Siyeru’s selef*, tah. Kerem Hilmî Ferhâd Ahmed (Riyad: Dâru’r-Râye, ts.) c.1 s.747; Zehebî, *Tezhîbu’t-tehzîb*, c.3, s.153.

³²³ Ebû Amr Dâni, *Beyân*, s.329; Zehebî, *Tezhîbu’t-tehzîb*, c.6, s.359.

³²⁴ İbn Sa’d, *Tabakât*, c.7, s.80; Ebû Amr Dâni, *Beyân*, s.328; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, c.4, ss.207-208.

³²⁵ Abdurrezzâk, *Musannef*, c.3, s.354 (no:5953); İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.2, s.243 (no:8590).

ise Kâbe’de iki rekâtta Kur’ân’ın (tamamını) okuduğu belirtilmektedir.³²⁶ Ayrıca iki gecede bir kere hatim yaptığı³²⁷ ve özellikle Ramazan aylarında akşam ile yatsı namazları arasında yatsı namazını geciktirerek Kur’ân’ı hatmettiği ve namaz kıldırırken çok yavaş ve uzun sûreler okuduğu rivâyet edilmiştir.³²⁸

Tâbiûnun büyüklerinden sayılan Sa’îd b. Museyyeb’in (ö. 94/713), iki gecede bir kere hatim yaptığı ve ayrıca bineği üzerinde yolda iken geceleri çokça Kur’ân okuduğu nakledilmiştir.³²⁹ Urve b. Zübeyr’in (ö. 94/713) her gün Kur’ân’ın dörtte birini *mushafa* bakarak okumayı âdet hâline getirdiği, ancak bir rahatsızlığından dolayı ayağı kesildiğinde bu miktarı okuyamadığı,³³⁰ Abdurrahman b. Yezîd’in (ö. 98/716) yedi gecede bir Kur’ân’ın tamamını okuduğu rivâyet edilmiştir.³³¹

Rivâyete göre İbrâhîm Nehaî’nin (ö. 96/714) bazen üç gecede bir, bazen yedi günde bir Kur’ân’ı hatmettiği, Ramazan ayının son on gününde ise iki gecede Kur’ân’ın tamamını okuduğu aktarılmıştır.³³²

Abdullah b. Muhayriz’in³³³ (ö. 99/717) haftada bir kere, Ebû Miclez Lâhik b. Humeyd’in (ö. 101-110/719-728) de Ramazan ayında imâmlık yaparak, her hafta bir kere Kur’ân’ı hatmettiği³³⁴ rivâyet edilmiştir.

Rivâyetlere göre Mucâhid b. Cebr’in (ö. 103/721) Ramazan ayında akşam ve yatsı namazı arasında bir hatim yaptığı,³³⁵ Ebû Recâ ‘Utâridî’nin (ö. 105/723-24) Ramazan ayında her on gecede bir Kur’ân’ı hatmettiği³³⁶ ve Museyyeb b. Râfi’î’nin (ö. 105/723) ise

³²⁶ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.2, s.243 (no:8594).

³²⁷ Dârimî, *Musnedu’l-câmi’*, “Fedâilu’l-Kur’ân”, 33 (no:3528); İsfahânî, *Hilyetu’l-evliyâ*, c.4,s.273; İbn Allân, *Futûhâtü’r-rabbâniyye ‘ale’l-ezkâri’n-neveviyye*, c.3, s.234.

³²⁸ İbn Sa’d, *Tabakât*, c.6, ss.267-277; Zehebî, *Siyer’u âlamu’n nubelâ*, c.4, ss.324-325.

³²⁹ İbn Sa’d, *Tabakât*, c.5, s.111; Mubârekpûrî, *Tuhfetu’l-ehvazî*, c.8, s.219.

³³⁰ İsfahânî, *Hilyetu’l-evliyâ*, c.2, s.178; Zehebî, *Siyer’u âlamu’n nubelâ*, c.4, s.426.

³³¹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.2, s.242 (no:8580).

³³² Abdurrezzâk, *Musannef*, c.4, s.254 (no:7705); c.3, s.354 (no:5954-5955); İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.2, s.242.

³³³ Zehebî, *Siyer’u âlamu’n nubelâ*, c.4, s.495; İsfahânî, *Hilyetu’l-evliyâ*, c.5, s.144.

³³⁴ İbn Şeybe, *Musannef*, c.2, s.242 (no:8582); Kivâmu’s-Sunne, *Siyeru’s-selef*, c.1, s.957.

³³⁵ Nevevî, *Ezkâr*, c.1, s.102.

³³⁶ İbn Sa’d, *Tabakât*, c.7, s.99; Zehebî, *Tezhibu’t-tehzîb*, c.7, s.234.

her üç gecede bir kere Kur'ân'ı okuduğu ve o gecenin sabahına oruçlu olarak başladığına dair bilgiler kaynaklarda yer almıştır.³³⁷

Hasan Basrî'nin (ö. 110/728) her on gece de bir Kur'ân'ı hatmettiği nakledilmiştir.³³⁸ Ancak o, Hz. Peygamber'in ashâbının Kur'ân'ı hıfzetmekten ve okumaktan ziyade, hükümlerini uygulamaya ve onunla amel etmeye çaba gösterdiklerini belirtmiş, hatta sahâbilerden Kur'ân'ı ezberleyenlerin sayısının az olduğuna dikkat çekmiştir. Onun bir Kur'ân sûresini tedebbür ederek bir gece geçirdiği ve âyetlerin manalarının anlaşılmasına ayrı bir önem atfettiği nakledilmiştir.³³⁹

Kur'ân'ı cüzlere bölerek yedi günde hatim yaptığı nakledilen İbn Sîrîn'in (ö. 110/728), Kur'ân okumayı vird hâline getirdiği ve bu konuda sahâbîleri örnek aldığı aktarılmıştır.³⁴⁰ Mugîre b. Hâkîm San'ânî'nin (ö. 111-120/741-750) hergün Kur'ân'ı hatmettiği, sabah namazında *Bakara* sûresinden *Hûd* sûresine kadar, öğleden önce ve ikinci namazında *Hûd* sûresinden *Hac* sûresine kadar okuduğu, akabinde geri kalanı okuyup hatmi tamamladığı rivâyet edilmiştir.³⁴¹

Katâde b. Di'âme'nin (ö. 117/735) normal günlerde Kur'ân'ı yedi gecede bir kere, Ramazan ayında her üç gecede bir Kur'ân'ın tamamını okuduğu ve Ramazan ayının son on gününde ise her gece bir hatim yaptığı nakledilmiştir.³⁴²

Abdurrahman b. Hurmuz A'rec'in (ö.117/735) mescidde Kur'ân okuduğu ve hatmettiği zaman insanların etrafına toplandığı ve bir gece yapılan Kur'ân hatmine 'Atâ'nın (ö. 114/732) da katıldığı nakiller arasındadır.³⁴³

³³⁷ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.6, s.129 (no:30041); İbn Sa'd, *Tabakât*, c.6, s.340 (no:2582); Zehebî, *Tezhîbu't-tehzîb*, c.8, s.445; İbn Allân, *Futûhâtü'r-rabbâniyye 'ale'l-ezkâri'n-neveviyye*, c.3, s.233.

³³⁸ İbn Hacer, *Netâicu'l-efkâr*, c.3, s.145.

³³⁹ İbnu'l-Cevzî, *Hasan Basrî ve 'z-zuhd*, tah. Suleyman Hareş, 3.baskı (Beyrut: Dâru'n-Nevâdir, 2008), s.94.

³⁴⁰ Abdurrezzâk, *Musannef*, c.3, s.352 (no:5944).

³⁴¹ İbnu'l-Cevzî, *Sıfatu's-safve*, c.1, s.458.

³⁴² Abdurrezzâk, *Musannef*, c.3, s.352 (no:5944); Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, c.5, s.276; İbnu'l-Cevzî, *Sıfatu's safve*, c.2, s.153.

³⁴³ İbn Sa'd, *Tabakât*, c.8, s.47.

Kur'ân'ı seksen gecede ezberlediği belirtilen İbn Şihâb Zuhri (ö. 124/742), Kur'ân okumaya ayrı bir önem atfettiği,³⁴⁴ Sâbit b. Bunânî'nin (ö. 127/745) de Ramazan ayında her gün gece ve gündüz olmak üzere iki kere hatim yaptığı³⁴⁵ nakledilmiştir.

Ebû İshâk Sebî'î'nin (ö. 127/745) her üç gecede bir kere hatim yaptığı aktarılmıştır.³⁴⁶ Ayrıca *terâcim* kaynaklarında Mansûr b. Zâzân'ın (ö. 129/747) *Duhâ* namazında Kur'ân'ın tamamını okuduğu ve sabahtan ikindi vaktine kadar hatim yaptığı, genelde günde iki kere Kur'ân'ı hatmettiği, ayrıca gecenin tümünü ibadetle geçirdiği rivâyet edilmiştir. Onun Ramazan ayında yüz yirmi kere Kur'ân'ı hatmettiğine, akşam ve yatsı namazları arasında birinci hatmi bitirdikten sonra ikinci hatme başladığına dâir rivâyetler de bulunmaktadır.³⁴⁷ Mansûr b. Zâzân'la ilgili haberlerdeki abartı Mahled b. Hüseyin'in³⁴⁸ (ö. 191/807) de dikkatini çekmiş, “eğer bunu bana Hişam'dan başkası tahdis etseydi ona inanamazdım”³⁴⁹ demiştir.

Terâcim kaynaklarında Kürz b. Vebere Hârisî'nin (ö. 131-140/762-771) her gün ve gece üç kere Kur'ân'ı hatmettiği, bu ibâdete güç yetirebilmesi için Allah'a dua ettiği aktarılmıştır. Ancak bir gün bilemediği bir günahından dolayı hizbini okuyamamış ve bundan büyük bir üzüntü duymuştur.³⁵⁰ Atâ b. Sâib (ö. 136/753)'in her gece veya iki gecede bir hatim yaptığı rivâyet edilmiştir.³⁵¹ Bazı rivâyetlerde yolculuk yaparken bile

³⁴⁴ Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz*, c.1, s.84.

³⁴⁵ Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, s.3, c.476, no:1995; Zehebî, *Tezhibu't-tehzib*, c.5, s.224

³⁴⁶ Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz*, c.1, s.86.

³⁴⁷ Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, c.3, s.523 (no:1999-2056); İbn Hanbel, *İlel ve ma'rifetu'r-ricâl*. tah. Vasiyyullah b.Muhammed Abbâs, 2. baskı (Riyad: Dâru'l-Hânî, 1422), c.2, s.597 (no:3832); Zehebî, *Siyer'u âlamu'n nubelâ*, c.6, s.158; İbnu'l-Cevzî, *Sıfatu's-safve*, c.2, ss.7-8; İbn Allân, *Futûhâtu'r-rabbâniyye 'ale'l-ezkâri'n-neveviyye*, c.3, s.233.

³⁴⁸ Zehebî, *Siyer'u â'lami'n nubelâ*, c.9, s.236.

³⁴⁹ Ebû Bekir Silefî, *et-Tâsi' mine'l-meşyahati'l-Bagdâdiyye* (Cevâmiu'l-Kelim prğ, 2004), c.1, s.16 (no:211).

³⁵⁰ İsfahânî, *Hilyetu'l-evliyâ*, c.5, ss.79-81; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, c.6, s.84; İbn Hacer Askalânî, *İsâbe fi temyizi's-Sahâbe*, tah. Âdil Ahmed Mevcud-Alî Muhammed Muavvad (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye,1413), c.5, s.491 (no:7531).

³⁵¹ İbn Şeybe, *Musannef*, c.2, s. 242 (no:8582); Kıvâmu's-Sunne, *Siyeru's-selef*, c.1, s.957.

hatim yapmayı önemseyen tâbiîlerden söz edilmektedir. Sâlih b. Keysân'ın (ö. 140/757), hac ve umreye giderken yolda bir gecede iki kere hatim yaptığı nakledilmiştir.³⁵²

Muarriif b. Vâsıl'ın (ö. 151-160/782-791) ise hem ikâmet ettiği yerde, hem de yolculukta üç gecede bir kere Kur'ân'ı hatmettiği,³⁵³ Vâsıl b. Abdurrahman'ın (ö. 152/783) her iki gecede bir kere okuduğu³⁵⁴ ve Mis'ar b. Kidâm'ın (ö. 155/772) da her gece Kur'ân'ın yarısını okumadan yatmadığı rivâyet edilmiştir.³⁵⁵

Hasen b. Sâlih'in (ö. 168/784-85) kardeşi Alî ve anneleriyle geceyi üçe böldükleri, her bir bölümünde Kur'ân'ı her gece hatmettikleri, anneleri vefât ettiğinde geceyi ikiye bölerek her gece hatim yaptıkları ve Alî'nin vefât ettiğinde ise Hasen'nin bu uygulamayı sürdürdüğü nakledilmiştir.³⁵⁶

Medine kadısı olan Sâ'd b. İbrâhîm b. Abdurrahman b. Avf Zuhrî'nin (ö. 183/799) her gece ve gündüz Kur'ân'ı hatmettiği rivâyet edilmiştir.³⁵⁷

Kaynaklarda Alî Ezdî'nin (ö. 187/805) Ramazan ayında her gece bir kere hatim yaptığı,³⁵⁸ Mu'temir b. Suleyman'ın ise (ö. 187/805) her Cuma günü Kur'ân'ı hatmettiği, hatim günü etrafına insanların toplanarak topluca dua ettikleri belirtilmektedir.³⁵⁹

Tebeut-tâbiînden meşhur muhaddis Yahya b. Saîd Kattân'ın (ö. 198/813) bir günde akşamlı yatsı namazı arasında Kur'ân'ı hatmettiği ve yirmi yıl boyunca Kur'ân'ın tamamını her gece okuduğu rivâyet edilmiştir.³⁶⁰

³⁵² İbn Abdilber, *Temhîd limâ fi'l Muvattai' mine'l-meânî ve'l-esânîd* (Fas: Vakıflar Bakanlığı, 1387), c.16, s.281.

³⁵³ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.2, s. 243 (8592) ; İbn Sa'd, *Tabakât*, c.8 ss.194, 476; Ebû Amr Dâni, *Beyân*, s.326; İbnu'l-Cevzî, *Sıfatu's-safve*, c.2, s.14.

³⁵⁴ Zehebî, *'İber fi haberi men gaber*, tah. Ebû Hâcer Muhammed Said Zaglul (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), c.1, s.167.

³⁵⁵ İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb* (Hindistan: Matbaatu Dâireti'l-Me'ârif-i-İslamiyye, 1326), c.10, s.115.

³⁵⁶ İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, c.2, s.288.

³⁵⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, c.7, s.448; Zehebî, *Siyeru â'lami'n-nubelâ*, c.5, s.419.

³⁵⁸ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.2, s.243 (no:8595); Zehebî, *Tehzîbu't-tehzîb*, c.7, s.23.

³⁵⁹ İbn Hanbel, *'İlel*, tah. Vasiyyullah b.Muhammed Abbas, 2. baskı (Riyad: Dâru'l-hâni, 1422), c.3, s.20 (no:3963).

³⁶⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, c.9, ss.178-179; İbnu'l-Cevzî, *Sıfatu's-safve*, c.2, s.217.

İmâm Mâlik'in talebelerinden Abdurrahman b. Kâsım'ın (ö.191/806) bir gün ve gecede iki kere hatim yaptığı,³⁶¹ Ebû Hanîfe'nin talebelerinden Vekî' b. Cerrâh'ın (ö. 197/812) da her gece Kur'ân'ı hatmettiği söylenmiştir.³⁶² Abdurrahman b. Mehdî'nin de (ö.198/813-14) vird olarak her gün Kur'ân'ın yarısını okuyup iki gecede hatim yaptığı nakledilmiştir.³⁶³

Hatim konusundaki en abartılı rivâyet İbnu'l-Kâtib (ö. 340-349/955-964) olarak bilinen Ebû Alî Hasan b. Ahmed Mısırî'ye nispet edilmiştir. Onun gece dört ve gündüz dört olmak üzere bir günde sekiz kere Kur'ân'ı hatmettiği rivâyet edilmiştir.³⁶⁴

Tâbiûn ve tebeu't-tâbiînin hatim konusundaki uygulamaları daha çok *tabakât* ve *terâcîm* türü eserlerde ele alınmıştır. Rivâyetlerde rakamlar farklı olsa da ikinci ve üçüncü nesil tâbiûn ve tebeu't-tâbiînin Kur'ân okumaya ve hatmetmeye özel bir ihtimam gösterdikleri âşikardır. Yolculukta, umre ve hac ibadetlerini edâ etmek üzere *Harameyn*'e giderken dahi hatim yapanların olduğu görülmektedir. Özel mekân olma niteliğine sahip Kâbe'de namazda hatim yapmaya özen gösterenlerin bulunması ve Ramazan aylarında hatim sayısının daha fazla olması gibi hususlar da dikkat çekicidir.

Tâbiûn ve tebe-i tâbiîn dönemindeki hatim uygulamasıyla ilgili rivâyetlerde bir takım abartı ve mübalağaların olabileceği dile getirilmiştir. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* adlı eserinde, Hz. Dâvûd'un (a.s) kendisine indirilen kitabı hayvanlarının eyerleri takılana kadar geçen süre zarfında okuduğu rivâyetini değerlendirmekte, bunu Hz. Dâvûd'a verilen bir ayrıcalık ve mucize olarak takdim etmiş, az zamanda çok işin yapılmasını da bereketin tezahürüyle açıklamaktadır. İbn Hacer, ayrıca Nevevî'nin "Bize ulaşan bilgiye

³⁶¹ Zehebî, *Tezhîbu't-tehzîb*, c.6, s.42.

³⁶² Kâtip Çelebi, *Sullemu'l-vusûl ilâ tabakâtu'l-fuhûl*, tah. Mahmud Abdulkâdir Arnaût (İstanbul: İrsika, 2010), c.3, s.378.

³⁶³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, c.6, s.63.

³⁶⁴ Nevevî, *Tibyân*, s.60; İbn Allân, *Futûhâtu'r-rabbâniyye 'ale'l-ezkârî'n-neveviyye*, c.3, s.232; Muhammed b. Huseyin Sulemî, *Tabakâtu's-sûfiyye*, tah. Mustafa Abdulkâdir 'Atâ (Beyrut: Dâru'l Kutubi'l-İlmiyye,1998),c.1, s.292.

göre gece ve gündüz en fazla dört hatim yapılmıştır.” sözünü naklettikten sonra “Bazı sûfiler bu hususu abartmış ve ifrata dayalı şeyler iddia etmişlerdir.”³⁶⁵ demiştir.

Münâvî, konuya farklı bir açıdan yaklaşmış, fizik âlemi için imkânsız görülebilecek hatim sayılarını ruhânî ve metafiziksel bir yorumla şu şekilde açıklamıştır:

Kastallânî şöyle demiştir: Şeyhu'l-İslâm Burhân b. Ebî Şerîf bana bir gün ve gecede onbeş kere Kur'ân'ı okuduğunu anlattı. *İrşad* adlı eserde Necm İsbahânî'nin Yemen'li bir kişinin (tavaf sırasında) bir şavtta ya da haftada hatim yaptığına şahit olduğu rivâyet edilmiş ve bunun rabbânî bir feyiz ve medet olduğunu ifade etmiştir.” Aynı bölümde Münâvî bazı âlimlerin uygulamalarına değinerek şöyle devam etmiştir: “Bana bazı *sika* raviler, hocamız Abdulvahhab Şa'rânî'nin akşamla yatsı namazı arasında iki hatim yaptığını aktardı. Sonra onun ahlak kitabında bunu şöyle yazdığını gördüm ki, metni şöyledir: “Bir kişi ruhâniliğin cismâniliğe üstün geldiği makama erişmek için çalışır, öyle ki, bir gün ve gecede Kur'ân'ı şu veya bu şekilde belirli sayıda okuyup hatim yapma seviyesine ulaşır ve bu amelden geri kalmayarak ruhâniliği cismâniliğe üstün gelen kişiyle Kur'ân'ı okur. Bu makam sahibinin çok takva ve ibadete ihtiyacı vardır ki, ona bu keşif ve lütuf makamı ihsan edilsin. Aksi halde hızlı okusa bile bu makama erişemez. Çünkü o bu durumda bir kuşun ardından yerden bir kaya kaldırıp sürükleyen kişiye benzer. Bu gerçeği kim idrak ederse Allah'ın Hz. Peygamber'e (s.a.s) Kur'ân'ı tertîl üzere okumayı emretmesini anlar, zira onun ruhâniyeti cismâniyetine üstün gelmiştir. Okuduğunda ona kimse erişemez, çünkü telaffuzlar ruhların nutku çerçevesinde gerçekleşir. Şeyh Alî Marsafî de, günlük uygulamalarında bir gece ve gündüz üçyüz bin ve altmış bin hatim yapmış ve her bir makamda bin hatim okuduğunu nakletmiştir. Bu makama ulaşanlardan birisi de hocamız şeyhu'l-İslâm Zekerîyya Ensârî'dir. Onunla Kur'ân okuduğumuz zaman ona yetişemedik. Keza Nureddin eş-Şûnî de öyledir. Onların ruhâniyeti cismâniyetlerinin önüne geçmiştir.”³⁶⁶

Fazla ibadet yapmanın *bid'at* olmadığını kaleme alan Leknevî de bu konuda metafiziksel bir yaklaşım sergileyerek şöyle demiştir:

“Bir günde gece ve gündüz sekiz kere hatim yapılması ve bir gecede bin rekât namaz eda edilmesi gibi bazı uygulamaların gerçekleşmesi aklen düşünülemez,” diyenlere şunu söyleriz: Bunlar avam tabakasına uzak görülse de, ehlullah'a uzak değildir, zira onların bu

³⁶⁵“Kur'ân (kırâat) Dâvûd'a (a.s) kolaylaştırılmıştır ki, O hayvanlarının eyerlenmesini emrederdi ve onlar eyerlenmeden önce Kur'ân'ı (Tevrat veya İncil'i) okurdu. O sadece kendi el emeğiyle kazandığını yedi”. Buhârî, “Enbiyâ”, 60 (no:3417). Bu hadisin şerhi için ayrıca bkz.İbn Hacer, *Fethu'l-bâri şerhu sahihi'l-buhârî*, c.6, s.455 (no:3417); İbn Hanbel, *Musned*, c.13, s.97 (no:8160).

³⁶⁶ Münâvî, *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-câmi'i's-sagîr*, c.2, s.61.

makamlara ulaşabilmeleri için Allah (c.c) tarafından kendilerine melekûfî bir kudret bahşedilmiştir. Bunları sadece kerâmetleri ve fevkalâde olayları kabul etmeyenler inkâr ederler.”³⁶⁷

Fizik âleminin nesnel kuralları, insan bedeninin organik sınırları, kişinin gündelik hayatta üstlendiği muhtelif dinî-ahlakî-ictimâî yükümlükleri, bu bölümde aktarılan rivâyetlerdeki hatim sayılarıyla ilgili rakamların ancak bir mübalağayla açıklanabileceğini ortaya koymaktadır. Bu abartılı üslup, Kur’ân hatmi konusunda özel bir gayret içindeki insanların bu davranışlarını övmek, diğer insanları da hatim uygulamasına teşvik etmek için seçilmiş olabilir. Hatim sayılarını fizik ötesi âlemin imkânlarıyla açıklayan yaklaşım ise, konuyu ilmî ve aklî sahanın dışına itmekte ve tartışılabilir olmasını imkânsız hale getirmektedir.

5. Muhaddisler ve Kur’ân Hatmi

Tabakât ve *terâcim* literatüründe muhaddislerin ilmî ve şahsî biyografilerinin bir parçası olarak onların Kur’ân hatmine yönelik uygulamalarına da değinilmiştir. Bu başlık altında hatim konusunda isimleri tebâruz etmiş bazı muhaddisler ele alınmaktadır.

Buhârî ve Muslim’in şeyhlerinden Kûfeli Abdullah b. İdrîs Evdî’nin (ö. 192/807-808) hadîs rivâyetinin yanısıra ibadetlerine ve özellikle Kur’ân hatmine özen gösterdiği dile getirilmiş, vefatına yakın bir sırada kızının ağlaması üzerine, “Ağlama! Bu evde Kur’ân’ı dört bin kere hatmettim.” dediği nakledilmiştir.³⁶⁸

Nakledildiğine göre Ebû Bekir b. Ayyâş (ö. 193/809) altmış yıl boyunca her gün bir kere hatim yapmıştır. Bir defasında oğluna, “Aman bu odada bir günah işleme! Çünkü ben burada on iki bin kere Kur’ân’ı hatmettim” demiş, vefatına yakın bir anda ağlayan

³⁶⁷ Muhammed Abdülhay Leknevî, *İkametu’l-huccei ‘alâ enne’l-iksâra mine’t-te‘abbudi leyse bi bid‘at*, tah. Ebû Gudde (B.y., y.y.,ts.), s.101.

³⁶⁸ Nevevî, *Minhâc fî şerhi sahîhi Muslim b. Haccâc* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî,1392), c.1, s.79.

kızına³⁶⁹ veya kız kardeşine de, “Neden ağlıyorsun ki, kardeşin evin şu köşesinde on sekiz bin kere Kur’ân’ı hatmetti” demiştir.³⁷⁰

Kaynaklarda Buhârî’nin Ramazan ayı geldiğinde yakın öğrencilerine namaz kıldırıldığı, her rekâta yirmi âyet okuyarak bu şekilde Kur’ân’ı hatmettiği nakledilmiştir. Onun seher vakitlerinde Kur’ân’ın üçte birini okuyarak üç gecede hatim yaptığına, Ramazan’da her gün gündüz Kur’ân’ı hatmettiğine, her hatimden sonra duanın makbul olduğunu söylediğine dâir bilgiler yer almaktadır.³⁷¹

Bağdat muhaddislerinden Zuheyr b. Kumejr Mervezî’nin (ö. 258/870) Ramazan ayında doksan kere Kur’ân’ı hatmettiği ve ailesini günde üç kere hatim duası için bir araya topladığı da rivâyetler arasındadır.³⁷² Endülüslü muhaddis Bakî b. Mahled’in (ö. 276/889) her gece on üç rekât namazda Kur’ân’ı hatmettiği rivâyet edilmiştir.³⁷³

Musned sahibi Ebû’l-Abbâs Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm Serrâc Sekafî’nin (ö. 313/925) ömrü boyunca on iki bin kere Kur’ân’ı hatmettiği, ayrıca hem Allah Resûlu, hem Hz. Alî hem de kendi adına on iki bin kurban kestiği aktarılmıştır.³⁷⁴ Hatîb Bağdâdî’nin (ö. 463/1071) hac yolunda Kur’ân’ı tertil üzere okumak sûretiyle her gün bir kere hatmettiği nakledilmiştir.³⁷⁵

³⁶⁹ Nevevî, *Minhâc*, c.1, s.79.

³⁷⁰ Zehebî, *Tezhîbu’t-tehzîb*, c.10, s.207; İbnu’l- Cevzî, *Sıfatu’s-safve*, c.2, ss.95-98.

³⁷¹ İbn Hacer, *Taghliku’t-ta’lik*, tah. Mûsa Kazki (Beyrut- Amman: El-Mektebu’l İslamî- Dâru Ammâr, 1405), c.5, s.399; Zehebî, *Tezhîbu’t-tehzîb*, c.8, s.36,

³⁷² Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, c.12, s.361; Zehebî, *Tezhîbu’t-tehzîb*, c.3, s.303; Suyûti, *Tabakâtu’l-huffâz* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1403), c.1, s.250; Cemâluddîn Mizzî, *Tehzîbu’l-kemâl fi esmâi’r-ricâl*, tah. Beşşar Avvad Ma’ruf (Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 1980), c.9, s.414.

³⁷³ Şemseddîn Muhammed İbn Abdulhâdî, *Tabakâtu ulemâi’l-hadîs*, tah. Ekrem Bûşî (Beyrut: Muessesetu’r-Risale, 1996), c.2, s.336.

³⁷⁴ İbn Abdulhâdî, *Tabakâtu ulemâi’l-hadîs*, c.2 s.448; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, c. 14, s.393; İbnu’l-Cevzî, *Sıfatu’s-safve*, c.1, s.510.

³⁷⁵ İbnu’l-Esîr, *Câmi’u’l-usûl*, tah. Abdulkâdir Arnaût ve Beşîr ‘Uyûn (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1972), c.12, s.164; Ebû Bekir Huseynî, *Tabakâtu’s- Şâfi’iyye*, tah. Âdil Nuveyhid (Beyrut: Dâru’l-Âfâki’l-Cedide,1982), c.1, s.165.

6. Mezhep İmamlarının Hatimle İlgili Görüşleri ve Uygulamaları

Bu bölümde dört mezhep imâmının detaylı tercümesine değinilmeden sadece Kur'ân hatmiyle ilgili pratik hayatta ortaya koydukları uygulamaları ve tutumları kronolojik olarak ele alınmaktadır.

6. 1. Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit (ö. 150/767)

Hanefi mezhebinin kurucu imâmı Ebû Hanîfe'nin ibadete olan düşkünlüğü kendi akrânı, talebeleri ve sonraki nesiller tarafından dile getirilmiştir. Hanefî mezhebinin *terâcim* ve *menâkıb* türü eserlerinde Ebû Hanîfe'nin gecenin büyük bölümünü ibadetle geçirdiği, gündüzleri öğlen ve ikindi arasında istirahat ettiği, diğer vakitlerinde ise ticaretle iştigal edip talebeleriyle ilgilendiği aktarılmıştır. Özellikle namaz ve Kur'ân'a olan bağlılığı konusunda kendisinden övgüyle bahsedilmiş ve birçok kişi buna şahitlik etmiştir. Horasanlı muhaddis Hârîce b. Mus'ab (ö. 168/784), Kâbe'de Kur'ân'ı dört kişinin hatmettiğini, bunlardan birinin de Ebû Hanîfe olduğunu ifade etmiştir.³⁷⁶

Ebû Hanîfe'nin kırk yıl boyunca yatsı namazı için aldığı abdestle sabah namazını edâ ettiği, genellikle geceleri bir veya iki rekâtta Kur'ân'ın tamamını okuyarak geçirdiği nakledilmiştir. Ayrıca ibadet ederken ağladığı ve ağlama sesinin komşuları tarafından duyulduğu, vefât ettiği odada yedi bin veya yetmiş bin kere Kur'ân'ı hatmettiği rivâyet edilmiştir.³⁷⁷ Kaynaklarda onun özellikle Ramazan aylarında altmış kere Kur'ân'ı hatmettiğine, diğer günlerde ise geceleri seher vaktine kadar Kur'ân'ın tamamını okuduğuna, buna zamanın bazı âlimlerinin de tanıklık ettiğine dâir bilgiler de bulunmaktadır.³⁷⁸ Ebû Hanîfe'ye göre Kur'ân'ı yılda iki kere hatmeden kişi Kur'ân'ın

³⁷⁶ İbn Asâkir, *Târîh Dimeşk*, tah. Amr b. Garâme Amrevî (Beyrut: Dâru'l Fikr, 1995), c.11, s.75.

³⁷⁷ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, c.29, s.434; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n nubelâ*, c.6, s.391.

³⁷⁸ Alî Kârî, *Mirkâtu'l-mefâtîh* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2002), c.1, s.30; İbn Hacer Heytemî, *Hayrâtu'l-hisân* (Hindistan: Mısır Sa'adet Matbaası, 1324), s.37; Zehebî, *Menâkıb Ebî Hanîfe ve sâhibeyhi* (Hindistan: Lecnetu İhyâi'l- Me'ârifî'n-Nu'maniyye, 1408), ss.20-21.

hakkını verir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s) vefat ettiği yıl Cebrâil'e Kur'ân'ı iki kere arz etmiştir.³⁷⁹

6. 2. Mâlik b. Enes (ö. 179/795)

Mâlikî mezhebinin kurucu imâmıdır. Küçük yaşta Kur'ân'ı hıfz etmiş ve hadis külliyyatının ilk örneklerinden olan *Muvatta'* adlı eseriyle tanınmıştır. Ona haccın farzlarını yerine getirme konusunda engelle karşılaşan ve haccını eda edemeyen birinin (*muhsar*) Kur'ân'ı bir gecede hatmetmesi konusu sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: “Bu ne güzel bir haldir. Çünkü Kur'ân her hayrın başıdır. Ramazan ayında (Medine kadılarından olan) Ömer b. Hüseyin'in³⁸⁰ yanında namaz kılanlar bana onun her gece Kur'ân'ı hatmedip yeniden bir hatme başladığını anlatmıştır.³⁸¹

İmam Mâlik'in Ramazan aylarında hadis rivâyet etmeyi ve okumaya ara verdiği, bunun yerine Kur'ân'ı çokça *mushaftan* okumaya özen gösterdiği rivâyet edilmiştir.³⁸²

6. 3. Muhammed b. İdris Şâfi'î (ö. 204/820)

Şâfi'î mezhebinin kurucusu olan İmâm Şâfi'î, kendi ifâdesine göre yedi yaşında iken Kur'ân'ı hıfz etmiştir. On üç yaşında Mescid-i Haram'da Kur'ân okumuştur. Kaynaklarda Şâfi'î'nin menâkıbıyla ilgili haberler arasında, onun ibadetlere verdiği önem dile getirilmekte, hadis rivâyet ederken sanki Kur'ân'dan bir sûre okuyormuş gibi bir tutum sergilediği aktarılmaktadır. Onun namazlarda okuduğu sûrelerin dışında günde bir kere hatim yaptığı ve özellikle Ramazan ayında gece ve gündüz olmak üzere iki hatim yaptığı nakledilmiştir.³⁸³ Onun gençlik yıllarında özellikle ilimle daha çok iştigal ettiği,

³⁷⁹ Zerkeşî, *Burhân*, s.471.

³⁸⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, c.7, s.70.

³⁸¹ Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, c.3, s.476 (no:1997); Ya'kûb b. Sufyân Fesevî, *Ma'rife ve't-târîh* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye,1999), c.1, s.373.

³⁸² İbn Recep, *Bugyetu'l-insân fî vezâif-i Ramazan* (Beyrut: el-Mektebu'l-İslamî, 1985), s.46.

³⁸³ Zehebî, *Siyeru'lâmi'n-nubelâ*, c.8, s.248; Beyhakî, *Menâkıbu's-Şâfiî*, tah. Ahmet Sakr (Kâhire: Dâru't-Turâs, 1970), c.1, s.279.

orta yaşlardan sonra ise Kur'ân tilâveti ve hatmine daha fazla önem verdiği kaydedilmiştir.³⁸⁴

6. 4. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)

Hanbelî mezhebinin kurucu imâmıdır. Yaşadığı dönemde ilme verdiği önemin yanısıra ibadetlere ve özellikle namaza olan ilgisi dikkatleri çekmektedir. Onun her gün gündüz ve gece üç yüz rekât namaz edâ ettiği, yaklaşık seksen yaşında hastalandığında bu sayıyı yüz elli rekâta indirdiği, ayrıca her hafta bir kere hatim yaptığı nakledilmiştir.³⁸⁵ Kaynaklarda onun gece ve gündüzleri ibadetle geçirdiği, Mekke'de bir gecede Kur'ân'ı namazda hatmettiği de aktarılmaktadır.³⁸⁶

7. Günümüzde Kur'ân Hatmi

Günümüzde Müslümanların hatim konusundaki uygulamalarının bireysel ve özellikle toplumsal bir düzeyde icra edildiği söylenebilir. Ülkemizde hatim olgusunun toplumsal yansımalarına Ramazan aylarında genellikle câmilerde ve Kur'ân meclislerinde uygulanan *mukâbele* ile şahit olmaktayız. Osmanlı döneminde uygulanmaya başlayan ve günümüze kadar gelen bu toplumsal olgu, bir hâfız veya Kur'ân'a hâkim bir kişinin Kur'ân'ı sesli bir şekilde mecliste veya camide okuması ve diğerlerinin onu takip ederek dinlemesi şeklinde uygulanmıştır. Türkiye'de *mukâbele* geleneği camilerle ve meclislerle sınırlı değildir. Ulusal ve yerel düzeyde yayın yapan birçok radyo ve televizyon gibi medya iletişim organlarıyla da bu gelenek sürdürülmektedir. Kur'ân ayı olarak tavsîf edilen Ramazan aylarında belirlenen bazı cami ya da mescidlerde Kur'ân hatmiyle terâvîh namazlarının da edâ edildiği bilinmektedir.³⁸⁷

³⁸⁴ Ebû Bekir Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, tah. Beşşar Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), c.2, s.392; İbnu'l-Cevzî, *Muntazim fi-târîhi'l-mulûk* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992), c.10, s.135.

³⁸⁵ Zehebî, *Tezhîbu't-tehziib*, c.1, ss.191-192; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-hanâbile*, tah. Muhammed Hamid Fıkî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), c.1, s.9.

³⁸⁶ Hâlid Ribât, Seyyid İzzet A'id, *Câmî' li'ulûmi'l-İmâm Ahmed* (Mısır: Dâru'l-Felâh, 2009), c.2, s.338.

³⁸⁷ Nebi Bozkurt, "Mukâbele", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), c.31, s.100; Abdurrahman Çetin, "Hatim İndirme Hükümleri-III", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (1992), s.48.

Ülkemizin bazı şehirlerinde toplu hatimle ilgili bir takım farklı uygulamalar da bulunmaktadır. Erzurum ilinde gerçekleştirilen 1001 hatim geleneği bunlardan biridir. Ramazan haricinde kış mevsiminde Erzurum’da her yıl düzenlenen 1001 hatim programının bir tür festival atmosferinde gerçekleştiği görülmektedir. Şehrin zelzele ve doğal âfet gibi her türlü kötülüklerden korunmasına vesile olması amacıyla 16. yüzyıldan başlamak sûretiyle günümüze kadar bu gelenek devam edegelmiştir. Bu çerçevede özellikle kış mevsiminde Erzurum’un camilerinde imâmlar ve vatandaşlar tarafından Kur’ân hatimleri yapılmaktadır. Akabinde resmi düzeyde yapılan bir program, bazı hâfızların atlar üzerinde Kur’ân okuyarak şehri gezmek ve önceden uygulanan bu geleneği canlandırmak sûretiyle dualarla son bulmaktadır. Bu geleneğin asıl amacının toplumun Kur’ân ile olan bağların güçlendirilmesi olduğu vurgulanmıştır.³⁸⁸

Ülkemizde vefat münasebetiyle Kur’ân okuma ve hatim yapmanın da yaygın dinî-kültürel bir unsur olarak yaşatıldığı bilinmektedir. Bir kişi vefât ettiğinde arkasından ya da kabir ziyaretinde *Yâsin* sûresi başta olmak üzere bazı sûrelerin okunması³⁸⁹ veya Kur’ân’dan belirli cüzlerin dağıtılarak bir hatmin yapılması ve akabinde dua edilmesi, yaşayan ölüm kültürünün bir parçasıdır. Ancak bu uygulama Hz. Peygamber’in sünnetinde ve erken dönemde vukû bulmadığından bazı zayıf rivâyetlere dayanmaktadır.³⁹⁰ Kimilerince *bid’at* sayılmaktadır.³⁹¹ Bu ve buna benzer uygulamaları Kur’ân okumaya vesile olmasını dikkate alarak *hasen bid’at* olarak kabul edenler de vardır. Kaynaklarda bazı âlimlerin ahirete intikal ettikleri zaman arkalarından *Yâsin* sûresinin okunduğu³⁹² ve hatimler yapıldığı görülmektedir. Bunlardan birisi de İbn

³⁸⁸ (<https://erzurum.diyanet.gov.tr/Sayfalar/ContentsWithImage.aspx?MenuCategory=Kurumsal2&ContentCategory=muftuluk-haberleri>) (Erişim tarihi: 21/01/2020).

³⁸⁹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c.2, c.445 (no:10853); Ebû Dâvûd, “Cenâiz”, 24 (no:3121); İbn Hibbân, *Musnedu’s-sahîh*, c.7, s.269 (no:3002).

³⁹⁰ Enbiya Yıldırım, *Sahih Hadis Bulunmayan Konular* (Ankara: Otto, 2017), s. 25.

³⁹¹ Muhammed Nâsuruddîn Elbânî, *Ahkâmu’l-cenâiz* (B.y., el-Mektebu’l-İslâmî, 1986), ss.239-264.

³⁹² İbn Hanbel, *Musned*, c.28, s.171 (no:16969).

Teymiye'dir. O vefât ettiğinde Şam'da yaşayanların pek çok hatim yaptıkları ve sık sık kabrini ziyaret ederek dua ettikleri nakledilmiştir.³⁹³

Diğer taraftan bazı İslam ülkelerinde Ramazan aylarında hatim yapıldıktan sonra sevinç ve sevgi gösterilerinin ifade edilmesi adına bazı etkinlikler düzenlenmektedir. Bunlardan biri de Yemen'in Hadramut şehrinde genellikle Ramazan aylarında gerçekleşiyor. Dîni gelenek hâline dönüşen bu etkinlik çerçevesinde hem çocuklara yönelik eğlenceli programlar tertip edilmekte hem de bayram günü gibi yetişkinlerin de eğlendiği etkinlikler düzenlenmektedir. Ayrıca hatim yapan kişilerin aileleri ve yakınları birbirlerini ziyaret ederek sevinçlerini paylaşmaktadırlar.³⁹⁴

Cezâyir'de hatim yapan çocuklar at üzerine bindirilerek gezdirilmekte, akabinde dua yapıldıktan sonra yemek ikram edilmektedir. Böylece Kur'ân hatmine yönelik teşvik edici programlar yapılmaktadır.³⁹⁵

Diğer taraftan yine bazı islam ülkelerinde Ramazan aylarında çeşitli uygulamalar yapılmaktadır. Bu çerçevede Umman Sultanlığı'nda özellikle Ramazan ayının son on gününde Kur'ân beş ila on kere hatmedilir. Hindistan'ın bazı mescid ve camilerinde çok geç saatlere kadar süren terâvîh namazında her iki veya üç günde bir kere hatim yapılmakta ve bu etkinliğe “şebine” ya da “leyliye” denilmektedir. Ayrıca Malezya'da Ramazan aylarında özellikle bayanlar iftar ile sahur vakti arasında evlerde Kur'ân hatmi yapmaktadırlar.

Moritanya'nın bazı camilerinde her on günde bir kere hatimle teravih namazı kılınmaktadır. Yine Suudi Arabistan'ın belirli camilerinde Ramazan aylarında gece on rekât teheccüd namazında on günde bir kere hatim yapılmaktadır.³⁹⁶ Fas'ta özellikle

³⁹³ İsmâîl b. Kesîr, *Bidâye ve 'n-nihâye* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1986), c.14, s.136.

³⁹⁴ (https://www.youtube.com/watch?v=7XkyAUknl_Q) (Erişim tarihi: 09/12/2019).

³⁹⁵ (<https://www.youtube.com/watch?v=M6hupY5BR20>) (Erişim tarihi: 17/12/2019).

³⁹⁶ (<https://www.maghress.com/attajdid/149305>) (Erişim tarihi:21/02/2020).

Ramazan'ın 27. akşamı, hatim gecesi olarak nitelendirmekte ve insanlar bu gecede hatim için camilere akın etmektedirler. Ramazan ayı dışında da Fas'ın birçok camisinde her ay bir hatim yapılmaktadır.³⁹⁷

³⁹⁷ (<https://www.maghress.com/attajdid/107634>) (Erişim tarihi:12/06/2020).

Değerlendirme ve Sonuç

Hadis kaynaklarımızda Kur'ân hatmiyle ilgili olan ve kayda değer bir yekûn teşkil eden rivâyet malzemesi bulunmaktadır. Bu rivâyetler, yaşayan bir dinî pratik ve gelenek olarak hatim uygulamasının tarihsel kökenlerine ve ilk örneklerine ışık tutmaktadır.

Hatim konusu hadis kaynaklarında bazen Kur'ân'la ilgili *kitâp* ve *bâbların* altında, bazen de müstakil *bâb* başlıkları altında ele alınmıştır. Hatimle ilgili en çok rivâyet İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inde nakledilmektedir. Konu çeşitliliği ve içerik açısından en dikkat çekici malzeme ise Dârimî'nin *Musnedu'l-câmi'* adlı eserinde bulunmaktadır. Buhârî ve Muslim, hatim konusunda sadece Abdullah b. Amr'dan gelen rivâyetlere eserlerinde yer vermişler, hatimle ilgili diğer konulardaki rivâyetleri nakletmemişlerdir.

Rivâyetler ışığında erken dönemde hatim yapmaya özel bir önem verildiği, hatim için bir araya gelinerek dua edildiği, hatim günü oruç tutulduğu, gündelik pratik hayatta bu ibadete hassasiyetle yaklaşıldığı ve Ramazan aylarında daha fazla hatim yapıldığı görülmektedir. Kaynaklarda Hz. Peygamber (s.a.s) başta olmak üzere sahâbîler, tâbiûn ve sonraki nesle mensup âlim ve muhaddislerin Kur'ân hatmi konusundaki tatbikatları da nakledilmiş, bu sûretle hatim konusunda teşvik edici bir tablo sunulmuştur.

Rivâyetlerin tanıklığına göre Hz. Peygamber (s.a.s) bir gecede ve üç günden az sürede Kur'ân'ı baştan sona kadar okuyarak hatim yapmamıştır. Tespitimize göre sahâbeden sadece beş kişi Kur'ân'ı bir günde bir kere hatmetmiştir. Bu sayının az olması, Hz. Peygamber'in tavsiyeleri doğrultusunda sahâbîlerin genellikle Kur'ân'ı üç, beş ve yedi günde hatmettiklerine dâir bir delildir. Çünkü rivâyetler, onların Kur'ân'ı tertil üzere tefekkür ederek okumaya önem verdiklerine ve bunun da süre olarak azami üç günde olabileceğine dikkat çekmektedir. Abdullah b. Ömer'in *Bakara* sûresini anlamak için bir rivâyete göre dört yıl, başka bir rivâyete göre sekiz yıl harcaması düşündürücüdür. Sahâbînin hatim uygulamalarında Hz. Peygamber'in yönlendirmelerinin belirleyici

olduğu açıktır. Kur'ân hatminin mâkul karşılandığı sürenin üç-yedi gün arasında olduğu, özellikle sahâbîlerin Kur'ân'ı yedi bölüme ayırmak sûretiyle yedi günde bir hatim yaptıkları tespit edilmiştir. Birçok rivâyette üç günden az sürede hatim yapılması hâlinde âyetlerin anlaşılamayacağı vurgulanmıştır. Üç günden daha az sürede Kur'ân'ın hatmedilmesi bazı sahâbîlerce mekruh sayılmıştır. Tâbiûn ve tebeu't-tâbiûn dönemlerinde de Kur'ân'ın hatmi konusunda ciddi bir gayret gösterildiğini müşahede etmekteyiz.

Erken dönemde hatim yapılırken öncelikle ayetlerin anlaşılmasına özen gösterilmiş, ayrıca Kur'an'ın hükümlerinin ve öğretilerinin uygulanmasının gerekliliğine vurgu yapılmıştır. Kur'ân'la amel etmeyen kimsenin, onu aslında okumamış sayıldığı ifade edilmiştir.

Hatimle ilgili rivâyetler içinde anlaşılması en zor olanları, kısa sürede çok sayıda hatim yapılmasını aktaranlardır. Fizik dünyanın genel-geçer kurallarını ve sınırlarını aşan bu tür rivâyetleri açıklamak kolay değildir. Bu rivâyetlerdeki hatim sayılarını olumlu bir mübalağa diliyle veya kesretten kinâye yoluyla anlamak ve yorumlamak yerinde olacaktır. Bu üslup, Kur'ân hatmi konusunda özel bir gayret içindeki insanların bu davranışlarını övmek, diğer insanları da hatim uygulamasına teşvik etmek için seçilmiş olabilir. Bilhassa gecelerini Kur'ân okumakla geçiren kimselerin bu davranışlarını ifade etmek üzere, hayatları boyunca her gece bir hatim yaptıkları şeklinde yaygın bir dil kullanıldığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Müslümanlar için önem arz eden özel gün, gece ve yerlerde kısa sürede Kur'ân'ın hatmedilmesi de makul karşılanabilir. Kısaca hatim sayısı ile ilgili abartılı rivâyetlerin *menâkıb* ve *fedâil* çerçevesinde bir övgü olarak değerlendirilmesi yerinde olacaktır.

Bu konuda, bazı sûrelerin belirli sayıda okunmasının bir hatme denk olduğunu ifade eden rivâyetler de akla gelebilir. Ancak kaynaklarda bu yolla hatim yaptığı belirtilen herhangi bir kişiye veya böyle bir ihtimali doğrulayan herhangi bir veriye tesadüf edemediğimizi belirtmeliyiz. Hatim sayılarını metafizik ve mistik âlemin imkânlarıyla

açıklayan alternatif ve sübjektif yaklaşım ise, konuyu reel ve makul sahanın dışına çıkararak nesnel değerlendirmeleri güç hale getirmektedir.

Sonuç olarak, rivâyetlerin bütününden hareketle, Kur'ân hatminin amacı ve işlevi hakkında şöyle bir tespite ulaşmak mümkündür: Kur'ân hatmi, uhrevî değeri ve dinî mükâfatının yanısıra, Kur'ân'ın bireysel ve toplumsal hayatın içinde olabildiğince görünür olması, ayetlerinin çokça okunarak tefekkür ve tedebbüre vesile olması bakımından tatbik ve teşvik edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdulgâkî, Muhammed Fuâd. *Mu'cemu'l-Mufehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l Kerîm*. Kahire: Y.y., 1364/1945.
- “Kur'ân”. *Miftâhu Kunûzi's-Sunne*. Kahire: Y.y., 1364/1945.
- Abdurrezzâk b. Hemmâm. *Musannef*. Tah. Habiburrâhman Âzâmî. Hindistan: El-Mektebû'l-İslamî, 1403.
- Aclûnî, İsmâîl. *Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlu'l-İlbâs 'Amme'stehere Mine'l-Ehâdîş 'Alâ Elsineti'n-Nâs*. Kahire: Mektebetu'l-Kudsî, 1351.
- Aynî, Bedruddîn. *Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İhyâi't- Turâsi'l-Arabî, ts.
- *Şerhu Suneni Ebî Dâvûd*. Tah. Hâlîd b. İbrâhîm Mısırî. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1999.
- Bâcî, Ebû'l-Velîd. *Muntakâ*. Kâhire: Mektebetu's-Sa'âde, 1332.
- Bagdadî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîh Bağdad*. Tah. Beşşar Avvad Ma'ruf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 2002.
- Begavî, Ferrâ. *Şerhu's-Sunne*. Tah. M. Züheyr Şâvîş – Şu'ayb Arnaût. Beyrut: El-Mektebû'l-İslamî, 1983.
- Begavî, Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Abdilazîz. *Mu'cemu's-Sahâbe*. Tah. Muhammed Emîn b. Cekenî. Kuveyt: Dâru'l-Beyân, 2000.
- Belhî, Nizâmeddîn. *Fetâva'l-Hindiyye*. 2. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1310.
- Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd. *Eczâu'l-Hadîsîyye*. Riyad: Dâru'l-Âsime, 1996.
- Beyhakî, Ahmed b. Huseyn. *Menâkıbu's-Şâfi î*. Tah. Ahmet Sakr. Kahire: Dâru't- Turâs, 1970.
- Sunenu'l-Kebîr*. Tah. Muhammed Abdulkâdir 'Atâ. 3. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Sunenu's-Sagîr*. Tah. Abdulmu'tî Emin Kala'cî Karaçi: İslam Bilimleri Üniversitesi, 1989.
- Şu'abu'l-Îmân*. Tah. Abdul'alî Abdulhamîd Hamid. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 2003.
- Birişık, Abdulhamit. “Sûre”. *DİA*, c.37, ss.538-539. Ankara, 2009.
- Bisârah, Nebîl. *Enîsus-Sâri fî Tahrîci Ehâdîsi Fethi'l-Bârî*. Tah. Nebîl b. Muhammed b. Yakub Bisârah. Beyrut: Müessesetu's-Semaha, Müessesetu'r-Reyyan, 2005.
- Bozkurt, Nebî. “Mukâbele”. *DİA*, c.31, s.100. Ankara, 2006.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl. *Cami'u's-Sahîh*. Tah. Muhammed Zuheyr b. Nâsır Nâsır. Beyrut: Dâru Tu'ki'n-Necât, 1422.

- Bûsîrî, Şihâbuddîn Ahmed b. Ebî Bekr. *İthâfû'l-Hiyere Bi-Zevâ'idî'l-Mesânîdî'l-Aşere*. Tah. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm ve Mişkât bilimsel araştırma grubu. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1999.
- Cevherî, İsmâîl. *Sihâh Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*. Tah. Ahmet Abdulgafur Attar. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987.
- Cezerî, Şemsuddîn Muhammed. *Neşr Fî Kırââtî'l-Aşr*. Tah. Alî Muhammed ed-Dibâ. B.y., El-Matbaatu'l- Ticariyyetu'l-Kubrâ. ts.
- Çanga, Mahmut. *Kur'ân'ı Kerim Lugatı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1999.
- Çelebi, Kâtib. *Sullemu'l-Vusûl ilâ Tabakâtî'l-Fuhûl*. Tah. Mahmud Abdulkâdir Arnaût. İstanbul: İrsika, 2010.
- Çetin, Abdurrahman. "Hatim İndirme Hükümleri-I, II, III". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4, 1992.
- Çetin, Abdurrahman. "Hatim". *DİA*, c.16, ss.468-469. Ankara, 1997.
- Dârimî, Abdullah. *Musnedu'l-Câmi'*. Tah. Huseyn Selim Esed Dârânî. Riyad: Dâru'l-Mugnî, 2000.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd. *Beyân fî 'Addi Âyi'l-Kur'ân*. Tah. Hamid Kadrevî Hamad. Kuveyt: Merkezu'l-Mahtutât ve't-Turâs ve'l-Vesâik. 1414/1994.
- Dîneverî, Ebû Bekr Ahmed b. Mervân b. Muhammed. *Mucâlesetu ve Cevâhiru'l-İlmi*. Tah. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasan Âl Selman. Bahreyn: Cemi'yyetu't-Terbiteyeti'l-İslamiyye, 1419.
- Durays, Muhammed b. Eyyûb. *Fedâilu'l-Kur'ân*. Tah. Gazvet Budeyr. Damascus: Dâru'l-Fikr, 1987.
- Ebû Dâvûd, Suleyman b. Eş'as. *Sunen*, Tah. Şu'ayb Arnaût - Muhammed Kâmil Karabelli. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyyeh, 2009.
- Ebû Nu'aym, Ahmed b. Abdillâh İsfahânî. *Ma'rifetu's-Sahâbe*. Tah. Âdil b. Yusuf Azzâzî. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1998.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn. *Ahkâmu'l-Cenâiz*. El-Mektebu'l-İslâmî, 1986.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzibu'l-Luga*. Tah. Muhammed 'Avad Mu'rib. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 2001.
- Fâkihî Muhammed b. İshâk. *Ahbâru Mekke Fî Kadîmî'd-Dehr ve Hadîsihî*. Tah. Abdulmelik Abdullah Duheyş. Beyrut: Dâru Hazr, 1414.
- Fesevî, Ya'kûb b. Sufyân. *Ma'rife ve't-Târîh*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1999.
- Fettenî, Cemaluddîn Muhammed. *Tezkiratu'l-Mevdu'ât*. B.y., İdaretu't-Tibâa', 1343.

- Gazzâlî, Muhammed b. Muhammed. *İhyâu Ulûmu'd-Dîn*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Heyet. *Hadislerle İslam*. c.2, s.291. Ankara: DİB yayınları, 2014.
- Hâkim, Muhammed b. Abdillâh. *Mustedrek*. Tah. Mustafa Abdulkâdir 'Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990.
- Halîl, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Amr b. Temîm Ferâhîdî. *Kitabu'l-'Ayn*. Tah. Mehdi Mahzumi - İbrâhîm Samerrâi. Dâru'l-Hilâl, ts.
- Hanbelî, Mucîruddîn. *Fethu'r-Rahmân fî Tefsîri'l-Kur'ân*. Katar: Vakıflar Bakanlığı Yayınları, 2009.
- Harbî, İbrâhîm. *Garîbu'l-Hadîs*. Tah. Suleyman İbrâhîm Muhammed Âyid. Mekke: Ummu'l-Kurâ, 1405.
- Hasenî, Ahmed. *Mudâvî li-'İleli Câmî's-Sagîr*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1996.
- Herevî, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm. *Fedâilu'l-Kur'ân*. Tah. Mervân 'Atiyye-Muslim Hirâbe-Vefâ Takiyyuddîn. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1995.
- Huseynî, Ebû Bekir b. Hidâyetillâh. *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*. Tah. Âdil Nuveyhid. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1982.
- Irâkî, Ebû'l-Fadl Zeynuddîn Abdurrahîm b. Huseyin. *Mugnî an Hamli'l-Esfâr fî'l-Esfâri Fî Tahrîci Mâ fî'l-ihyâi Mine'l-Ahbâr*. Tah. Ebû Muhammed Eşref b. Abdulmaksûd. Riyad: Mektebetu Taberiyye, 1415/1995.
- *Tarhu't-Tesrib fî Şerhi't-Takrîb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- İbn Abdilber, Cemâluddîn Yûsuf. *Temhîd Limâ Fi'l Muvatta'i Mine'l-Me'âni ve'l-Esânîd*. Fas: Vakıflar Bakanlığı Yayınları, 1387.
- İbn Abdulhâdi, Şemseddin Muhammed Sâlihî. *Tabakâtu Ulemai'l Hadîs*. Tah. Ekrem Bûşî. Beyrut: Muessesetu'r-Risale, 1996.
- İbn Allân, Muhammed Alî. *Futûhâtu'r-Rabbâniyye 'Ale'l-Ezkâri'n-Neveviyye*. B.y., Cem'iiyetu'n-Neşri Ve't-Te'lîfi'l-Ezheriyye, ts.
- İbnu'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed Meâfirî. *Mesâlik fî Şerhi Muvatta'i Mâlik*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2007.
- İbn Asâkir, Alî b. Hasen. *Târîh Dimeşk*. Tah. Amr b. Garameh Amraviç. Beyrut: Dâru'l Fikr, 1995.
- İbn Battâl, Alî b. Halef b. Abdilmelik Kurtubî. *Şerh'u Sahîhi'l-Buhârî*. Tah. Ebû Temîm Yasir b. İbrâhîm. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 2003.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân. *Sıfatu's-Safve*. Tah. Ahmed b. Alî. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2009.

- *Muntazam Fî Târihi'l-Mulûk ve'l-Umem*. Tah. Muhammed Abdulkâdir 'Atâ- Mustafa Abdulkâdir 'Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1992.
- *Âdâbu Hasan Basrî*. Tah. Suleyman Hareş, 3.Baskı. Beyrut: Dâru'n-Nevâdir, 2008.
- İbn Ebî Hâtim, Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs Râzî. *Cerh ve't-Tâ'dil*. Tah. Abdurrahman b. Yahya Muallamî Yemânî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1952.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed. *Musannef*. Tah. Kemal Yusuf Hut. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1409.
- İbn Ebî Ya'lâ, Muhammed b. Muhammed. *Tabakâtu'l-Hanâbile*. Tah. Muhammed Hamid Fıkî. Beyrut: Dâru'l-Mâ'rife, ts.
- İbnu'l-Esîr, Mecduddîn Mubârek. *Cami' u'l-Usul Li-Ehâdisi'r-Resûl*. Tah. Abdulkâdir Arnaût ve Beşîr Uyun. Beyrut: Dâru'l- Fikr, 1972.
- İbnu'l-Fâhir, Ma'mer bin Abdulvâhid Kureşî İsfehânî. *Mûcibâtu'l-Cennet*. Tah. Nâsır b. Ahmed b. Neccâr Dimyâtî. Kâhire: Mektebetu 'İbâdurrahmân, 2002.
- İbn Hacer, Heytemî. *Hayrâtu'l-Hisân*. Hindistan: Mısır Sa'âdet Matbaası, 1324.
- İbn Hacer, Şihâbuddîn Ahmed Askalânî. *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1959.
- *İsâbe Fî Temyîzi's-Sahâbe*. Tah. Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Alî Muhammed Muavvad. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l- 'İlmiye, 1415.
- *Netâicu'l-Efkâr Fî Tahrîci Ehâdisi'l-Ezkâr*. Tah. Hamdi Abdulmecîd Silefî. 2.baskı. B.y., İbn Kesîr, 2008.
- *Taglîku't-Ta'lik*. Tah. Mûsa Kazkî. Beyrut: El-Mektebû'l-İslamî- Amman: Dâru Ammâr, 1405.
- *Tehzîbu't-Tehzîb*. Hindistan: Matbaatu Dâireti'l-Ma'ârifî'l-İslamiyye, 1326.
- İbn Hanbel, Ahmed. *Musned*. Tah. Şu'ayb Arnaût-Âdil Mürşid ve diğerleri. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2001.
- *İlel ve Ma'rifetu'r-Ricâl*. Tah. Vasiyyullah b.Muhammed Abbâs, 2.baskı. Riyad: Dâru'l-Hânî, 1422.
- İbn Hibbân, Muhammed Bustî. *Musnedu's-Sahîh*. Tah. Şu'ayb Arnaût. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1993.
- *Mecrûhîn*. Tah. Mahmud İbrâhîm Zâyid. Haleb: Dâru'l-Va'y, 1396.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *Sîretü'n-Nebeviyye*. Tah. Mustafa Sekkâ- İbrâhim Ebyârî-Abdülhafîz Şelebî. Kahire: Matbaatu 'İsâ Bâbî Halebî, 1375/1955.

- İbn Kayyim Cevziyye, Şemsuddîn Muhammed b. Ebî Bekr. *İ'lâmu'l-Muvakkî'n'an Rabbi'l-Âlemîn*. Tah. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasan Âl Selman. Dammam: Dâru İbni'l-Cevziyye, 1423.
- İbn Kesîr, İmâduddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *Fedâilu'l-Kur'ân*. Kahire: Mektebet'u İbn Teymiye, 1416.
- *Tefsîru'l-Kur'ân'i-l-Azîm*. Tah. Sâmi Muhammed Selâme. B.y., Dâru Tayyibe, 1999.
- *Bidâye ve'n-Nihâye*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1986.
- İbn Kudâma, Muvaffakuddîn. *Mugnî*. Kahire: Mektebetu'l-Kahire, 1968.
- İbn Kuteybe, Abdullâh b. Muslim Dîneverî. *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*. Tah. İbrâhîm Şemsuddîn. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd. *Sunen*. Tah. Şu'ayb Arnaût. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- İbn Mansûr, Saîd. *Tefsîr Min Sunneni Saîd b. Mansûr*. Tah. Sâ'd b. Abdullah b. Abdulaziz Humeyd. B.y., Dâru's-Samey'i, 1997.
- İbn Manzûr, Cemâluddîn Muhammed. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.
- İbn Receb, Zeynuddîn Abdurrahmân. *Letâifu'l-Ma'ârif*. B.y., Dâru İbn Hazm, 2004.
- *Bugyetu'l-İnsân Fî Vezâif-i Ramazan*. Beyrut: El-Mektebû'l-İslamî, 1985.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *Kitâbu't-Tabakâtî'l-Kebîr*. Tah. Muhammed Abdulkâdir 'Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990.
- İbn Selmân, Kâsım. *Fedâilu'l-Kur'ân*. Tah. Mervan Atiyye. Damascus: Dâru İbn Kesîr, 1995.
- İbn Sîde, Alî b. İsmâîl. *Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam*. Tah. Abdulhâdi Hendâvi Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000.
- İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk. *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*. Mısır: Dâru's-Sa'âde, 1974.
- İsfahânî, İsmâîl b. Muhammed b. Fazl Teymî. *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn*. Tah. Kerem b. Hilmi Ferhad Ahmed. Riyad: Dâru'r-Râye, ts.
- İsfahânî, Muhammed b. İbrâhîm b. Alî. *Mu'cemu's-Şuyûh*. Tah. Âdil b. Sâ'd. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1998.
- Kanarya, Bayram. "Sûre ve Âyetler arasında Tefadûl meselesiyle ilgili yaklaşımların kritiği", *E-Şarkiyât İlmi Araştırmalar Dergisi*, 8/1 (Nisan-2016), ss.197-216.
- Kandemir, M. Yaşar. "El-Muvatta". *DİA*, c.31, ss.416-418. Ankara, 2006.
- Karakaya, Ayşe. "Ankara'da Faaliyet Gösteren Kur'ân Kurslarındaki Hıfz Eğitimi" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, 2017), ss.8-9.

- Kârî, Alî. *Mirkâtu'l-Mefâtih Şerhu Misbâhi'l-Mesâbih*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2002.
- Kayhan, Veli. “Doğru okuma bağlamında Mushaf’a işaret konulması: İ’cam ve sonrası”. *Bilimname* 12/1 (2007), ss. 101-136.
- Kırbaşoğlu, Hayri. *Alternatif Hadis Metodolojisi*. Ankara: Otto, 2015.
- Kinânî, Nuruddîn Alî. *Tenzihu's-Şeria' El-Merfua' Ani'l-Ahbâri's-Şeria El-Mevzuâ*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, 1399.
- Küleynî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kûb b. İshâk Râzî, *Kâfi Fî 'İlmi'd-Dîn*, tah. Ali Ekber Gifârî. Tahran: Dâru'l-Kutubi'l-İslamiye, 1365.
- Kissî, Abd b. Humeyd, *Muntahab min Musnedi Abd b. Humeyd*, Tah. Subhî Bedri Samurrâi. Kâhire: Mektebetu's-Sunne, 1988.
- Leknevî, Muhammed Abdülhay. *İkâmetu'l-Hucceti 'Alâ Enne'l-İksâra Mine't-Teabbudi Leyse bi-Bid'at*. Tah. Ebû Gudde. B.y., y.y., ts.
- Makrîzî, Takıyyuddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir. *Muhtasaru'l-Kâmil fî'd-Dua'fâ*. Tah. Eymen b. Ârif ed-Dımeşki. Mısır: Mektebetu's-Sunne, 1994.
- Mâlik B. Enes. *Muvatta'*. Tah. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabî, ts.
- Maşalı, Mehmet Emin, “Mushaf”, *DİA* c.31, ss.242-248. Ankara: TDV yayınları, 2006.
- Mervezî, Muhammed b. Nasr. *Muhtasaru Kıyami'l-Leyl*. Tah. Ahmed B. Alî Mukrizi. Pakistan: Hadis Akademia, 1988.
- Mısırî, Abdullâh b. Vehb. *Tefsîru'l-Kur'ân*. Tah. Miklos Muranyi. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.
- Mizzî, Cemâluddîn Yûsuf b. Abdurrahmân. *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*. Tah. Beşşar Avvad Ma'ruf. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1980.
- Mubârekpûrî, Muhammed Abdurrahmân. *Tuhfetu'l-Ehvazî*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Muslim, Haccâc. *Câmi'u's-Sahîh*. Tah. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Muttakî, Alî b. Hüsâmiddîn Hindî. *Kenzu'l-Ummâl*. Tah. Bekri Hayati- Safvet Es-Sakka. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1981.
- Mutarrizî, Burhânuddîn Nâsır. *Mugrib Fî Tertîbi'l-Mu'rib*. Tah. Mahmud Fâhûrî-Abdulhamid Muhtâr. Halep: Mektebet'u Usame b. Zeyd, 1979.
- Münâvî, Zeynuddîn Muhammed Abdürraûf Alî. *Feyzu'l-Kadîr şerhu'l-Câmi'i's-Sagîr*. Kâhire: El-Mektebu't-Ticâriyyetu'l-Kubrâ, 1356.

- Nesâî, Ahmed b. Şu'ayb. *Sunenu 's-Sagîr*. Tah. Abdulfettah Ebû Gudde. Halep: El-Mektebetu'l-İslamiyye, 1986.
- *Sunenu 'l-Kebîr*. Tah. Hasan Abdulmunim Şelebi. Beyrut: Muessesetu'r Risâle, 2001.
- *Dua'fâ ve 'l-Metrûkîn*. Tah. Mahmud İbrâhîm Zayid. Halep: Dâru'l-Va'y, 1396.
- Nevevî, Yahya B. Şeref. *Hilyetu 'l-Ebrâr ve Şi'âru 'l-Ahyâr El-Ezkâr*. Tah. Abdulkâdir Arnaût. Beyrut: Dâr'ul-Fikr, 1994.
- *Tibyân fî âdâbi hameleti 'l-Kur'ân*. Tah. Muhammed Haccâr. Lübnan: Dâru İbn Hazm, 1994.
- *Minhâc fî Şerhi Sahîhi Muslim b. Haccâc*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1392.
- Nisâbü'rî, Ebû Bekir, *Ziyâdât 'ala Kitâbi 'l-Muzenî*. Tah. Hâlid b. Hayif b. Aric Mutayrî Riyad: Dâru Edvâi's-Selef, 2005.
- Nuveyrî, Muhammed. *Şerhu Tayyibeti 'n-Neşr Fi 'l-Kirâati 'l-Aşr*. Tah. Mecdî Muhammed Surur Sa'd Baslum. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Ribat, Hâlid -A'id Seyyit İzzet. *Câmi ' Li 'ulumu 'l-İmam Ahmed*. Mısır: Dâru'l-Felah, 2009.
- Sââtî, Ahmed B. Abdurrahman. *Fethu 'r-Rabbânî Li Şerhi Musned'i-Ahmed*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Sanâ'nî, Muhammed b. İsmâîl. *Tenvîr Şerhu 'l-Câmî 's-Sagîr*. Tah. Muhammed İshâk Muhammed İbrâhîm. Riyad: Mektebetu Dâri's-Selâm, 1432/2011.
- Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed. *İntisâr Li-Ashâbi 'l-Hadîs*. Medine: Mektebetü Edvâi'l-Menâr, 1996.
- Silefî, Sadruddîn Ahmed. *Tâsi ' Mine 'l-Meşyahati 'l-Bagdadiye*. Cevâmiu'l-Kelim Prğ, 2004.
- Sindî, Ebu'l-Hasen Nûruddîn. *Hâşiyetu 's-Sindî 'Alâ Suneni İbn Mâce*. Beyrut: Dâru'l-cîl, ts.
- *Hâşiyetu 's-Sindî 'Alâ Musnedi Ahmed*. Tah. Nûruddîn Tâlib. Katar: Vakıflar ve İslam İşleri Bakanlığı, 2008.
- Subayhî, İbrâhîm b. Muhammed, *Duâu 'l-Hatmi fî Sâlati 't-Terâvîh*. Riyad: Y.y., 1431.
- Sulemî, Muhammed b. Huseyin. *Tabakâtu 's-Sûfiyye*. Tah. Mustafa Abdulkâdir 'Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân. *Cem 'u 'l-Cevâmi '*, Tah. Muhtar İbrâhîm Haic, 2. Baskı. Kahire: Ezher Üniversitesi, 2005.
- *Câmi 'u 'l-Ehâdîs*. Alî Cuma ve ekibi. B.y., y.y., 2002.
- *Durru 'l-Mensûr Fi 't-Tefsîri Bi 'l-Mensûr*. Mısır: Dâr'u Hicr, 2003.
- *Le 'âli 'l-Masnû 'a Li 'l-ahbâri 'l-Mevzû 'a*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1996.

- *Tabakâtü'l-Huffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1403.
- *Tenvîru'l-Havâlik Şerhu Muvatta' Mâlik*. Kahire: El-Mektebetu't-Ticâriyyetu'l-Kubrâ, 1969.
- *Ziyâdât 'Ala'l-Mevdû'ât*, Tah. Râmiz Halîd Hâc Hasan. Riyad: Mektebetu'l-Ma'ârif, 2010.
- Şen, Ziya. “Kırâat ilminde tekbir”. *Diyanet İlmi Dergisi* 37/1 (Ocak-Şubat- Mart -2001):97-102.
- “Arza ve Mahiyeti”, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLII (2015), ss.43-60.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Suleyman b. Ahmed b. Eyyûb. *Mu'cemu'l-Kebîr*. Tah. Hamdi b. Abdulmecid Silefî. Kahire: Mektebu İbn Teymiye, ts.
- Taberî, Muhibbuddîn. *Riyadu'n-Nâdirah Fî Menâkıbi'l-Aşara*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*. Tah. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2000.
- Tahâvî, Ahmed b. Muhammed. *Şerh Me'âni'l-Âsâr*. Tah. Muhammed Zuhri En-Neccar-Muhammed Seyyid Cadulhak. B.y., Alemu'l-Kutub, 1994.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd. *Musned*, Tah. Muhammed b. Abdulmuhsin Et-Turkî. Mısır: Dâru Hicr, 1999.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ. *Câmi'u's-Sahîh*, Tah. Beşşar Avvad Ma'ruf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1998.
- Turan, Abdülbâki. “Arza”. *DİA*, c.3, s.446. Ankara, 2006.
- Uludağ, Süleyman. “Hizb”. *DİA*, c.18, ss.182-183. Ankara, 1998.
- Vâkîdî, Ebû Abdillâh Muhammed. *Megâzî*. Tah. Marsden Jones. 3.Baskı. Beyrut: Dâru'l-e'alemî, 1409/1989.
- Vellevî, Alî b. Âdem b. Musa İtyûbî, *Zahîratü'l-Ukbâ fî Şerhi'l-Müctebâ-Şerhu Suneni'n-Nesâî*. Mekke: Dâr Âl Brûm, ts.
- Yalçın, Tuğba. “Osmanlı Döneminde Mukâbeleyle Verilen Ehemmiyet”, *Din ve Hayat İstanbul Müftülüğü Dergisi*, 5 (Ankara: TDV, 2008), ss.68-69.
- Yıldırım, Enbiya. *Sahih Hadis Bulunmayan Konular*. Ankara: Otto, 2017.
- Zehebî, Şemsuddîn Muhammed. *İber Fî Haberî Men Gaber*. Tah. Ebû Hâcer Muhammed Said Zaglul. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- *Menâkıbu Ebî Hanîfe ve Sâhibeyhi*. Hindistan: Lecnetu İhyâi'l-Meârifî'n-Nu'maniye, 1408.
- *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1985.

- *Tehzîbu't-Tehzîb*. Hindistan: Matbaatu Dâireti'l-Me'ârifî'l-İslamiyye, 1326.
- *Tezhîbu't-Tehzîb*. Tah. Guneym Abbâs Guneym. B.y., El-Fâruku'l-Hadîsiyye, 2004.
- *Tezkiratu'l-Huffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- Zehrânî, Merzûk b. İlyas. Kutufu'd-Dâniye Bimâ İnferede Bihî Dârimî An Semâniye,. B.y., 1428.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd Hârizmî. *Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl Fî Vucûhi't-Te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1407.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed. *Burhân Fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. Tah. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. Kahire: Dâru İhyai'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1957.
- Zurkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilu'l-İrfân Fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 3. Baskı. Kahire: Matbaatu 'Îsâ Bâbî Halebî, ts.

“Kur’ân Hatmi İle İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi”

Yüksek Lisans Tezi
Koray Karakaya

ÖZET

Bu araştırma, Kur’ân hatmiyle ilgili rivâyetlere odaklanmakta ve hatimle ilgili düşünce ve uygulamaları tasvir ve tahlil etmeyi amaçlamaktadır.

Araştırmamızın birinci bölümü kavramsal, tarihsel ve yazınsal çerçeveden oluşmaktadır. Bu bölümde *hatim*, *arza-muâraza*, *mukâbele*, *tahzîb*, *cem’*, *haml ve cüz’* kavramları incelenmekte, Kur’ân’ın nüzûlü sırasında âyetlerin ezberlenmesi ve Kur’ân hatmi konusunda sahâbîlerin tutumları ele alınmaktadır. Burada ayrıca konulu hadis kaynaklarındaki *kitâblar/bölümler* ve *bâblar* ile bu başlıklar altında nakledilen rivâyetler incelenmiştir.

İkinci bölümde Kur’ân hatmiyle ilgili rivâyetlerin içeriği tahlil edilmiştir. Bu bağlamda hatim yapmaya teşvik, hatim süresi, hatmin faziletli olduğu değerlendirilen zaman dilimleri, hatim gününün tayin edilmesi ve bunun için toplanılması, hatimden sonra dua edilmesi, terâvîh ve vitir namazında hatim duası yapılması, mushafa bakarak veya ezberden hatim yapılmasının fazileti, hatimle ilgili mevzû rivâyetler ve hatme eşdeğer sayılan bazı sûreler değerlendirilmektedir.

Araştırmanın üçüncü bölümünde ise erken dönemde hatimle ilgili uygulamaların rivâyetlere yansımalarına yer verilmekte, bu çerçevede Hz. Peygamber, sahâbîler ve sonraki neslin Kur’ân hatmine yönelik tutumları, ayrıca erken dönem muhaddislerinin ve mezhep imâmlarının Kur’ân hatmine yönelik yaklaşımları ele alınmaktadır. Bu bölümde son olarak Türkiye’de ve bazı İslam ülkelerinde hatimle ilgili uygulamalara değinilmektedir.

Sayfa Sayısı : 121

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Suat KOCA

Anahtar kelimeler: Hadis, Rivâyet, Hatim, Arza, Mu’âraza, Mukâbele, Tahzîb, Hizb, Cem’, Haml, Cüz’.

Yıl: 2020

“An Evaluation of the Reports Related to *Khatm al-Qurān*”

**Master’s Thesis
Koray Karakaya**

ABSTRACT

In this research, the attribution and quantity of the concept of the *khatm Qurān* (recitation of the all Qur’an) in the early period, and the reflections of the related practices to narrations are discussed and a general vision on *khatm* is presented.

The first chapter consists of the conceptual, historical and literary framework. In this chapter, concepts such as *khatm*, ‘*arḍa* and *mu‘āraḍa*, *muqābala*, *tahzīb*, *cem*’ (compilation) - *haml* (undertaking) of *Qurān* and *Cüz* (Chapter), the attitudes of the companions towards the memorization and *khatm* of the verses during the sending down of the *Qurān* are discussed. In addition, the books in the sources of themed hadiths and the reports narrated in the chapters and *bâbs* are examined in detail.

In the second chapter, the issues in the narrations about the *Qurān* such as the duration of *khatm* and encouragement to it, time slots that are considered to be virtuous to *khatm*, the appointment of *khatm* day and gathering for it, the supplication after *khatm*, the *khatm* pray in tarawih and witr prayer, the virtues of reading *khatm* from *Qurān* or by memorizing, the fabricated reports about the *khatm* and the virtues of some verses that are considered equivalent, are evaluated.

Finally, in the third chapter, the reflections of the practices related to *khatm* in the early period are narrated. In this context, the attitudes of the Prophet, his companions and the next generation in the early period and after it towards the *khatm al-Qurān*, including the approaches of certain hadith Imams and Islamic sect Imams towards *khatm al-Qurān*, and the practices related to *khatm* in Turkey and some other Islamic countries are mentioned.

Page Number: 121

Supervisor: Associate Professor Dr. Suat KOCA

Keywords: Keywords: Hadith, Report, Khatm, ‘Arza, Mu‘āraḍa, Muqābala, Tahzīb, Hizb, Cem’, Haml ve Cüz’(Chapter).

Year: 2020

(Kur'ân Hatmiyle İlgili Rivâyetler-Seçki)

(مختارات من الأحاديث المروية عن ختم القرآن)

Konu ve Kaynak	Rivâyetler
Hatim Süresi	
Mâlik, <i>Muvatta'</i> , "Tahzîbu'l-Kur'ân", 3, c.1, s.200 (no:4).	مَالِكٌ، عَنْ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ؛ أَنَّهُ قَالَ: كُنْتُ أَنَا وَمُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى بْنِ حَبَّانٍ، جَالِسَيْنِ. فَدَعَا مُحَمَّدٌ رَجُلًا، فَقَالَ: أَخْبِرْنِي بِالَّذِي سَمِعْتَ مِنْ أَبِيكَ. فَقَالَ الرَّجُلُ: أَخْبَرَنِي أَبِي أَنَّهُ أَتَى زَيْدَ بْنَ ثَابِتٍ، فَقَالَ لَهُ: كَيْفَ تَرَى فِي قِرَاءَةِ الْقُرْآنِ فِي سَبْعٍ؟ فَقَالَ زَيْدٌ: حَسَنٌ. وَلَأَنْ أَقْرَأَهُ فِي نِصْفِ شَهْرٍ، أَوْ عَشْرِ، أَحَبُّ إِلَيَّ. وَسَلَّنِي، لِمَ ذَلِكَ؟ قَالَ: فَإِنِّي أَسْأَلُكَ. قَالَ زَيْدٌ: لِكَيْ أَتَدَبَّرَهُ وَأَقِفَ عَلَيْهِ.
Tayâlisî, <i>Musned</i> , c.4, s.16 (no:2370).	حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ عَمْرِو بْنِ مَرْثَةَ، سَمِعَ أَبَا الْعَبَّاسِ، يُحَدِّثُ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَمَرَهُ أَنْ يَقْرَأَ الْقُرْآنَ فِي خَمْسٍ.
Tayâlisî, <i>Musned</i> , c.4, s.31 (no:2387).	حَدَّثَنَا هِشَامٌ، عَنْ عَطَاءِ بْنِ السَّائِبِ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، قَالَ: قَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «فِي كَمْ تَقْرَأُ الْقُرْآنَ؟» قُلْتُ: فِي يَوْمٍ وَلَيْلَتَيْنِ، قَالَ: فَنَاقَصْنِي وَنَاقَصْتُهُ حَتَّى قَالَ: أَقْرَأُهُ فِي سَبْعٍ.
Tayâlisî, <i>Musned</i> , c.4, s.33 (no:2389).	حَدَّثَنَا هَمَّامٌ، عَنْ قَتَادَةَ، عَنْ زَيْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الشَّخِيرِ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَا يَفْقَهُ مَنْ قَرَأَهُ فِي أَقَلِّ مِنْ ثَلَاثٍ، يَغْنِي الْقُرْآنَ».
Abdurrezzâk, <i>Musannef</i> , c.1, s.565 (no:2148).	عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنِ الثَّوْرِيِّ، عَنْ مَنْصُورٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ قَالَ: كَانَ يَخْتِمُ الْقُرْآنَ فِي لَيْلَتَيْنِ، وَيَنَامُ مَا بَيْنَ الْمَغْرِبِ وَالْعِشَاءِ فِي رَمَضَانَ.
Abdurrezzâk, <i>Musannef</i> , c.2, s.148 (no:2850).	عَنِ الثَّوْرِيِّ، وَأَبِي حَنِيفَةَ، عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ قَالَ: سَمِعْتُهُ يَقْرَأُ الْقُرْآنَ فِي جَوْفِ الْكُعْبَةِ فِي رُكْعَةٍ، وَقَرَأَ فِي الرُّكْعَةِ الْأُخْرَى قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ.
Abdurrezzâk, <i>Musannef</i> , c.2, s.149 (no:2855).	عَنْ هُشَيْمٍ، عَنْ يَعْلَى بْنِ عَطَاءٍ، عَنْ ابْنِ نَافِعٍ بْنِ لَبِيَّةَ قَالَ: قُلْتُ لِابْنِ عُمَرَ - أَوْ قَالَ غَيْرِي - إِنِّي قَرَأْتُ الْمَفْصَلَ فِي رُكْعَةٍ قَالَ: أَفَعَلَلْتُمُوهَا؟ إِنَّ اللَّهَ لَوْ شَاءَ أَنْزَلَهُ جُمْلَةً وَاحِدَةً، فَأَعْطُوا كُلَّ سُورَةٍ حَظَّهَا مِنَ الرُّكُوعِ وَالسُّجُودِ.
Abdurrezzâk, <i>Musannef</i> , c.3, s.39 (no:4714).	عن عائشة قالت: ...وَلَا أَعْلَمُ نَبِيَّ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَرَأَ الْقُرْآنَ فِي لَيْلَةٍ، وَلَا قَامَ لَيْلَةً حَتَّى أَصْبَحَ، وَلَا قَامَ شَهْرًا غَيْرَ رَمَضَانَ.
Abdurrezzâk, <i>Musannef</i> , c.3, s.352 (no:5944).	عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ أَيُّوبَ، أَوْ غَيْرِهِ قَالَ: كَانَ ابْنُ سِيرِينَ، يَقْرَأُ الْقُرْآنَ أَوْرَادًا، ثُمَّ يُضِيفُ إِلَيْهَا سُورَةً أُخْرَى مِنَ الْقُرْآنِ، حَتَّى كَانَ رُبَّمَا أَضَافَ إِلَيْهَا سَبْعَ الْقُرْآنِ، وَكَانَ يَقْرَأُ الْقُرْآنَ فِي سَبْعٍ. قَالَ مَعْمَرٌ: وَكَانَ قَتَادَةُ يَقْرَأُهُ فِي سَبْعٍ.
Abdurrezzâk, <i>Musannef</i> , c.3, s.352 (no:5945).	عَنِ الثَّوْرِيِّ، عَنْ حُصَيْنٍ، عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ عُتْبَةَ قَالَ: كَانَ ابْنُ مَسْعُودٍ، يَقْرَأُ الْقُرْآنَ حَتَّى كَانَ وَمَا يَسْتَعِينُ مِنَ النَّهَارِ إِلَّا بِسِيرٍ.
Abdurrezzâk, <i>Musannef</i> , c.3, s.352 (no:5946).	عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ، عَنْ أَبِي الْأَخْوَصِ، عَنْ ابْنِ مَسْعُودٍ قَالَ: مَنْ قَرَأَ الْقُرْآنَ فِي أَقَلِّ مِنْ ثَلَاثٍ فَهُوَ رَاجِزٌ.
Abdurrezzâk, <i>Musannef</i> , c.3, s.352 (no:5948).	عَنِ الثَّوْرِيِّ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ عُمَارَةَ بْنِ عُمَيْرٍ، عَنْ أَبِي الْأَخْوَصِ قَالَ: قَالَ عَبْدُ اللَّهِ: لَا تَقْرَأُوا الْقُرْآنَ فِي أَقَلِّ مِنْ ثَلَاثٍ، أَقْرَأُوهُ فِي سَبْعٍ، وَيُحَافِظُ الرَّجُلُ يَوْمًا وَلَيْلَةً عَلَى جُزْئِهِ.

Abdurrezzâk, <i>Musannef</i> , c.3, s.353 (no:5949).	عَنْ مَعْمَرٍ، وَالثَّوْرِيِّ، عَنْ أَيُّوبَ، عَنْ أَبِي قِلَابَةَ، عَنْ أَبِي الْمُهَلَّبِ قَالَ: سَمِعْتُ أَبِي بْنَ كَعْبٍ، إِنَّا لَنَقْرَأُ أَوْ - إِنِّي لَأَقْرُؤُهُ - فِي ثَمَانٍ.
Abdurrezzâk, <i>Musannef</i> , c.3, s.354 (no:5950).	عَنْ هِشَامِ بْنِ حَسَّانَ، عَنْ حَفْصَةَ بِنْتِ سِيرِينَ، عَنْ أَبِي الْعَالِيَةِ، أَنَّ مُعَاذَ بْنَ جَبَلٍ، كَرِهَ أَنْ يُقْرَأَ الْقُرْآنُ فِي أَقَلِّ مِنْ ثَلَاثٍ.
Abdurrezzâk, <i>Musannef</i> , c.3, s.354 (no:5951).	عَنِ الثَّوْرِيِّ، عَنْ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ، عَنْ رَجُلٍ، مِنَ الْأَنْصَارِ، عَنْ أَبِيهِ قَالَ: سَأَلْتُ زَيْدَ بْنَ ثَابِتٍ عَنِ الرَّجُلِ يَقْرَأُ الْقُرْآنَ فِي سَبْعٍ، فَقَالَ: حَسَنٌ، وَلَأنَّ أَقْرَأَهُ فِي خَمْسَ عَشْرَةَ - أَوْ عَشْرِينَ - أَحَبُّ إِلَيَّ، أَقِفْ فِيهِ وَاتَّذَبَّرْ.
Abdurrezzâk, <i>Musannef</i> , c.3, s.354 (no:5952).	عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ رَجُلٍ، عَنْ ابْنِ سِيرِينَ، أَنَّ عُثْمَانَ كَانَ يَقْرَأُ الْقُرْآنَ فِي رَكْعَةٍ يُخَيِّ بِهَا لَيْلَةً ". قَالَ عَبْدُ الرَّزَّاقِ،: وَذَكَرَهُ هِشَامٌ، عَنِ ابْنِ سِيرِينَ مِثْلَهُ.
Abdurrezzâk, <i>Musannef</i> , c.3, s.354 (no:5953).	عَنِ الثَّوْرِيِّ، وَأَبِي حَنِيفَةَ، عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، أَخْبَرَهُ أَنَّهُ " قَرَأَ الْقُرْآنَ فِي الْكُعْبَةِ فِي رَكْعَةٍ، وَقَرَأَ فِي الرُّكْعَةِ الْآخَرَى قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ وَقَالَ الثَّوْرِيُّ: لَا بَأْسَ أَنْ تَقْرَأَهُ فِي لَيْلَةٍ إِذَا فَهَمْتَ حُرُوفَهُ.
Abdurrezzâk, <i>Musannef</i> , c.3, s.354 (no:5954)	عَنْ مَنْصُورٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْأَسْوَدِ أَنَّهُ كَانَ يَخْتِمُ الْقُرْآنَ فِي لَيْلَتَيْنِ، وَيَتِمُّ مَا بَيْنَ الْمَغْرِبِ وَالْعِشَاءِ فِي رَمَضَانَ.
Abdurrezzâk, <i>Musannef</i> , c.3, s.354 (no:5955)	عَنِ الثَّوْرِيِّ، عَنْ مُغِيرَةَ، عَنْ عِمْرَانَ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ أَنَّهُ كَانَ يَقْرَأُ الْقُرْآنَ فِي رَمَضَانَ فِي كُلِّ ثَلَاثٍ فَإِذَا دَخَلَتِ الْعِشْرَةُ قَرَأَهُ فِي لَيْلَتَيْنِ وَاعْتَسَلَ فِي كُلِّ لَيْلَةٍ .
Abdurrezzâk, <i>Musannef</i> , c.3, ss.355 (no:5956).	عَنِ ابْنِ جُرَيْجٍ قَالَ: سَمِعْتُ ابْنَ أَبِي مُلَيْكَةَ يُحَدِّثُ عَنْ يَحْيَى بْنِ حَكِيمٍ بْنِ صَفْوَانَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ الْعَاصِ قَالَ: جَمَعْتُ الْقُرْآنَ فَقَرَأْتُهُ فِي لَيْلَةٍ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنِّي أَفْرَقُ أَنْ يَطُولَ عَلَيْكَ الرَّمَانُ وَأَنْ تَمَلَّ، أَفْرَأْ بِهِ فِي شَهْرٍ» قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ دَعْنِي أَسْتَمْتِعُ مِنْ قُوَّتِي وَمِنْ شَبَابِي قَالَ: «أَفْرَأَهُ فِي عَشْرِينَ» قَالَ: أَيُّ رَسُولَ اللَّهِ، دَعْنِي أَسْتَمْتِعُ مِنْ قُوَّتِي وَشَبَابِي قَالَ: «أَفْرَأَهُ فِي عَشْرَةٍ» قَالَ: أَيُّ رَسُولَ اللَّهِ، دَعْنِي أَسْتَمْتِعُ مِنْ قُوَّتِي وَمِنْ شَبَابِي قَالَ: «أَفْرَأَهُ فِي سَبْعٍ» قُلْتُ: أَيُّ رَسُولَ اللَّهِ: دَعْنِي أَسْتَمْتِعُ مِنْ قُوَّتِي، فَأَبَى.
Abdurrezzâk, <i>Musannef</i> , c.3, ss.356 (no:5957).	عَنْ سِمَاكِ بْنِ الْفَضْلِ، عَنْ وَهْبِ بْنِ مُنَبِّهٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، أَنَّهُ سَأَلَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي كَمْ يُقْرَأُ الْقُرْآنُ؟ قَالَ: «فِي أَرْبَعِينَ» قَالَ: فَإِنِّي أَطِيقُ أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ قَالَ: «فِي شَهْرٍ» قَالَ: إِنِّي أَطِيقُ أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ قَالَ: «فِي خَمْسَ عَشْرَةَ» ثُمَّ قَالَ: «فِي عَشْرِ» ثُمَّ قَالَ: «فِي سَبْعٍ» لَمْ يَنْزِلْ مِنْ سَبْعٍ.
Abdurrezzâk, <i>Musannef</i> , c.3, ss.357 (no:5958).	عَنْ قَتَادَةَ، أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَمْرٍو، سَأَلَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: فِي كَمْ يُقْرَأُ الْقُرْآنُ؟ فَقَالَ: «فِي شَهْرٍ» فَقَالَ: إِنِّي أَطِيقُ أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ، فَذَكَرَ مِثْلَ حَدِيثِ سِمَاكِ حَتَّى انْتَهَى إِلَى ثَلَاثٍ، قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ قَرَأَهُ فِيمَا دُونَ ثَلَاثٍ لَمْ يَفْهَمْهُ». قَالَ مَعْمَرٌ: وَبَلَغَنِي أَنَّهُ مَنْ قَرَأَ الْقُرْآنَ فِي شَهْرٍ فَلَمْ يُسْرِعْ وَلَمْ يُبْطِئْ، وَمَنْ قَرَأَهُ فِي عَشْرِينَ فَهُوَ كَالْجَوَادِ الْمُضْمَرِّ. قَالَ مُعَاذُ لَأَبِي مُوسَى: كَيْفَ تَقْرَأُ الْقُرْآنَ؟ قَالَ: «أَقْرُؤُهُ فِي صَلَاتِي وَعَلَى رَاحِلَتِي وَمُضْطَجِعًا وَقَاعِدًا أَنْتَوِّفُهُ تَتَوَقَّأُ»، قَالَ مُعَاذٌ: لَكِنِّي أَنَا ثُمَّ أَقُومُ فَأَقْرُؤُهُ - يَعْنِي جُزْأَهُ -، فَأَحْتَسِبُ نَوْمَتِي كَمَا أَحْتَسِبُ قَوْمَتِي، فَكَأَنَّ مُعَاذَ بْنَ جَبَلٍ فَضَلَ عَلَيْهِ.
Abdurrezzâk, <i>Musannef</i> , c.4, s.254 (no:7705).	عَنْ هُشَيْمٍ، عَنِ الْعَوَّامِ بْنِ حَوْشَبٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ النَّخَعِيِّ، أَنَّهُ: «كَانَ يَخْتِمُ الْقُرْآنَ فِي شَهْرِ رَمَضَانَ فِي كُلِّ ثَلَاثٍ، فَإِذَا دَخَلَتِ الْعِشْرَةُ خَتَمَ فِي لَيْلَتَيْنِ، وَاعْتَسَلَ كُلَّ لَيْلَةٍ.

İbn Ebî Şeybe, <i>Musannef</i> , c.1, s.323 (no:3690).	عَنِ ابْنِ سِيرِينَ، قَالَتْ نَانِلَةُ ابْنَةُ الْفَرَاغِصَةِ الْكَلْبِيَّةُ حِينَ دَخَلُوا عَلَى عُثْمَانَ فَقَتَلُوهُ، فَقَالَتْ: إِنْ تَقْتُلُوهُ أَوْ تَدْعُوهُ، فَقَدْ كَانَ يُحْيِي اللَّيْلَ بِرَكْعَةٍ يَجْمَعُ فِيهَا الْقُرْآنَ.
İbn Ebî Şeybe, <i>Musannef</i> , c.1, s.323 (no:3691).	عَنْ عَاصِمٍ، عَنْ ابْنِ سِيرِينَ، أَنَّ تَمِيمًا الدَّارِيَّ كَانَ يَقْرَأُ الْقُرْآنَ كُلَّهُ فِي رَكْعَةٍ.
İbn Ebî Şeybe, <i>Musannef</i> , c.2, s.241 (no:8573).	عَنْ هَمَّامٍ، عَنْ قَتَادَةَ، عَنْ يَزِيدَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الشَّخِيرِ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ قَرَأَ الْقُرْآنَ فِي أَقَلِّ مِنْ ثَلَاثٍ لَمْ يُفْقَهُهُ.
İbn Ebî Şeybe, <i>Musannef</i> , c.2, s.241 (no:8574).	عَنْ عَلِيِّ بْنِ بَدِيمَةَ، عَنْ أَبِي عُثَيْبَةَ، قَالَ: قَالَ عَبْدُ اللَّهِ: مَنْ قَرَأَ الْقُرْآنَ فِي أَقَلِّ مِنْ ثَلَاثٍ فَهُوَ رَاجِزٌ.
İbn Ebî Şeybe, <i>Musannef</i> , c.2, s.242 (no:8575).	عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُتْبَةَ، قَالَ: «كَانَ ابْنُ مَسْعُودٍ يَقْرَأُ الْقُرْآنَ فِي كُلِّ ثَلَاثٍ وَقَلَمًا يَسْتَعِينُ بِالنَّهَارِ.
İbn Ebî Şeybe, <i>Musannef</i> , c.2, s.242 (no:8576).	عَنْ أَيُّوبَ، عَنْ أَبِي قِلَابَةَ، عَنْ أَبِي، أَنَّهُ كَانَ يَخْتِمُ الْقُرْآنَ فِي ثَمَانٍ»، «وَأَنَّ تَمِيمًا الدَّارِيَّ كَانَ يَخْتِمُ الْقُرْآنَ فِي سَبْعٍ.
İbn Ebî Şeybe, <i>Musannef</i> , c.2, s.242 (no:8577).	عَنْ هِشَامٍ، عَنْ حَفْصَةَ، عَنْ أَبِي الْعَالِيَةِ، قَالَ: كَانَ مُعَاذٌ يَكْرَهُ أَنْ يَقْرَأَ الْقُرْآنَ فِي أَقَلِّ مِنْ ثَلَاثٍ.
İbn Ebî Şeybe, <i>Musannef</i> , c.2, s.242 (no:8578).	عَنْ إِبْرَاهِيمَ، قَالَ: كَانَ الْأَسْوَدُ يَقْرَأُ الْقُرْآنَ فِي شَهْرِ رَمَضَانَ فِي لَيْلَتَيْنِ، وَيَخْتِمُهُ فِي سَوَاءِ رَمَضَانَ فِي سِتٍّ وَكَانَ عَلَقَمُهُ يَخْتِمُهُ فِي خَمْسٍ.
İbn Ebî Şeybe, <i>Musannef</i> , c.2, s.242 (no:8580).	عَنْ إِبْرَاهِيمَ، قَالَ: كَانَ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ يَزِيدَ يَقْرَأُ الْقُرْآنَ فِي كُلِّ سَبْعٍ، وَكَانَ عَلَقَمُهُ، وَالْأَسْوَدُ يَقْرَأُهُ أَحَدُهُمَا فِي خَمْسٍ، وَالْآخَرُ فِي سِتٍّ، وَكَانَ إِبْرَاهِيمُ يَقْرَأُهُ فِي سَبْعٍ.
İbn Şeybe, <i>Musannef</i> , c.2, s.242 (no:8582).	عَنْ أَبِي مِجْلَزٍ، قَالَ: كَانَ يَوْمُ الْحَيِّ فِي رَمَضَانَ، وَكَانَ يَخْتِمُ فِي سَبْعٍ.
İbn Ebî Şeybe, <i>Musannef</i> , c.2, s.242 (no:8584).	عَنْ زَيْدِ بْنِ ثَابِتٍ قَالَ: لَأَنْ أَقْرَأَ الْقُرْآنَ فِي شَهْرٍ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ أَقْرَأَهُ فِي خَمْسِ عَشْرَةٍ، وَأَنْ أَقْرَأَهُ فِي خَمْسِ عَشْرَةٍ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ أَقْرَأَهُ فِي عَشْرٍ، وَلَأَنْ أَقْرَأَهُ فِي عَشْرِ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ أَقْرَأَهُ فِي سَبْعٍ وَأَدْعُو.
İbn Ebî Şeybe, <i>Musannef</i> , c.2, s.243 (no:8587).	عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ مُسْلِمٍ، قَالَ: جَاءَ رَجُلٌ إِلَى مَسْرُوقٍ فَقَالَ: مَا تَقُولُ فِي رَجُلٍ يَقْرَأُ الْقُرْآنَ فِي جُمُعَةٍ؟ فَقَالَ مَسْرُوقٌ: حَسَنٌ لَوْ أَخَذْتَ مُضْحَكًا كُلَّ جُمُعَةٍ فَأَدْخَلْتَهُ بَيْتًا لِأَوْشَكَ أَنْ يُمْلَأَ.
İbn Ebî Şeybe, <i>Musannef</i> , c.2, s.243 (no:8591).	عَنِ ابْنِ سِيرِينَ، عَنْ عُثْمَانَ، أَنَّهُ قَرَأَ الْقُرْآنَ فِي رَكْعَةٍ فِي لَيْلَةٍ.
İbn Ebî Şeybe, <i>Musannef</i> , c.2, s.243 (no:8594).	حَدَّثَنَا مُعْتَمِرٌ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ صَاحِبٍ لَهُ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ قَالَ: قَرَأْتُ الْقُرْآنَ فِي الْكَعْبَةِ فِي رَكْعَتَيْنِ.
İbn Ebî Şeybe, <i>Musannef</i> , c.2, s.243 (no:8595).	عَنْ مُجَاهِدٍ، قَالَ: كَانَ عَلِيُّ الْأَزْدِيُّ يَخْتِمُ الْقُرْآنَ فِي رَمَضَانَ فِي كُلِّ لَيْلَةٍ.
İbn Hanbel, <i>Musned</i> , c.11, s.8 (no:6477).	عَنْ مُجَاهِدٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو قَالَ: رَوَّجَنِي أَبِي امْرَأَةً مِنْ قُرَيْشٍ، فَلَمَّا دَخَلَتْ عَلَيَّ جَعَلْتُ لَا أَنْحَاشَ لَهَا، مِمَّا بِي مِنَ الْقُوَّةِ عَلَى الْعِبَادَةِ، مِنَ الصَّوْمِ وَالصَّلَاةِ، فَجَاءَ عَمْرُو بْنُ الْعَاصِ إِلَى كُنْبَتِي، حَتَّى دَخَلَ عَلَيْهَا، فَقَالَ لَهَا: كَيْفَ وَجَدْتِ بَعْلَكَ؟ قَالَتْ: خَيْرَ الرِّجَالِ أَوْ كَخَيْرِ الْبُعُولَةِ، مِنْ رَجُلٍ لَمْ يُفْتِشْ لَنَا كَفًّا، وَلَمْ يَعْرِفْ لَنَا فِرَاشًا، فَأَقْبَلَ عَلَيَّ، فَعَدَمَنِي، وَعَضَّنِي بِلِسَانِهِ، فَقَالَ: أَنْكَحْتُكَ امْرَأَةً مِنْ قُرَيْشٍ ذَاتَ حَسَبٍ، فَعَضَلْتُهَا، وَقَعَلْتُ، وَقَعَلْتُ ثُمَّ انْطَلَقَ إِلَيَّ

	النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَشَكَانِي، فَأَرْسَلَ إِلَيَّ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَنْتَيْتُهُ، فَقَالَ لِي: " أَتَصُومُ النَّهَارَ؟ " قُلْتُ: نَعَمْ، قَالَ: " وَتَقُومُ اللَّيْلَ؟ " قُلْتُ: نَعَمْ، قَالَ: " لَكِنِّي أَصُومُ وَأُفْطِرُ، وَأُصَلِّي وَأُأَنَامُ، وَأَمْسُ النِّسَاءَ، فَمَنْ رَغِبَ عَنْ سُنَّتِي فَلَيْسَ مِنِّي " قَالَ: " أَقْرَأِ الْقُرْآنَ فِي كُلِّ شَهْرٍ " قُلْتُ: إِنِّي أَجِدُنِي أَقْوَى مِنْ ذَلِكَ، قَالَ: " فَأَقْرَأْهُ فِي كُلِّ عَشْرَةِ أَيَّامٍ " قُلْتُ: إِنِّي أَجِدُنِي أَقْوَى مِنْ ذَلِكَ، - قَالَ أَحَدُهُمَا، إِمَّا حُصَيْنٌ وَإِمَّا مُغِيرَةُ - قَالَ: " فَأَقْرَأْهُ فِي كُلِّ ثَلَاثٍ "، قَالَ: ثُمَّ قَالَ: " صُمْ فِي كُلِّ شَهْرٍ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ " قُلْتُ: إِنِّي أَقْوَى مِنْ ذَلِكَ، قَالَ: فَلَمْ يَزَلْ يَرْفَعُنِي حَتَّى قَالَ: " صُمْ يَوْمًا وَأُفْطِرْ يَوْمًا، فَإِنَّهُ أَفْضَلُ الصِّيَامِ، وَهُوَ صِيَامُ أَخِي دَاوُدَ " صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ " قَالَ حُصَيْنٌ فِي حَدِيثِهِ: ثُمَّ قَالَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " فَإِنْ لَكِلْ عَابِدٍ شَرَّةً، وَلِكِلْ شَرَّةٍ فَتَرَهُ، فَإِمَّا إِلَى سُنَّةٍ، وَإِمَّا إِلَى بِدْعَةٍ، فَمَنْ كَانَتْ فَتَرْتُهُ إِلَى سُنَّةٍ، فَقَدْ اهْتَدَى، وَمَنْ كَانَتْ فَتَرْتُهُ إِلَى غَيْرِ ذَلِكَ فَقَدْ هَلَكَ " قَالَ مُجَاهِدٌ: فَكَانَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَمْرٍو، حَيْثُ ضَعُفَ وَكَبُرَ، يَصُومُ الْأَيَّامَ كَذَلِكَ، يَصِلُ بَعْضَهَا إِلَى بَعْضٍ، لِيَتَقَوَّى بِذَلِكَ، ثُمَّ يُفْطِرُ بَعْدَ تِلْكَ الْأَيَّامِ، قَالَ: وَكَانَ يَقْرَأُ فِي كُلِّ حِزْبِهِ كَذَلِكَ، يَزِيدُ أَحْيَانًا، وَيَنْقُصُ أَحْيَانًا، غَيْرَ أَنَّهُ يُوفِي الْعَدَدَ، إِمَّا فِي سَبْعٍ، وَإِمَّا فِي ثَلَاثٍ، قَالَ: ثُمَّ كَانَ يَقُولُ بَعْدَ ذَلِكَ: " لِأَنْ أَكُونَ قَبْلَ رُخْصَةِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَحَبَّ إِلَيَّ مِمَّا عَدَلَ بِهِ أَوْ عَدَلَ، لَكِنِّي فَارَقْتُهُ عَلَى أَمْرٍ أَكْرَهُ أَنْ أَخَالَفَهُ إِلَى غَيْرِهِ ".
İbn Hanbel, <i>Musned</i>, c.11, s.52 (no:6506).	عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " أَقْرَأِ الْقُرْآنَ فِي شَهْرٍ "، ثُمَّ نَاقَصْنِي، وَنَاقَصْتُهُ، حَتَّى صَارَ إِلَى سَبْعٍ.
İbn Hanbel, <i>Musned</i>, c.11, s.67 (no:6516).	عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ الْعَاصِ، قَالَ: جَمَعْتُ الْقُرْآنَ، فَقَرَأْتُ بِهِ فِي كُلِّ لَيْلَةٍ، فَبَلَغَ ذَلِكَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: " إِنِّي أَخْشَى أَنْ يَطُولَ عَلَيْكَ زَمَانٌ أَنْ تَمَلَّ أَقْرَأَهُ فِي كُلِّ شَهْرٍ " قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، دَعْنِي أَسْتَمْتِعَ مِنْ قُوَّتِي وَشَبَابِي، قَالَ: " أَقْرَأْهُ فِي كُلِّ عَشْرِينَ " قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، دَعْنِي أَسْتَمْتِعَ مِنْ قُوَّتِي وَشَبَابِي، قَالَ: " أَقْرَأْهُ فِي عَشْرِ " قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، دَعْنِي أَسْتَمْتِعَ مِنْ قُوَّتِي وَشَبَابِي، قَالَ: " أَقْرَأْهُ فِي كُلِّ سَبْعٍ " قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، دَعْنِي أَسْتَمْتِعَ مِنْ قُوَّتِي وَشَبَابِي، فَأَبَى.
İbn Hanbel, <i>Musned</i>, c.41, s.181 (no:24636).	عَنْ زُرَّارَةَ بْنِ أَوْفَى، أَنَّ سَعْدَ بْنَ هِشَامٍ، حَدَّثَهُ، قَالَ: قُلْتُ: يَا أُمُّ الْمُؤْمِنِينَ، حَدِّثِينِي عَنْ خُلُقِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَتْ: " أَلَسْتُ تَقْرَأُ الْقُرْآنَ؟ " قَالَ: قُلْتُ: بَلَى، فَذَكَرَ الْحَدِيثَ، قَالَتْ: " وَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، إِذَا صَلَّى صَلَاةً دَاوَمَ عَلَيْهَا، وَكَانَ إِذَا قَاتَهُ الْقِيَامُ مِنَ اللَّيْلِ، غَلَبَتْهُ عَيْنَاهُ بَنَوْمٍ، أَوْ وَجَعَ، صَلَّى اثْنَتَيْ عَشْرَةَ رُكْعَةً مِنَ النَّهَارِ " قَالَتْ: " وَلَمْ يَقُمْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَيْلَةً يَنِمُّهَا حَتَّى الصَّبَاحِ، وَلَمْ يَقْرَأِ الْقُرْآنَ فِي لَيْلَةٍ يَنِمُّهُ، وَلَمْ يَصُمْ شَهْرًا يَنِمُّهُ غَيْرَ رَمَضَانَ حَتَّى مَاتَ ".
Dârimî, <i>Musnedu'l-câmi</i> '، "Salât", 165 (no:1516).	عن عائشة (ر) قالت:...وما قام نبي الله صلى الله عليه وسلم ليلية حتى يصبح، ولا قرأ القرآن كله في ليلية، ولا صام شهرًا كاملاً غير رمضان.
Dârimî, <i>Musnedu'l-câmi</i> '، "Salât", 173 (no:1534).	عن قتادة، عن أبي العلاء يزيد بن عبد الله، عن عبد الله بن عمرو قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «لا يفتقه من قرأ القرآن في أقل من ثلاث».
Dârimî, <i>Musnedu'l-câmi</i> '، "Fedâilu'l-Kur'ân", 33 (no:3528)	حدثنا يزيد بن هارون، أنبأنا عبد الملك، عن سعيد بن جبير: «أنه كان يختم القرآن كل ليلتين».
Buhârî, "Sıyâm", 57 (no:1978).	عن مُغِيرَةَ، قَالَ: سَمِعْتُ مُجَاهِدًا، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «صُمْ مِنَ الشَّهْرِ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ»، قَالَ: أُطِيقُ أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ، فَمَا زَالَ حَتَّى

	قَالَ: «صُمْ يَوْمًا وَأُفْطِرْ يَوْمًا» فَقَالَ: «أَقْرَأِ الْقُرْآنَ فِي كُلِّ شَهْرٍ»، قَالَ: إِنِّي أُطِيقُ أَكْثَرَ فَمَا زَالَ، حَتَّى قَالَ: «فِي ثَلَاثٍ».
Buhârî, “Fedâilu’l-Kur’ân”, 34 (5052-5054).	عَنْ مُجَاهِدٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، قَالَ: أَنْكَحَنِي أَبِي امْرَأَةً ذَاتَ حَسَبٍ، فَكَانَ يَتَعَاهَدُ كَنَّتَهُ، فَيَسْأَلُهَا عَنْ بَغْلِهَا، فَقُتِلَ: نَعَمْ الرَّجُلُ مِنْ رَجُلٍ لَمْ يَطَأْ لَنَا فِرَاشًا، وَلَمْ يَقْتَسْ لَنَا كَنَفًا مُنْذُ أَتَيْنَاهُ، فَلَمَّا طَالَ ذَلِكَ عَلَيْهِ ذَكَرَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: «الْقَنِي بِهِ»، فَلَقِيَتْهُ بَعْدُ، فَقَالَ: «كَيْفَ تَصُومُ؟» قَالَ: كُلَّ يَوْمٍ، قَالَ: «وَكَيْفَ تَخْتِمُ؟»، قَالَ: كُلَّ لَيْلَةٍ، قَالَ: «صُمْ فِي كُلِّ شَهْرٍ ثَلَاثَةً، وَأَقْرَأِ الْقُرْآنَ فِي كُلِّ شَهْرٍ»، قَالَ: قُلْتُ: أُطِيقُ أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ، قَالَ: «صُمْ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ فِي الْجُمُعَةِ»، قُلْتُ: أُطِيقُ أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ، قَالَ: «أُفْطِرُ يَوْمَيْنِ وَصُمْ يَوْمًا» قَالَ: قُلْتُ: أُطِيقُ أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ، قَالَ: «صُمْ أَفْضَلَ الصَّوْمِ صَوْمَ دَاوُدَ صِيَامَ يَوْمٍ وَأُفْطِرَ يَوْمٍ، وَأَقْرَأْ فِي كُلِّ سَبْعٍ لَيَالٍ مَرَّةً» فَلَيْتَنِي قَبِلْتُ رُخْصَةَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَذَلِكَ أَنِّي كَبِرْتُ وَضَعُفْتُ، فَكَانَ يَقْرَأُ عَلَى بَعْضِ أَهْلِهِ السُّبْحَ مِنَ الْقُرْآنِ بِالنَّهَارِ، وَالَّذِي يَقْرُؤُهُ يَغْرِضُهُ مِنَ النَّهَارِ، لِيَكُونَ أَخَفَّ عَلَيْهِ بِاللَّيْلِ، وَإِذَا أَرَادَ أَنْ يَتَوَقَّى أَفْطَرَ أَيَّامًا وَأَحْصَى، وَصَامَ مِثْلَهُنَّ كِرَاهِيَةً أَنْ يَتْرُكَ شَيْئًا، فَارَقَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَيْهِ "، قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ: " وَقَالَ بَعْضُهُمْ: فِي ثَلَاثٍ وَفِي خَمْسٍ وَأَكْثَرُهُمْ عَلَى سَبْعٍ ".
Buhârî, “Fedâilu’l-Kur’ân”, 34 (5053).	عَنْ يَحْيَى، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، عَنْ أَبِي سَلَمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، قَالَ لِي النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: فِي كَمْ تَقْرَأُ الْقُرْآنَ؟.
Buhârî, “Fedâilu’l-Kur’ân”, 34 (5054).	عَنْ شَيْبَانَ، عَنْ يَحْيَى، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، مَوْلَى بَنِي زُهْرَةَ، عَنْ أَبِي سَلَمَةَ، قَالَ: وَأَحْسِبُنِي، قَالَ: سَمِعْتُ أَنَا مِنْ أَبِي سَلَمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «اقْرَأِ الْقُرْآنَ فِي شَهْرٍ» قُلْتُ: إِنِّي أَجِدُ قُوَّةَ حَتَّى قَالَ: فَاقْرَأْهُ فِي سَبْعٍ وَلَا تَرُدْ عَلَى ذَلِكَ.
Muslim, “Siyâm”, 35 (no: 1159/184).	عَنْ شَيْبَانَ، عَنْ يَحْيَى، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، مَوْلَى بَنِي زُهْرَةَ، عَنْ أَبِي سَلَمَةَ، قَالَ: - وَأَحْسِبُنِي قَدْ سَمِعْتُهُ أَنَا مِنْ أَبِي سَلَمَةَ - عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: قَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «اقْرَأِ الْقُرْآنَ فِي كُلِّ شَهْرٍ» قَالَ قُلْتُ: إِنِّي أَجِدُ قُوَّةَ، قَالَ: «فَاقْرَأْهُ فِي عَشْرِينَ لَيْلَةً» قَالَ قُلْتُ: إِنِّي أَجِدُ قُوَّةَ، قَالَ: فَاقْرَأْهُ فِي سَبْعٍ وَلَا تَرُدْ عَلَى ذَلِكَ.
İbn Mâce, “Salât”, 178 (no:1346).	عَنْ ابْنِ جُرَيْجٍ، عَنْ ابْنِ أَبِي مُلَيْكَةَ، عَنْ يَحْيَى بْنِ حَكِيمٍ بْنِ صَفْوَانَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، قَالَ: جَمَعْتُ الْقُرْآنَ فَقَرَأْتُهُ كُلَّهُ فِي لَيْلَةٍ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ -: «إِنِّي أَخْشَى أَنْ يَطُولَ عَلَيْكَ الزَّمَانُ وَأَنْ تَمَلَّ، فَاقْرَأْهُ فِي شَهْرٍ» قُلْتُ: دَعْنِي أَسْتَمْتِعَ مِنْ قُوَّتِي وَشَبَابِي، قَالَ: «فَاقْرَأْهُ فِي عَشْرٍ» قُلْتُ: دَعْنِي أَسْتَمْتِعَ مِنْ قُوَّتِي وَشَبَابِي، قَالَ: «فَاقْرَأْهُ فِي سَبْعٍ» قُلْتُ: دَعْنِي أَسْتَمْتِعَ مِنْ قُوَّتِي وَشَبَابِي، فَأَبَى.
İbn Mâce, “Salât”, 178 (no:1348)	عَنْ زُرَّارَةَ بْنِ أَوْفَى، عَنْ سَعْدِ بْنِ هِشَامٍ عَنْ عَائِشَةَ، قَالَتْ: لَا أَعْلَمُ نَبِيَّ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - قَرَأَ الْقُرْآنَ كُلَّهُ حَتَّى الصَّبَاحِ.
Tirmizî, “Kırâat”, 13 (no:2946).	عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ فِي كَمْ أَقْرَأُ الْقُرْآنَ؟ قَالَ: اخْتِمَهُ فِي شَهْرٍ. قُلْتُ: إِنِّي أُطِيقُ أَفْضَلَ مِنْ ذَلِكَ. قَالَ: اخْتِمَهُ فِي عَشْرِينَ قُلْتُ: إِنِّي أُطِيقُ أَفْضَلَ مِنْ ذَلِكَ. قَالَ: اخْتِمَهُ فِي خَمْسَةِ عَشْرٍ. قُلْتُ: إِنِّي أُطِيقُ أَفْضَلَ مِنْ ذَلِكَ. قَالَ: اخْتِمَهُ فِي خَمْسٍ. قُلْتُ: إِنِّي أُطِيقُ أَفْضَلَ مِنْ ذَلِكَ. قَالَ:

	فَمَا رَخَّصَ لِي. هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ صَحِيحٌ غَرِيبٌ، يُسْتَعْرَبُ مِنْ حَدِيثِ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو. وَقَدْ رَوَى هَذَا الْحَدِيثُ مِنْ غَيْرِ وَجْهٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، وَرَوَى عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: لَمْ يَقْفَهُ مَنْ قَرَأَ الْقُرْآنَ فِي أَقَلِّ مِنْ ثَلَاثٍ، وَرَوَى عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَهُ: اقْرَأِ الْقُرْآنَ فِي أَرْبَعِينَ وَقَالَ إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ: وَلَا نُحِبُّ لِلرَّجُلِ أَنْ يَأْتِيَ عَلَيْهِ أَكْثَرُ مِنْ أَرْبَعِينَ يَوْمًا، وَلَمْ يَقْرَأِ الْقُرْآنَ لِهَذَا الْحَدِيثِ. وَقَالَ بَعْضُ أَهْلِ الْعِلْمِ: لَا يَقْرَأُ الْقُرْآنُ فِي أَقَلِّ مِنْ ثَلَاثٍ لِلْحَدِيثِ الَّذِي رَوَى عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَرَخَّصَ فِيهِ بَعْضُ أَهْلِ الْعِلْمِ، وَرَوَى عَنْ عُثْمَانَ بْنِ عَمَّانَ أَنَّهُ كَانَ يَقْرَأُ الْقُرْآنَ فِي رَكْعَةٍ يُوتِرُ بِهَا وَرَوَى عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ أَنَّهُ قَرَأَ الْقُرْآنَ فِي رَكْعَةٍ فِي الْكَعْبَةِ وَالتَّرْتِيلِ فِي الْقِرَاءَةِ أَحَبُّ إِلَى أَهْلِ الْعِلْمِ.
Tirmizî, “Kırâat”, 13 (no:2947).	عَنْ وَهْبِ بْنِ مُنَبِّهٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَهُ: اقْرَأِ الْقُرْآنَ فِي أَرْبَعِينَ. هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ غَرِيبٌ. وَقَدْ رَوَى بَعْضُهُمْ عَنْ مَغْمَرٍ، عَنْ سِمَاكِ بْنِ الْفَضْلِ، عَنْ وَهْبِ بْنِ مُنَبِّهٍ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَمَرَ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَمْرٍو أَنْ يَقْرَأَ الْقُرْآنَ فِي أَرْبَعِينَ.
Taberânî, <i>Mu‘cemu’l-kebîr</i> , c.13, s.563 (no:14459).	عن عبد الله بن عمرو؛ أنه سأل النبي صلى الله عليه وسلم: كيف أقرأ القرآن؟ قال: «في سبع ليالٍ»، قال: فما زلت أناقضه حتى قال: أقرأه في يوم وليلة، لا تزيد على ذلك شيئاً.
Süreklı Hatme Teşvik	Rivâyetler
Dârimî, <i>Musnedu’l-câmi’</i> , “Fedâilu’l-Kur’ân”, 33 (no:3519).	عَنْ صَالِحِ الْمُرِّي، عَنْ قَتَادَةَ عَنْ زُرَّارَةَ بْنِ أَوْفَى، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سُئِلَ: أَيُّ الْعَمَلِ أَفْضَلُ؟ قَالَ: «الْحَالُ الْمُزْتَجِلُ». قِيلَ: وَمَا الْحَالُ الْمُزْتَجِلُ؟ قَالَ: «صَاحِبُ الْقُرْآنِ يَضْرِبُ مِنْ أَوَّلِ الْقُرْآنِ إِلَى آخِرِهِ، وَمِنْ آخِرِهِ إِلَى أَوَّلِهِ، كُلَّمَا حَلَّ، ارْتَحَلَ.
Tirmizî, “Kırâat”, 13 (no:2948).	عَنْ قَتَادَةَ، عَنْ زُرَّارَةَ بْنِ أَوْفَى، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: قَالَ رَجُلٌ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَيُّ الْعَمَلِ أَحَبُّ إِلَى اللَّهِ؟ قَالَ: الْحَالُ الْمُزْتَجِلُ. قَالَ: وَمَا الْحَالُ الْمُزْتَجِلُ؟ قَالَ: الَّذِي يَضْرِبُ مِنْ أَوَّلِ الْقُرْآنِ إِلَى آخِرِهِ كُلَّمَا حَلَّ ارْتَحَلَ. هَذَا حَدِيثٌ غَرِيبٌ، لَا نَعْرِفُهُ مِنْ حَدِيثِ ابْنِ عَبَّاسٍ إِلَّا مِنْ هَذَا الْوَجْهِ وَإِسْنَادُهُ لَيْسَ بِالْقَوِي. حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا مُسْلِمُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، قَالَ: حَدَّثَنَا صَالِحُ الْمُرِّي، عَنْ قَتَادَةَ، عَنْ زُرَّارَةَ بْنِ أَوْفَى، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَحْوَهُ بِمَعْنَاهُ، وَلَمْ يَذْكُرْ فِيهِ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ. وَهَذَا عِنْدِي أَصَحُّ مِنْ حَدِيثِ نَصْرِ بْنِ عَلِيٍّ عَنِ الْهَيْثَمِ بْنِ الرَّبِيعِ.
Hâkim, <i>Mustedrek</i> , c.1, s.757 (no:2088)	ثَنَا صَالِحُ الْمُرِّي، ثَنَا قَتَادَةُ، عَنْ زُرَّارَةَ بْنِ أَوْفَى، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، أَنَّ رَجُلًا قَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَيُّ الْأَعْمَالِ أَفْضَلُ؟ قَالَ: «الْحَالُ الْمُزْتَجِلُ» قَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ وَمَا الْحَالُ الْمُزْتَجِلُ؟ قَالَ: يَضْرِبُ مِنْ أَوَّلِ الْقُرْآنِ، إِلَى آخِرِهِ، وَمِنْ آخِرِهِ إِلَى أَوَّلِهِ.
Hâkim, <i>Mustedrek</i> , c.1, s.757 (no:2089)	ثَنَا صَالِحُ الْمُرِّي، وَأَخْبَرَنِي أَبُو بَكْرٍ بْنُ فَرَيْشٍ، أَنَّ ابْنَ الْحَسَنِ بْنَ سُفْيَانَ، ثَنَا أَبُو كُرَيْبٍ، ثَنَا زَيْدُ بْنُ الْحُبَابِ، ثَنَا صَالِحُ الْمُرِّي، عَنْ قَتَادَةَ، عَنْ زُرَّارَةَ بْنِ أَوْفَى الْعَامِرِيِّ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، أَنَّ رَجُلًا قَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَيُّ الْأَعْمَالِ أَفْضَلُ؟ قَالَ: «الْحَالُ، الْمُزْتَجِلُ» قَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ وَمَا الْحَالُ الْمُزْتَجِلُ؟ قَالَ: «صَاحِبُ الْقُرْآنِ يَضْرِبُ مِنْ أَوَّلِهِ حَتَّى يَبْلُغَ آخِرَهُ، وَمِنْ آخِرِهِ حَتَّى يَبْلُغَ أَوَّلَهُ كُلَّمَا حَلَّ ارْتَحَلَ.

Hâkim, <i>Mustedrek</i> , c.1, s.758 (no:2090)	حَدَّثَنِي مَالِكُ بْنُ أَنَسٍ، عَنِ ابْنِ شَهَابٍ، عَنِ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَامَ رَجُلٌ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَيُّ الْعَمَلِ أَفْضَلُ؟ أَوْ أَيُّ الْعَمَلِ أَحَبُّ إِلَى اللَّهِ؟ قَالَ: الْحَالُ، الْمُزْتَحِلُ الَّذِي يَفْتَحُ الْقُرْآنَ وَيَخْتِمُهُ، صَاحِبُ الْقُرْآنِ يَضْرِبُ مِنْ أَوَّلِهِ إِلَى آخِرِهِ، وَمِنْ آخِرِهِ إِلَى أَوَّلِهِ، كُلَّمَا حَلَّ ارْتَحَلَ.
Hatmin Fazileti ve Onun İçin Vakit Tayin Edilmesi	Rivâyetler
Dârimî, <i>Musnedu'l-câmi</i> , “Fedâilu'l-Kur’ân”, 33 (no:3524).	حَدَّثَنَا قَرَعَةُ بْنُ سُؤَيْدٍ، عَنْ حُمَيْدٍ الْأَعْرَجِ، قَالَ: «مَنْ قَرَأَ الْقُرْآنَ ثُمَّ دَعَا، أَمَّنَ عَلَى دُعَائِهِ أَرْبَعَةٌ آلَافٍ مَلَكٍ.
Dârimî, <i>Musnedu'l-câmi</i> , “Fedâilu'l-Kur’ân”, 33 (no:3525)	عَنِ الْحَكَمِ، قَالَ: " بَعَثَ إِلَيَّ مُجَاهِدٌ قَالَ: إِذَا دَعَوْنَاكَ أَنَا أَرَدْنَا أَنْ نَخْتِمَ الْقُرْآنَ وَإِنَّهُ بَلَّغَنَا أَنَّ الدُّعَاءَ يُسْتَجَابُ عِنْدَ خَتْمِ الْقُرْآنِ "، قَالَ: فَدَعَا بِدَعَوَاتٍ.
Dârimî, <i>Musnedu'l-câmi</i> , “Fedâilu'l-Kur’ân”, 33 (no:3523).	عَنْ يَزِيدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، عَنْ طَلْحَةَ، وَعَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ الْأَسْوَدِ، قَالَا: «مَنْ قَرَأَ الْقُرْآنَ لَيْلًا أَوْ نَهَارًا، صَلَّتْ عَلَيْهِ الْمَلَائِكَةُ إِلَى اللَّيْلِ»، وَقَالَ الْآخَرُ: غَيْرَ لَهُ.
Beyhakî, <i>Şu‘abu'l-îmân</i> , c.3, s.423 (no:1910).	عَنْ حَبِيبِ بْنِ أَبِي عَمْرَةَ، قَالَ: إِذَا خَتَمَ الرَّجُلُ الْقُرْآنَ قَبْلَ الْمَلَكِ بَيْنَ عَيْنَيْهِ .
Dârimî, <i>Musnedu'l-câmi</i> , “Fedâilu'l-Kur’ân”, 33 (no:3526)	عَنْ مُصْعَبِ بْنِ سَعْدٍ، عَنْ سَعْدٍ، قَالَ: إِذَا وَافَقَ خَتْمُ الْقُرْآنِ أَوَّلَ اللَّيْلِ، صَلَّتْ عَلَيْهِ الْمَلَائِكَةُ حَتَّى يُصْبِحَ، وَإِنْ وَافَقَ خَتْمُهُ آخِرَ اللَّيْلِ، صَلَّتْ عَلَيْهِ الْمَلَائِكَةُ حَتَّى يُمِيسَ، فَرُبَّمَا بَقِيَ عَلَى أَحَدِنَا شَيْءٌ فَيُؤَخَّرُهُ حَتَّى يُمِيسَ أَوْ يُصْبِحَ.
Dârimî, <i>Musnedu'l-câmi</i> , “Fedâilu'l-Kur’ân”, 33 (no:3516).	حَدَّثَنَا صَالِحٌ، عَنْ ثَابِتِ الْبُنَانِيِّ، قَالَ: «كَانَ أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ، إِذَا أَشْفَى عَلَى خَتْمِ الْقُرْآنِ بِاللَّيْلِ، بَقِيَ مِنْهُ شَيْئًا حَتَّى يُصْبِحَ فَيَجْمَعُ أَهْلَهُ فَيَخْتِمُهُ مَعَهُمْ.
Dârimî, <i>Musnedu'l-câmi</i> , “Fedâilu'l-Kur’ân”, 33 (no:3518).	حَدَّثَنَا الْأَوْزَاعِيُّ، عَنْ عَبْدِ، قَالَ: «إِذَا خَتَمَ الرَّجُلُ الْقُرْآنَ بِنَهَارٍ، صَلَّتْ عَلَيْهِ الْمَلَائِكَةُ حَتَّى يُمِيسَ، وَإِنْ فَرَغَ مِنْهُ لَيْلًا، صَلَّتْ عَلَيْهِ الْمَلَائِكَةُ حَتَّى يُصْبِحَ.
İbn Ebî Şeybe, <i>Musannef</i> , c.7, s.207 (no:35383).	يَخْتِمُ بْنُ سَعِيدٍ، عَنِ التَّيْمِيِّ عَنْ رَجُلٍ عَنْ أَبِي الْعَالِيَةِ أَنَّهُ كَانَ إِذَا أَرَادَ أَنْ يَخْتِمَ الْقُرْآنَ آخِرَ النَّهَارِ آخِرَهُ إِلَى أَنْ يُمِيسَ، وَإِذَا أَرَادَ أَنْ يَخْتِمَهُ آخِرَ اللَّيْلِ آخِرَهُ إِلَى أَنْ يُصْبِحَ.
Hatim Günü ve Ona Tanıklık Edilmesi	Rivâyetler
İbn Ebî Şeybe, <i>Musannef</i> , c.6, s.128 (no:30038)	عَنْ قَتَادَةَ، عَنْ أَنَسٍ: أَنَّهُ كَانَ إِذَا خَتَمَ جَمَعَ أَهْلَهُ.
Dârimî, <i>Musnedu'l-câmi</i> , “Fedâilu'l-Kur’ân”, 33 (no:3514).	حَدَّثَنَا صَالِحُ الْمُرِّي، عَنْ أَيُّوبَ، عَنْ أَبِي قَلَابَةَ، رَفَعَهُ قَالَ: «مَنْ شَهِدَ الْقُرْآنَ حِينَ يُفْتَحُ، فَكَأَنَّمَا شَهِدَ فَتْحًا فِي سَبِيلِ اللَّهِ، وَمَنْ شَهِدَ خَتْمَهُ حِينَ يُخْتَمُ، فَكَأَنَّمَا شَهِدَ الْغَنَائِمَ حِينَ تُقَسَمُ.
Dârimî, <i>Musnedu'l-câmi</i> , “Fedâilu'l-Kur’ân”, 33 (no:3515).	حَدَّثَنَا صَالِحُ الْمُرِّي، عَنْ قَتَادَةَ، قَالَ: «كَانَ رَجُلٌ يَقْرَأُ فِي مَسْجِدِ الْمَدِينَةِ، وَكَانَ ابْنُ عَبَّاسٍ قَدْ وَضَعَ عَلَيْهِ الرِّصْدَ، فَإِذَا كَانَ يَوْمُ خَتْمِهِ، قَامَ فَتَحَوَّلَ إِلَيْهِ.
Dârimî, <i>Musnedu'l-câmi</i> , “Fedâilu'l-Kur’ân”, 33 (no:3516).	حَدَّثَنَا صَالِحٌ، عَنْ ثَابِتِ الْبُنَانِيِّ، قَالَ: «كَانَ أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ، إِذَا أَشْفَى عَلَى خَتْمِ الْقُرْآنِ بِاللَّيْلِ، بَقِيَ مِنْهُ شَيْئًا حَتَّى يُصْبِحَ فَيَجْمَعُ أَهْلَهُ فَيَخْتِمُهُ مَعَهُمْ.
Dârimî, <i>Musnedu'l-câmi</i> , “Fedâilu'l-Kur’ân”, 33 (no:3517).	حَدَّثَنَا ثَابِتٌ، قَالَ: «كَانَ أَنَسُ إِذَا خَتَمَ الْقُرْآنَ، جَمَعَ وَلَدَهُ وَأَهْلَ بَيْتِهِ فَدَعَا لَهُمْ.
Hatim Duası	Rivâyetler

Beyhakî, <i>Şu‘abu’l-îmân</i>, c.3, s.430 (no:1915).	عَنْ جَابِرِ الْجُعْفِيِّ، قَالَ: كَانَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ يَذْكُرُ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ كَانَ إِذَا خَتَمَ الْقُرْآنَ حَمِدَ اللَّهَ بِحَمَامِدِهِ وَهُوَ قَائِمٌ ثُمَّ يَقُولُ: الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، {الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ}، لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَكَذَّبَ الْعَادِلُونَ بِاللَّهِ وَضَلُّوا ضَلَالًا بَعِيدًا، لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَكَذَّبَ الْمُشْرِكُونَ بِاللَّهِ مِنَ الْعَرَبِ وَالْمَجُوسِ وَالْيَهُودِ وَالنَّصَارَى وَالصَّابِئِينَ، وَمَنْ أَدْعَى لِلَّهِ وَلَدًا أَوْ صَاحِبَةً أَوْ نِدًّا أَوْ شَبِيهَا أَوْ مِثْلًا أَوْ سَمِيًّا أَوْ عَدْلًا، فَأَنْتَ رَبُّنَا أَعْظَمُ مَنْ أَنْ نَتَّخِذَ شَرِيكًا فِيمَا خَلَقْتَ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَّخِذْ صَاحِبَةً وَلَا وَلَدًا وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ، وَلَمْ يَكُنْ لَهُ وَلِيٌّ مِنَ الذَّلِيلِ وَكَبَّرَهُ تَكْبِيرًا، اللَّهُ أَكْبَرُ كَبِيرًا، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ كَثِيرًا، وَسُبْحَانَ اللَّهِ بُكْرَةً وَأَصِيلًا وَ {الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَى عَبْدِهِ الْكِتَابَ وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا قَتِيمًا} [الكهف: 2] قَرَأَهَا إِلَى قَوْلِهِ: {إِنْ يَقُولُونَ إِلَّا كَذِبًا} [الكهف: 5]، {الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَلَهُ الْحَمْدُ فِي الْآخِرَةِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ، يَعْلَمُ مَا يَلِجُ فِي الْأَرْضِ}، {الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ} {الْأَيَّتِينَ، وَ {الْحَمْدُ لِلَّهِ وَسَلَامٌ عَلَى عِبَادِهِ الَّذِينَ اصْطَفَى اللَّهُ خَيْرٌ أَمَّا يُشْرِكُونَ} [النمل: 59]، بَلِ اللَّهُ خَيْرٌ وَأَبْتَى وَأَحْكَمُ وَأَكْرَمُ وَأَجَلُّ وَأَعْظَمُ مِمَّا يُشْرِكُونَ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ صَدَقَ اللَّهُ وَبَلَّغَتْ رُسُلُهُ وَأَنَا عَلَى ذَلِكَ مِنَ الشَّاهِدِينَ، اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى جَمِيعِ الْمَلَائِكَةِ وَالْمُرْسَلِينَ وَارْحَمْ عِبَادَكَ الْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَهْلِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ، وَاخْتِمْ لَنَا بِخَيْرٍ، وَافْتَحْ لَنَا بِخَيْرٍ وَبَارِكْ لَنَا فِي الْقُرْآنِ الْعَظِيمِ وَانْفَعْنَا بِالْآيَاتِ وَالذِّكْرِ الْحَكِيمِ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ".
Beyhakî, <i>Şu‘abu’l-îmân</i>, c.3, s.433 (no:1921).	حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَاسَوَيْهِ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْكَرِيمِ السَّكَّرِيُّ، أَخْبَرَنِي عَلِيُّ الْفَاشَانِيُّ، قَالَ: كَانَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الْمُبَارَكِ "يُعْجِبُهُ إِذَا خَتَمَ الْقُرْآنَ أَنْ يَكُونَ دُعَاؤُهُ فِي السُّجُودِ.
Dârimi, <i>Musnedu’l-câmi‘</i>, “Fedâilu’l-Kur’ân”, 33 (no:3522)	عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ إِسْحَاقَ، عَنْ مُحَارِبِ بْنِ دِثَارٍ، قَالَ: «مَنْ قَرَأَ الْقُرْآنَ عَنْ ظَهْرِ قَلْبِهِ، كَانَتْ لَهُ دَعْوَةٌ فِي الدُّنْيَا أَوْ فِي الْآخِرَةِ.
Hatim Sırasında Tekbir Getirilmesi	Rivâyetler
Hâkim, <i>Mustedrek</i>, c.3, s.344 (no:5325).	ثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ الْقَاسِمِ بْنِ أَبِي بَرَّةَ، قَالَ: سَمِعْتُ عِكْرَمَةَ بْنَ سُلَيْمَانَ، يَقُولُ: قَرَأْتُ عَلَى إِسْمَاعِيلَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ قُسْطَنْطِينٍ، فَلَمَّا بَلَغْتُ وَالضُّحَى، قَالَ لِي: كَبِّرْ كَبْرًا عِنْدَ خَاتِمَةِ كُلِّ سُورَةٍ، حَتَّى تَخْتِمَ» وَأَخْبَرَهُ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ كَثِيرٍ أَنَّهُ قَرَأَ عَلَى مُجَاهِدٍ فَأَمَرَهُ بِذَلِكَ، وَأَخْبَرَهُ مُجَاهِدُ، أَنَّ ابْنَ عَبَّاسٍ أَمَرَهُ بِذَلِكَ، وَأَخْبَرَهُ ابْنُ عَبَّاسٍ، أَنَّ أَبِي بَنَ كَعْبٍ أَمَرَهُ بِذَلِكَ وَأَخْبَرَهُ أَبِي بَنَ كَعْبٍ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَمَرَهُ بِذَلِكَ «هَذَا حَدِيثٌ صَحِيحٌ الْإِسْنَادُ، وَلَمْ يُحَرِّجَاهُ.
Beyhakî, <i>Şu‘abu’l-îmân</i>, c.3, s.427 (no:1912).	عَنْ ابْنِ أَبِي بَرَّةَ، عَنْ عِكْرَمَةَ بْنِ سُلَيْمَانَ، قَالَ: قَرَأْتُ عَلَى إِسْمَاعِيلَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ قُسْطَنْطِينٍ فَلَمَّا بَلَغْتُ الضُّحَى قَالَ: " كَبِّرْ مَعَ خَاتِمَةِ كُلِّ سُورَةٍ حَتَّى تَخْتِمَ " فَإِنِّي قَرَأْتُ عَلَى شَيْلِ بْنِ عَبَّادٍ، وَعَبْدِ اللَّهِ بْنِ كَثِيرٍ فَأَمَرَانِي بِذَلِكَ وَأَخْبَرَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ كَثِيرٍ أَنَّهُ قَرَأَ عَلَى مُجَاهِدٍ فَأَمَرَهُ بِذَلِكَ، وَأَخْبَرَهُ مُجَاهِدُ أَنَّهُ قَرَأَ عَلَى ابْنِ عَبَّاسٍ فَأَمَرَهُ بِذَلِكَ، وَأَخْبَرَهُ ابْنُ عَبَّاسٍ أَنَّهُ قَرَأَ عَلَى أَبِي بَنِ كَعْبٍ فَأَمَرَهُ بِذَلِكَ، وَقَالَ أَخْبَرَنِي أَبِي بَنُ كَعْبٍ أَنَّهُ قَرَأَ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَمَرَهُ بِذَلِكَ.

Mushaf'tan veya Ezbere Kur'ân Okunması ve Hatmedilmesi	Rivâyetler
Dârimî, <i>Musnedu'l-câmi</i> , "Fedâilu'l-Kur'ân", 33 (no:3522).	عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ إِسْحَاقَ، عَنْ مُحَارِبِ بْنِ دِثَارٍ، قَالَ: «مَنْ قَرَأَ الْقُرْآنَ عَنْ ظَهْرِ قَلْبِهِ، كَانَتْ لَهُ دَعْوَةٌ فِي الدُّنْيَا أَوْ فِي الْآخِرَةِ.
Beyhakî, <i>Şu'abu'l-îmân</i> , c.3, s.385 (no:1849).	عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الزُّبَيْرِ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " مَنْ قَرَأَ الْقُرْآنَ ظَاهِرًا أَوْ نَاطِرًا أُعْطِيَ شَجَرَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِي الْجَنَّةِ ...
Ebû Bekir Nisâbü'rî, <i>Ziyâdât 'alâ kitâbi'l-muzenî</i> , c.1, s.548 (no:564).	عَبِيدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ، عَنْ نَافِعٍ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ، عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: مَنْ خَتَمَ الْقُرْآنَ نَظَرًا خَفِيَ الْعَذَابُ عَنْ وَالدِّيهِ، وَإِنْ كَانَا كَافِرَيْنِ.
Hatimle Eşdeğer Sayılan Sûrelerin Fazîleti	Rivâyetler
Abdurrezzâk, <i>Musannef</i> , c.3, s.372 (no:6009).	عَنْ مَعْمَرٍ قَالَ: سَمِعْتُ رَجُلًا يُحَدِّثُ " أَنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ قَلْبٌ وَقَلْبُ الْقُرْآنِ يَسُ وَ مَنْ قَرَأَهَا فَإِنَّهَا تَعْدِلُ الْقُرْآنَ - أَوْ قَالَ: تَعْدِلُ قِرَاءَةُ الْقُرْآنِ كُلِّهِ - وَ مَنْ قَرَأَ قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ فَإِنَّهَا تَعْدِلُ رُبْعَ الْقُرْآنِ، وَإِذَا زُلْزِلَتْ شَطَرَ الْقُرْآنِ .
Abdurrezzâk, <i>Musannef</i> , c.3, s.372 (no:6008).	عَنْ هِشَامِ بْنِ مُسْلِمٍ قَالَ: سَمِعْتُ بَكْرَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ الْمُزَنِّيَّ يَقُولُ: إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ نِصْفُ الْقُرْآنِ، وَقُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ رُبْعَ الْقُرْآنِ.
Buhârî, "Fedâilu'l-Kur'ân", 13 (no: 5015).	حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ، وَالضَّحَّاكُ الْمَشْرِقِيُّ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِأَصْحَابِهِ: أَيْعِزُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَقْرَأَ ثُلُثَ الْقُرْآنِ فِي لَيْلَةٍ؟ فَسَقَّ ذَلِكَ عَلَيْهِمْ وَقَالُوا: أَيْنَا يُطِيقُ ذَلِكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ فَقَالَ: اللَّهُ الْوَاحِدُ الصَّمَدُ ثُلُثُ الْقُرْآنِ.
Tirmîzî, "Fedâilu'l-Kur'ân", 7 (no:2893).	عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ قَرَأَ إِذَا زُلْزِلَتْ عُذِلَتْ لَهُ بِنِصْفِ الْقُرْآنِ، وَمَنْ قَرَأَ قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ عُذِلَتْ لَهُ بِرُبْعِ الْقُرْآنِ، وَمَنْ قَرَأَ قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ عُذِلَتْ لَهُ بِثُلُثِ الْقُرْآنِ.
Kur'ân'ın Tahzîp Edilmesi	Rivâyetler
İbn Ebî Şeybe, <i>Musannef</i> , c.2, s.242 (no:8583).	عَنْ عُثْمَانَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَوْسٍ التَّغَفِيِّ، عَنْ جَدِّهِ أَوْسِ بْنِ حُذَيْفَةَ، قَالَ: قَدِمَ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَفَدُ تَغِيْفٍ، قَالَ: فَأَنْزَلْنَا فِي قُبَّةٍ لَهُ، وَنَزَلَ إِخْوَانُنَا الْأَخْلَافُ عَلَى مُغِيرَةَ بْنِ شُعْبَةَ، قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَأْتِينَا بَعْدَ الْعِشَاءِ فَيُحَدِّثُنَا وَكَانَ أَكْثَرُ حَدِيثِهِ يُشْكِي فُرَيْشًا، وَيَقُولُ: «وَلَا سَوَاءَ كُنَّا بِمَكَّةَ إِلَّا مُسْتَضْعَفِينَ مُسْتَدَلِّينَ فَلَمَّا أَتَيْنَا الْمَدِينَةَ كَانَتْ الْحَرْبُ سَجَالًا عَلَيْنَا»، وَلَمَّا قَالَ: فَأَبْطَأَ عَلَيْنَا ذَاتَ لَيْلَةٍ فَأَطُولُ، فَقُلْنَا: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَبْطَأَتْ عَلَيْنَا فَقَالَ: «إِنَّهُ طَرَأَ عَلَيَّ حَرْبٌ مِنَ الْقُرْآنِ فَكِرِهْتُ أَنْ أَخْرَجَ حَتَّى أَقْضِيَهُ»، فَسَأَلْنَا أَصْحَابَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُحَرِّبُ الْقُرْآنَ؟ فَقَالَ: كَانَ يُحَرِّبُهُ ثَلَاثًا، وَخَمْسًا وَسَبْعًا وَتِسْعًا وَاحْدَى عَشْرَةً وَثَلَاثَ عَشْرَةَ وَحَرْبُ الْمُفْصَلِ.
Mâlik, <i>Muvatta'</i> , "Tahzîbu'l-Kur'ân", 3, c.1, s.200 (no:686).	عَنِ الْأَعْرَجِ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَبْدِ الْقَارِيِّ، أَنَّ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ قَالَ: مَنْ قَاتَهُ حِرْبُهُ مِنَ اللَّيْلِ، فَقَرَأَهُ حِينَ تَرُورُ الشَّمْسُ إِلَى صَلَاةِ الظُّهْرِ، فَإِنَّهُ لَمْ يَفُتْهُ أَوْ كَأَنَّهُ أَدْرَكَهُ.

Ebû Dâvûd, “Salât”, 323 (no:1396).	عن علقمة والأسود، قالاً: أتى ابن مسعود رجل فقال: إني أقرأ المفضل في ركعة، فقال: أهدأ كهذا الشعر ونشراً كنثر النخل؟ لكن النبي - صلى الله عليه وسلم - كان يقرأ النطائر السورتين في ركعة، (الرحمن، والنجم) في ركعة، و (اقتربت، والحاقة) في ركعة، و (الطور، والذاريات) في ركعة، و (إذا وقعت، ونون) في ركعة، و (سأل سائل، والنازعات) في ركعة، و (ويل للمطففين، وعيس) في ركعة، و (المدثر، والمزمل) في ركعة، و (هل أتى، ولا أقسم بيوم القيامة) في ركعة، و (عم يتساءلون، والمرسلات) في ركعة، و (الدخان، وإذا الشمس كورت) في ركعة.
İbn Mâce, “Salât”, 178 (no:1345).	...فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، لَقَدْ أَبْطَأْتُ عَلَيْنَا اللَّيْلَةَ، قَالَ: "إِنَّهُ طَرَأَ عَلَيَّ حَزْبِي مِنَ الْقُرْآنِ، فَكَرِهْتُ أَنْ أَخْرُجَ حَتَّى أَنْمَهُ".
Kur’ân’ın Arzı	Rivâyetler
İbn Ebî Şeybe, <i>Musannef</i> , c.6, s.154 (no:30292)	عَنْ هِشَامٍ، عَنِ ابْنِ سِيرِينَ، قَالَ: «كَانَ جِبْرِيلُ يَغْرِضُ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْقُرْآنَ فِي كُلِّ عَامٍ مَرَّةً فِي رَمَضَانَ، فَلَمَّا كَانَ الْعَامُ الَّذِي فُبِضَ فِيهِ عَرْضُهُ عَلَيْهِ مَرَّتَيْنِ»
Buhârî, “Menâkıb”, 25 (no:3624).	...فَقَالَتْ: أَسْرَ إِلَيَّ: إِنَّ جِبْرِيلَ كَانَ يُعَارِضُنِي الْقُرْآنَ كُلَّ سَنَةٍ مَرَّةً، وَإِنَّهُ عَارِضُنِي الْعَامَ مَرَّتَيْنِ، وَلَا أَرَاهُ إِلَّا حَضَرَ أَجْلِي، وَإِنَّكَ أَوَّلُ أَهْلِ بَيْتِي لَحَاقًا بِي. فَبَكَيْتُ، فَقَالَ: أَمَا تَرْضَيْنَ أَنْ تَكُونِي سَيِّدَةَ نِسَاءِ أَهْلِ الْجَنَّةِ، أَوْ نِسَاءِ الْمُؤْمِنِينَ فَصَجَّكَتُ لِذَلِكَ.
Muslim, “Fedâil”, 12 (no:2308).	عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَحْوَدَ النَّاسِ بِالْخَيْرِ، وَكَانَ أَحْوَدَ مَا يَكُونُ فِي شَهْرِ رَمَضَانَ إِنَّ جِبْرِيلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ كَانَ يَقْرَأُهُ، فِي كُلِّ سَنَةٍ، فِي رَمَضَانَ حَتَّى يَنْسَلِخَ، فَيَغْرِضُ عَلَيْهِ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْقُرْآنَ، فَإِذَا لَقِيَهُ جِبْرِيلُ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَحْوَدَ بِالْخَيْرِ مِنَ الرِّيحِ الْمُرْسَلَةِ.
Mevzû Rivâyetler	
Aclûnî, <i>Keşfu’l-hafâ</i> , c.2, s.73 (no:1786).	عِنْدَ كُلِّ خَتْمَةٍ دَعْوَةٌ مُسْتَجَابَةٌ.
Hasenî, <i>Mudâvî li-‘ileli’l-cami’i’s-sagîr</i> , c.1, s.344 (no:570/281).	إِذَا خَتَمَ أَحَدُكُمْ فَلْيَقُلْ اللَّهُمَّ أَنْسَ وَحَشْتِي فِي قَبْرِِي.
Hasenî, <i>Mudâvî li-‘ileli’l-cami’i’s-sagîr</i> , c.2, s.519 (no:2400/1092).	إِنَّ لِصَاحِبِ الْقُرْآنِ عِنْدَ كُلِّ خَتْمَةٍ دَعْوَةً مُسْتَجَابَةً وَشَجَرَةً فِي الْجَنَّةِ لَوْ أَنَّ غُرَابًا طَارَ مِنْ أَصْلِهَا لَمْ يَنْتَهِ إِلَى فَرْعِهَا حَتَّى يُدْرِكَهُ الْهَرَمُ.
Fettenî, <i>Tezkiratu’l-mevdû’ât</i> , c.1, s.78.	إِذَا خَتَمَ الْعَبْدُ الْقُرْآنَ صَلَّى عَلَيْهِ عِنْدَ خَتْمِهِ سِتُّونَ أَلْفَ مَلَكٍ.
Suyûtî, <i>Le’âli’l-masnû’a fi’l-aḥbâri’l-mevzû’a</i> , c.1, s.463 (no:559).	...مَنْ خَتَمَ فِيهِ الْقُرْآنَ مَرَّةً أُلْبِسَ هُوَ وَوَالِدُهُ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا تَاجًا مُكَلَّلًا بِاللُّوْلُو وَالْمَرْجَانِ وَأَمِنْ مِنْ فَطَحَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ.